

Ə.Q.ƏLİRZAYEV

Rəyçilər: i.e.d., professor **G.Gənciyev**
i.e.d., professor **H.Allahverdiyev**
i.e.d., professor **İ.Aliyev**
i.e.d., professor **S.Yaqubov**

**SOSIAL SFERANIN İQTİSADİYYATI
VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ
(dərs vəsaiti)**

Azərbaycan Respublikası təhsil
nazirinin 12.12.2009-cu il tarixli
1361 sayılı əmri ilə qrif verilmişdir.

**Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə
edilməsi (dərs vəsaiti). Bakı: «İqtisad Universiteti»
Nəşriyyatı , 2010. - 326 səh.**

Sosial inkişafın və sosial tənzimləmənin mahiyyəti, onun iqtisadi ar-
tımda rolu və sosial sahələrin idarə edilməsinin prinsipləri və metodları
kitabda verilmişdir. Proqrama uyğun olaraq sosial inkişafın nəzəri-meto-
doloji aspektlərinin resurs təminatı və təşkili, idarə olunması mexanizmləri
ayrı-ayrı fəsillərdə verilmişdir. İslahatlara uyğun olaraq əhalinin həyat sə-
viyyəsi və sosial müdafiəsi, təhsil və səhiyyənin, xidmət sferasının iqtisadi
əsasları və onların bazar iqtisadiyyatı şəraitində planlaşdırılması və idarə
olunmasının əsas istiqamətləri verilib.

Kitabın yazılmasında sosial sahələrin tənzimlənməsi və onların idarə
olunması üçün tədqiqat nəticələri xarici ölkələrin təcrübəsi və respublika
xüsusiyyətlərini nəzərə alan konkret materiallar verilmişdir.

Kitab sosial sahələrin iqtisadiyyatı və idarə olunması üçün respubli-
kada təhsil alan tələbələr, mühazirə mətnləri, həmçinin diplom və kurs
işləri üçün nəzərdə tutulub.

BAKİ – 2010

© Əlirzayev Ə.Q. - 2010
© «İqtisad Universiteti» - 2010

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	6
I FƏSİL: SOSIAL SAHƏLƏRİN İQTİSADİYYA-TININ İDARƏ OLUNMASININ MAHİYYƏTİ, ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	9
1.1. Sosial sahələrin iqtisadiyyatı və idarə olunmasının mahiyyəti.....	9
1.2. Sosial sahələrin maliyyələşməsi və resurs təminatı.....	14
1.3. Sosial sahələrin planlaşdırılmasının və idarə olunmasının metodoloji və konseptual əsasları.....	19
II FƏSİL: BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ SOSIAL SAHƏLƏRİN STRATEJİ PLANLAŞDIRMA METODOLOGİYASI	27
2.1. Sosial inkişafın tənzimlənməsi. Sosial inkişafın iqtisadiyyatın inkişafında rolu və qarşılıqlı əlaqəsi....	27
2.2. Müasir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişafın makro iqtisadi göstəriciləri.....	38
2.3. Keçid dövründə sosial sahələrin dövlət tənzimlənməsi.....	47
2.4. Həyat səviyyəsi və təminat sisteminin tənzim olunması prinsipləri.....	52
2.5. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial idarəetmənin texnologiyası.....	58
2.6. İqtisadi islahatların şəraitində sosial sahələrin transformasiya modeli.....	75
2.7. Makro və mikro səviyyədə sosial idarə edilməsinin vəhdəti.....	81

III FƏSİL: ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ, YOXSULLUQ VƏ YOXSULLUĞUN AZALDILMASI PROQRAMLARI.....	84
3.1. Həyat səviyyəsinin mahiyyəti və əsas göstəriciləri.....	84
3.2. Əhali gəlirləri və istehlak – həyat səviyyəsinin ölçülməsi alətidir.....	89
IV FƏSİL: SOSIAL-MƏDƏNİ SAHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSASLARI.....	94
4.1. İqtisadi islahatların sosial konsepsiyası və reallaşma mexanizmi.....	94
4.2. Tələbat sistemi sosial idarəetmə meyarıdır.....	103
4.3. Tələbatın təsnifatı, formaları və istehlakın formalaşmasının əsas mənbələri.....	107
4.4. Alıcılıq qabiliyyətinin idarə edilməsi.....	113
4.5. Tələbat və istehlakın proqnozunun nəzəri, metodoloji istiqamətləri (əsasları) və reallaşma mexanizmləri.....	119
V FƏSİL: SOSIAL İNFRASTRUKTURUN İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİ VƏ MEXANİZMLƏRİ.....	129
5.1. Sosial tənzimlənmənin maliyyə mexanizmləri... ..	129
5.2. Xidmət sahələrinin sosial xidmətinin tənzimlənməsi mexanizmləri.....	133
5.3. Əhali istehlakının idarə edilməsi mexanizmləri... ..	136
5.4. Səhiyyənin planlaşması və tənzimlənməsi.....	148
5.5. Təhsil sisteminin sosial-iqtisadi funksiyası və onun idarə olunması.....	152
5.6. Mənzil kommunal sahələrinin inkişafının tənzimlənməsi	161
5.7. Əhəlinin mədəni xidmət sahəsinə tələbatın ödənilməsi və idarə olunması.....	168
5.8. Elm sahəsinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi.....	173

5.9. Ticarət sahələrinin və nəqliyyatın tənzimlənməsinin sosial mexanizmləri	174
5.10. Sosial sığorta sistemi və onun idarə edilməsi.....	178

VI FƏSİL: SOSIAL TƏMİNAT VƏ SOSIAL MÜDAFİƏ..... 185

6.1. Sosial təminat hüquqları və sosial müdafiə sisteminin əsasları, prinsipləri və tənzimlənməsi.....	185
6.2. Sosial təminat və sosial hüququn reallaşması formaları.....	223
6.3. Pensiya təminatının xüsusiyyətləri.....	253
6.4. Ünvanlı sosial yardım sistemi.....	266

VII FƏSİL: TURİZMİN İQTİSADİYYATI VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ..... 275

7.1. Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti.....	275
7.2. Turizm ehtiyatları.....	282
7.3. Turizmin marketinq planlaşması.....	289
7.4. Turizmin inkişafının dövlət tənzimlənməsi.....	296
7.5. Regional turizmin inkişaf istiqamətləri.....	302

VIII FƏSİL: SOSIAL SAHƏLƏRİN TƏŞKİLATI İDARƏETMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İDARƏ OLUNMASI MEXANİZMLƏRİ..... 307

8.1. Qeyri-kommersiya fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri	307
8.2. Sosial normalar və sosial normativ-hüquqi mexanizmlər.....	311
8.3. Sosial qanun və sosial hüquqi təminat.....	314

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	317
--	------------

GİRİŞ

Sosial iqtisadiyyat sahə elmi olmayıb insanın həyat fəaliyyəti ilə bağlı sahələrin iqtisadi, sosial və təşkilatı tərəflərin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən münasibətlərin sistemli və sinerqetik məcmuu kimi başa düşülür. Sosial iqtisadiyyat şəraitlər, şərtlər, prinsiplər və proqramatik idarəetmə məqsədlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və sosial nəticələri ilə ölçülür. Maddi amillər, sosial-demoqrafik situasiyalar, bazar tipli mexanizmlər və dövlətin sosial sferaya təsir indikatorları bu sistemi və uyğun olaraq siyasəti formalaşdırır. Sosial məqsədlər insanın rifahına yönəldilən və onun ictimai tələbat sisteminə uyğun şəraitlərin, tədbirlərin və mexanizmlərin məcmuu ilə formalaşır. Müasir bazar tipli inkişaf modeli sosialyönlü məqsədlərlə uyğunlaşdıqda, cəmiyyətin sosial yükü müəyyənləşir. Ona görə də iqtisadi və sosial elmlər sistemində daxil olan sosial sahələrin iqtisadiyyatı sosial məqsədlərin özünün mahiyyətini, onun dinamikasını və mənbələrini, həmçinin idarəetmə mexanizmlərini formalaşdırır. Bu yanaşmanın iqtisadiyyatı xalis maddi sahələrdən fərqli olaraq, mənəvi dəyərlər, xidmət və həmçinin həyat fəaliyyətinin şəraitlərini yaradan, formalaşdıran və tənzimləyən mexanizmləri özündə əks etdirir. Sosial sahələrin iqtisadiyyatı fənlərarası və qarşılıqlı əlaqəsini birləşdirən elmlər kimi öyrənilir. Onun iqtisadi və sosial mənası sahə prizmasında deyil, çoxüzlü kəşifən müstəvilərin konturunda axtarılır. Bir tərəfdən ölkənin iqtisadi inkişaf meyilləri, onun bölgü sistemi, sosial-demoqrafik tərkibi və həmçinin əhalisinin özünün davranışı qabiliyyətinə təsir edən amillərin təsirini qiymətləndirmək yolu ilə mümkün olur.

Sosial sahələrin iqtisadiyyatında biz daha geniş və təkrar istehsalın sosial effekti kimi baxırıq. Onun digər sahələrin stimullaşma mexanizmi və həmin sahələrin idarə edilməsinin strateji və marketinq idarəetmə mexanizmləri kimi baxırıq. Ona görə də bizim tədris planlarımız xalis sahə maraqları ilə deyil, qlobal iqtisadi-sosial siyasətin formalaşma mexanizmləri

kimi qiymətləndiririk. Elm olaraq sosial sahələr, fəaliyyət, tələbat və onların tənzimlənməsini təmin edən sosial-iqtisadi, təşkilati sistem kimi qəbul edilir.

Sosial sahələrin əsas bağlılığı iqtisadi artım, sosial elmlər, xidmət sferasının iqtisadiyyatı və insanın özünün sosial-demokratik xarakteristikaları ilə ölçülür.

Sosial iqtisadi inkişaf bu elmin predmetidir. Daha çox global xarakter verməklə konkret iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin iqtisadiyyatını öyrənməsi üçün metodoloji əsas yaradır. Belə ki, sosial konsepsiya, iqtisadi inkişafın sosial amilləri və nəticələrini qiymətləndirmək və tənzimlənen metodologiyası, sosial-iqtisadi inkişafın sahə, funksional və təşkilati mexanizmlərinin kompleks sistemli öyrənilməsi bu predmetin metodologiyasını formalaşdırır. Sosial prioritetlər, sosial siyasət, qanunlar və ayrı sosial təminatlar və sosial mexanizmlər küllü halda idarəetmə metodologiyasını özündə birləşdirir.

İqtisadiyyatın təsnifatı klassik ədəbiyyatlarda müxtəlif meyarlar və tələbatlar üzərində qurulur. Meyarlar iqtisadi, sosial və təhlükəsizlik prioritetləri üzrə müəyyənləşir. Maddi meyarlar, sosial sferanın kommersiya mənfəəti gətirmək maraqları üzərində qurulur. Gəlir və xərc nisbətlərə ilə ölçülür. Məcmu səmərə iqtisadi və iş yerləri, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi meyarları, həmçinin bazar tələbatına uyğun xidmət və məhsul yaratmaqla istehlakın maksimumlaşdırılmasına yönəlir. Sosial meyarlar, özü miqyasını əhatə dairəsinə, ödəmə mənbələrinə və bahalıqına görə müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilir.

Sosial-iqtisadi proseslər baza tipli inkişaf strategiyası şəraitində biribiri ilə sıx bağlı olub, onun hər birinin digərinə təsirini qiymətləndirmək nisbi olub, multiplikasiya səmərəsi kimi formalaşır. Belə ki, təhsil, səhiyyə, ictimai mühit, düzgün ədalətli sosial siyasət və təminat sistemi, sonrakı inkişaf və fərdi faydalılığı artırır. Ona görə də biz faydalılıq nəzəriyyəsinin tərəfdarıyıq. Bu nəzəriyyə uyğun olaraq bizim şərhimizə görə hər bir fəaliyyət növünün iqtisadi artımda və insan inki-

şafında rolu inteqral səmərə kimi qiymətləndirilə bilər. Ümumi faydalılığı məqsəd, meyarları şəklində ifadə etmək olar.

İqtisadi meyarların sosial təmiri bölgü, yenidən bölgü və tələbatın ödənilməsi dərəcəsi ilə müəyyənləşir. Sosial meyarlar özü də iqtisadi interpretasiya alır. Onun maddi, maliyyə təşkili üsulları, metodları və öyrənilməsi kitabın mahiyyətini və onun aktuallığını müasirləşdirir.

Kitab 9 fəsildən ibarət olmaqla aşağıdakı fəsilləri əhatə edir: sosial sahələrin iqtisadiyyatının idarə olunmasının mahiyyəti, əsas vəzifələri və əsas istiqamətləri; bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial sahələrin strateji planlaşdırma metodologiyası; əhalinin həyat səviyyəsi, yoxsulluq və yoxsulluğun azaldılması proqramları; sosial-mədəni sahələrin idarə edilməsinin əsasları; sosial infrastrukturun idarə edilməsi sistemi və mexanizmləri; sosial təminat və sosial müdafiə; turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi; sosial sahələrin təşkilati idarəetmə xüsusiyyətləri və idarə olunması mexanizmləri.

Kitabın yazılmasında müəllif uzun illər apardığı elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrini və tədris prosesində topladığı təcrübəni ümumiləşdirir. Dərslük sosial sahədə geniş təhsil almaq, elm, təhsil, mədəniyyət və həyat səviyyəsi problemlərinin müasir bazar tipli modelini və əsas istiqamətlərini öyrənmək üçün vacibdir.

Dərslüyün yığılmasında kafedranın işçiləri N.Babayeva və K.Nəcəfova fəal iştirak etmişlər.

Turizm bölməsi hazırlanmasında kafedranın müəllimi E.Məmmədovun tədqiqat işlərindən istifadə olunmuşdur.

Kitab ali təhsil sistemində «Sosial sahələrin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi» ixtisası üzrə bakalavr və magistr təhsil pilləsi üçün istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. SOSIAL SAHƏLƏRİN İQTİSADİYYATININ İDARƏ OLUNMASININ MAHIYYƏTİ, ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

1.1. Sosial sahələrin iqtisadiyyatı və idarə olunmasının mahiyyəti

Sosial sahələrin əsas məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradan maddi və xidmət sferasını inkişaf etdirmək, əhalinin tələbatına uyğun istehsal, istehlak, bölgü, mübadilə proseslərini və əsas növlərini yaratmaqdan ibarətdir. Sosial sfera insanla bölgü, istehsal və istehlak münasibətlərini formalaşdırır. Müasir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqaməti yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin çoxluğunu yaratmaq və onun daha ədalətli bölgüsünü təsdiq etməkdir. Sosial sahələr mahiyyət etibarını ilə mənəvi dəyərlər yaradır.

Təsərrüfat formalarına görə mülkiyyət münasibətlərini əhatə edir və birbaşa iqtisadi artımın tərkib hissəsidir. Bu sahələrə həyat səviyyəsi, bunun əsas bölmələri xidmət sferası, o cümlədən dövlət və qeyri dövlət xidmət sahələri, mənzil kommunal təsərrüfatı şəraiti və bu şəraiti yaradan təsərrüfat formaları, mədəni sahələr və bunların iş şəraiti, regionun kompleks inkişaf istiqamətləri daxildir. Sosial və iqtisadi sahələr bir-biri ilə mahiyyətə və məzmunca bağlı olub və səmərəli əlaqə formasında təşkil olunduqda iqtisadi artımı formalaşdırır.

Sosial sahələr həmçinin iqtisadi inkişafın amili olaraq, onun dinamikasına, strukturuna, səmərəliliyinə təsir edir. Nəzəri mülahizələr və praktiki təhlil göstərir ki, sosial sahələrin inkişafı əhalinin həyat səviyyəsinin artımına, onun mədəni inkişafına sivil qaydada, hərtərəfli inkişafına təsir edir, həyat səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətdə iqtisadiyyatın səmərəli olması haqqında nəticə almaq olur və iqtisadi proseslərin idarə olunmasına ehtiyac yaranır. Buna görə də sosial iqtisadi inki-

şaf kontekstindən çıxış etmək bu predmetin geniş mənada mahiyyətini açır. Bu predmet ayrı-ayrı sahələrin xüsusiyyətlərini, bunların formalaşma mənbələrini açıqlamaqla yanaşı sistem halında insanın özünün inkişafına təsiri qiymətləndirir.

Sosial sahələrin hər biri ayrılıqda fəaliyyət göstərdikləri kimi, bir-biri ilə əlaqədə də tələbat sisteminin ödənilməsinə yönəldilir. Bu sahələrə daxildir.

1. Əhalinin sosial subyekt kimi tələbatının öyrənilməsi və onun həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;
2. Səhiyyənin inkişafı və onun insan inkişafı indeksinə təsiri;
3. Təhsil sahəsinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi;
4. Mədəniyyət;
5. Mənzil-kommunal təsərrüfatına xidmətin təşkili və idarə olunması;
6. Sosial sığorta sistemi;
7. Sosial müdafiə problemləri və bu sistemin əsas istiqamətləri;
8. Ekoloji tarazlıq və ekoloji xidmət;
9. Ayrı-ayrı regionlarda əhalinin məskunlaşması, onların rifahı, iş şəraitinin, məişət problemlərinin öyrənilməsi.

Sosial sahələr sosial-iqtisadi mənəvi mahiyyət ilə fərqlənir. İqtisadi mahiyyəti əsas kapital vəsaiti, fondlar, maliyyə və xidmət yaratmaq məqsədidir. Bu sahələrin planlaşması və idarə olunması üçün biznes planları tərtib olunur, dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşir. Bu sahələrin ərazilər və müəssisələr üzrə, region, kənd, şəhər miqyasında yelləşməsi inkişafı proqramları tərtib olunur. Sosial sahələr iqtisadi artımın bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə özlərinin potensialını formalaşdırır. Təbii bu sahədə də rəqabət mühiti var. Hər bir sahibkar bu sahələrin gəlirli olması şəraitində onun inkişafını təmin edir. Sosial sahələrin iqtisadiyyatda rolunu geniş mənada təsərrüfat subyektini kimi qiymətləndirmək olar. Bu sahədə istehsal olunan məhsulun, xidmətin həcmi, strukturu bazar tələbatına uyğun planlaşdırılır. Bazar tələbatı, onun təsərrüfat quruluşu, məkanı, bazarın özünün marketinq strukturu, sosial sahələrin

və bu sahələrlə bağlı infrastrukturalarının çeşidini və növünü formalaşdırır. Bu sahələr istehsal və istehlak kimi səmərəli idarə olunur. Ona görə də sosial sfera daha çox kommersiya marağı ilə deyil, bütöv halda əhalinin və dövlətin ümumi ehtiyaclarını ödəmək üçün təkmilləşdirilir. Burada sosial vəzifələr ancaq bazar diqtəsi ilə deyil, dövlətin sosial sferaya müdaxiləsi ilə baş verir. Belə ki, sosial dövlət anlayışı və onun əsas vəzifələri meydana çıxır ki, cəmiyyətdə qütbləşmə baş verir. Əhali eyni tələbatla və eyni həyat şəraitinə malik deyil. Dövlət bir qrup əhalinin sosial qayğılarını ödəmək üçün sosial müdafiə tədbirlərindən istifadə edir. Odur ki, o ölkənin sosial siyasət konsepsiyası formalaşır. Bu siyasətin mahiyyəti - iqtisadi inkişaf ilə yanaşı, sosial tarazlı tərəqqi problemlərinin həlli vacibdir. Sosial siyasətin əsas məqsədi təhsil, səhiyyə konsepsiyaları, sosial müdafiə konsepsiyası və bir sıra xarici ölkələrin, beynəlxalq səviyyəli qurumların tərtib etdiyi ümumtəhsil, ümumbəşəri proqramlarda iştirak etməkdir.

Sosial sahələr həmçinin insan amili ilə bağlı olduğuna görə onun iqtisadi tərəfi insanın tələbatını ödəyən bölgü sistemi ilə də bağlıdır. Belə ki, insanların əməkhaqqı, gəlirləri, ayrı-ayrı sahələrdə əməkhaqqının differensiasiyası və s.

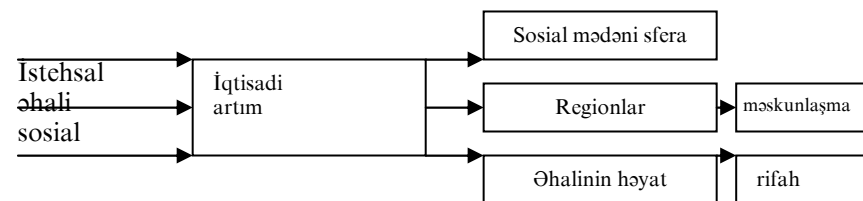
Sosial sahələrin təsnifatı sırf xalis sahələr üzrə, regionlar və funksional vəzifələr üzrə bölünür. Sosial sahələrin tələbat sistemində aşağıdakılar daxildir.

1. Maddi tələbat.
2. Mənəvi tələbat.
3. Sosial tələbat.

Maddi tələbat, maddi istehsal, gəlirlər, tələb, təklif, tədiyyə qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Bunların hər biri sosial mexanizmlər vasitəsilə reallaşır. Belə ki, gəlirləri, xərcləri dövlət gəlirləri, fondlar, bu tələbatın ödənilməsində icra mexanizmi kimi idarə olunur.

Regionlar üzrə iqtisadi inkişaf hər bir regionun iqtisadi potensialından onun əhalinin imkanlarından istifadə yolu regionda məskunlaşmanı təmin edir.

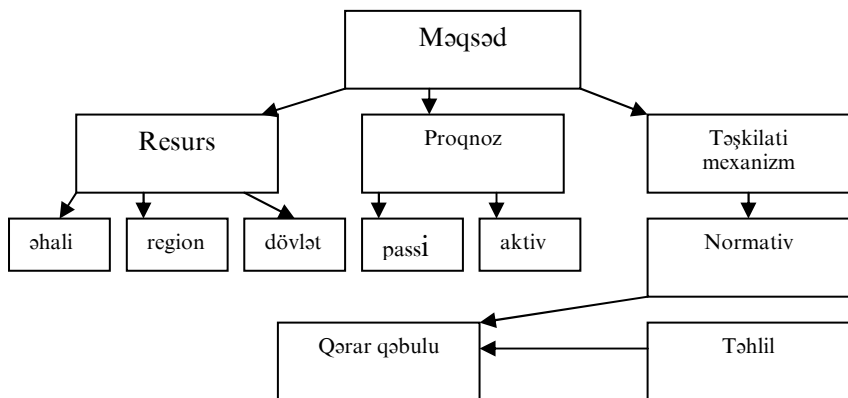
Prinsipial olaraq aşağıdakı sxemlə təsvir etmək olar.

Sosial tələbatda əsas istiqamət sosial müdafiə istiqamətidir. Burada az təminatlılıq, minimum həyat səviyyəsi perspektiv sahələrin müdafiəsi əsasdır.

Sosial sahələrin idarə olunması bu sahələrin əhalinin həyat səviyyəsinin formalaşmasında rolu ilə müəyyən edilir. İdarəetmə prosesi məqsədlərə nail olmaq üçün mövcud imkanlar olan səmərəli istifadə etmək yollarını hazırlamaq, onları tətbiq etməklə iqtisadi cəhətdən səmərəli regionların seçilməsi ilə baş verir. Sosial sfera insanın və mövcud şəraitin, əlverişli tələbatın ödənilmə variantlarının elmi əsaslarla proqnozlaşdırılması metodologiyasına əsaslanır. Ona görə də idarə etmədən əvvəl sosial proqnozlar verilir. O cümlədən əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, mənzil-kommunal, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması təhsil və mədəni səviyyənin yüksəldilməsi məqsədlərinə uyğun lazım olan yolların və tədbirlərin hazırlanması ilə baş verir.

İdarəetmə meyarı, resursları və mexanizmləri tapılır. Sosial sahələrin idarəetmə meyarı olaraq tələbat sistemi götürülür. Buna görə də ilkin başlanğıcda tələbatın özünün proqnozu verilir. Bu proqnozlar iki əsas istiqamətdə ola bilər. Birinci variantda formalaşmış sosial-iqtisadi vəziyyətin perspektivdə təkrarı tendensiyası yolu ilə müəyyən edilir. İkinci variantda isə normativ bazaya əsaslanan konstruktiv dəyişmələri əhatə edir. Bu variant birinci varianta nisbətən fəal keyfiyyət dəyişmələrini əhatə edir. Normativ göstəricilər ən ideal və arzuolunan inkişaf səviyyəsini əldə etmək üçün istifadə olunan üsuldur. Sosial sferanın idarəetmə prinsiplərini aşağıdakı sxemlə ifadə etmək olar.

İdarəetmə sxemi olaraq hər bir sosial sferanın fəaliyyətinin meyarları, məqsədləri əsaslandırılır və bu meyarlar real vəsait və perspektivdə iqtisadiyyatın struktur və dinamik dəyişməsinə nəzərə alaraq müəyyən hipotezlər əsasında müəyyən edilir. Ona görə də məqsədlərin seçilməsi bir variantda yox, bir neçə variantda baş verir. Belə ki, makroiqtisadi dəyişmələri nəzərə alaraq miqdar səviyyədə gözlənilən sosial-iqtisadi nəticələr, məqsədlərlə müqayisə olunur. Əgər bu nəticələr məqsədlərlə yaxındırsa onda qərar qəbulu optimal olur.

$$\frac{N_c}{N_m} = \lambda(N_c, N_m)$$

Burada N_c – gözlənilən nəticə

N_m – mövcud nəticə.

Bunlar arasındakı nisbət bizi qane edirsə həmin variantda seçilir. Beləliklə idarəetmə prosesi daha çox sistem mexanizmləri vasitəsilə reallaşır. Hər bir sosial sahənin tələbatının ödənilməsində rolu xüsusi çəkisi müəyyən olunur. Aparıcı həlqə olaraq sosial sahənin funksional prioritetlərə bölünür. Prioritetlər ərazi, sahə, funksional prioritetlərə bölünür. Sosial sahələr arasında tarazlıq və komplekslik sistemin əsas prinsipidir. Bu sistem infrastrukturamı yaradır. Ona görə də idarəetmədə sosial infrastruktura ayrıca bütün idarəetmənin alt sistemi kimi qəbul olunur. Sosial sferanın idarə edilməsində

əsas məqsəd tələbat olsa da kommersiya prinsipdə əsas rol oynayır. O cümlədən, bir sıra xidmət növləri mülkiyyət münasibətlərindən asılı olaraq pullu və pulsuz ödəmələr yolu ilə baş verir.

1.2. Sosial sahələrin maliyyələşməsi və resurs təminatı

Sosial sahələr xarakter etibarilə az material tutumlu, əmək tutumlu və az maliyyə tutumlu sahələrdir. Bu sahələrin fəaliyyəti, planlaşması xərclərin ümumi həcmi və strukturu ilə müəyyən edilir. Bu sahələr rəqabət mühiti şəraitində sahibkarlıq obyektini kimi fəaliyyəti onların rentabelliği olunmalıdır. Əks halda bu sferaya kapital axını mümkün ola bilməz. Ona görə də planlı təsərrüfat sistemində bu sahələrin inkişafı mərkəzləşdirilmiş resurslar hesabına baş verirdi. Müasir şəraitdə davamlı və rəqabət yönümlü fəaliyyət üçün bu sahələrin kommersiya yönümlü fəaliyyəti zəruridir. Amma kommersiya maraqlarının müəyyən kvotası, məhdudluğu çərçivəsində həll olunur. Ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, iqtisadi siyasətlə yanaşı sosial siyasət maliyyə-maddi təminatı formalaşır. Bölgü sistemi təkmilləşir və sosial fondlar yaradır.

Sosial sahələrin ərazi və sahə üzrə yerləşməsi, mülkiyyət formaları və sahibkarlıq hüquqları bu sahələrin resurslarını formalaşdırır. Resurslar təbii, coğrafi, əhali və dövlət mülkiyyətində olmaqla vahid sosial məqsəd üçün dövriyyəyə cəlb olunur. Bu zaman hər bir mülkiyyətçinin özünün marağı və öhdəlikləri təmin olunur. Aparıcı həlqə olaraq dövlət büdcəsi çıxış edir. Dövlət büdcəsinin formalaşması və istifadəsi sahələrin və əhalinin tələbatını ödəməklə yanaşı perspektivli fəaliyyət növlərinin maliyyə dəstəyini yaratmaqdır. Dövlət büdcəsi sosial yönümlü və ya investisiya təyinatlı olmaqla iki növə ayrılır. Dövlət büdcəsinin gəlirləri əhalinin həyat səviyyəsi, sosial müəssisələrin ehtiyacları və ölkənin təhlükəsizliyinin qorunması üçün istifadə olunur. Sosial yönümlü büdcə maliyyə rəqabət mühiti şəraitində ayrı-ayrı sahələrin maraqlarını

üstün tutmaq üçün və inkişafı üçün daha yüksək templo vəsait ayırır. Hər bir sahənin fəaliyyəti üçün müəyyən maliyyə resursları mövcud olmalıdır.

Müasir şəraitdə açıq iqtisadiyyat mövcud olduğu üçün və investisiya sistemi formalaşdığına görə resursların təminatı təkcə ölkənin öz hesabına deyil. Həmçinin xarici ölkənin maliyyə vəsaitləri hesabına, kreditlər və müştərək müəssisələr yolu ilə inkişaf etdirilir. Sosial sahənin maliyyə əsasları onun xərc strukturunu formalaşdırır. Hər bir sosial müəssisə material, əməkhaqqı xərclərinə yığılı sosial sığorta ödəmələrinə vəsait ayırır. Bu xərclərin ümumi istehsal olunmuş xidmətə görə nisbəti sahələrin gəlirlilik səviyyəsini kapital qoyuluşunu stimullaşdırır. Elə sahələr var ki, bunlar tamamilə bazar mühiti şəraitində baş verən dəyişikliklər qiymət, tarif, tələb, təklif mexanizmləri ilə özünün xidmət istehlakını onun məhsulunu çeşidini istehsalını formalaşdırır.

Qeyd edək ki, sosial sahələr daha çox insanın həyat səviyyəsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən əhalinin istehlak davranışı, gəlirləri, həyat təzi yaşayış səviyyəsi ilə müəyyənləşdiyinə görə bütövlükdə rəqabət mühitinə uyğun inkişaf etdirilə bilməz. Ona görə də bu sahələrin resurs təminatının əsas hissəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş resursları baş verir. Dövlət aztəminatlı ailələrin, əlillərin, tələbələrin, valideynlərini itirilmiş yeniyetmələrin və digər insanların, bir sıra sahələrin tələbatını ödəmək üçün həmin sahələrin xərcini büdcə vasitəsilə ödəyir. Müasir şəraitdə təşkilatların resursları sosial məqsədlərə istifadə olunur. Bu resurslara hər bir ölkədə aparıcı iqtisadi sahələr durur. Azərbaycan şəraitində neft sahəsi əsas büdcənin gəlirlərini formalaşdırır və büdcədən kənar fondlar yaradır. Büdcədən kənar fondlar bir başa işçilərin əməkhaqqısını artırmaq, müəyyən yaşayış üçün zəruri olan obyektlərin tikilməsini təyin etmək funksiyasını öz büdcəsi ilə reallaşdırır. Büdcədən kənar fondlar iri vergi ödəyiciləri olan neft şirkəti, Azərkimya, Azərqaz, Azərsu hesabına formalaşır. Dövlət büdcəsinə ödəmələrlə yanaşı sosial müdafiə fonduna vəsait ayırırlar.

Sosial müdafiə fondu öz gəlirləri və xərclərini planlaşdırmaqla əhalinin sosial müdafiə məqsədini öz fəaliyyətinin əsas istiqaməti kimi qəbul edir və bu məqsədə nail olmaq üçün proqnozlar hesablamalar aparır ki, bir tərəfdən gəlirlərini müəyyən etsin, digər tərəfdən isə gəlirlərə uyğun xərclərin əsas istiqamətini müəyyənləşdirsin. Məntiqi cəhətdən bu proses əksinə də ola bilər. Yəni xərclər müəyyən normaya görə hesablanır. Bu xərcləri təmin edən gəlirlər axtarılır, sonradan isə sosial vergilər, ödəmələr, o cümlədən müəssisədən, ayrı-ayrı fiziki şəxslərdən tutulan, alınan vergilər müəyyənləşir. Sosial müdafiə fondlarının maliyyə funksiyası əhalinin sosial ehtiyacları olan və potensial sosial kontingentlərin yaşaması üçün zəruri olan vəsaitlər toplamaq və onun idarə edilməsindən ibarətdir.

Sosial sferanın maliyyə maddi resursların formalaşmasının və inkişafının təminatı üçün qeyri dövlət resursları əsas rol oynayır. Qeyri dövlət resursları dedikdə, iki əsas meyar başa düşülür. Birinci həmin resurslar idarə olunma baxımından və formalaşma mənbələrinə görə dövlət resurslarından azaddır. Daha çox sahibkarlıq, xüsusi təşkilatlar və əhalinin resursları ilə bağlıdır. İkinci istiqamət isə nisbətən formalaşması mənbələrinə görə dövlətin rolu mövcuddur. Ancaq planlaşdırma və idarəetmə baxımından həmin orqanın vəzifəsi olaraq azaddır.

Qeyri-dövlət resurslarını istinad vergi yolu ilə və vergiyə cəlb olunmadan sahibkarların özlərinin hesabına baş verə bilərlər. Sahibkarlar sahibkarlıq obyektini olaraq sosial tələbatı ödəmək üçün ərazidə və ya hər hansı sahə üzrə biznes planlı tərtib edirlər. Hər bir sahibkar birbaşa və ya istehsala xidmət vasitəsilə əhalinin və ya müəyyən sayda işləyənlərin sosial ehtiyaclarını ödəyir. Birbaşa sosial yardım əməkhaqqı sistemi vasitəsi ilə baş verir. Əməkhaqqının artımı sahibkarın mənfəətinin normadan artıq olmasından asılıdır. Həm də istehsalın, xidmətin genişlənməsi əməkhaqqının stimullaşdırıcı rolunun güclənməsi məqsədini güdür. Digər tərəfdən hər bir sahibkar, əlavə iş yerləri açıb iş şəraiti yaradır, pulsuz xidmət göstərir,

mənzil şəraiti yaradır və s. bununla sosial mülkiyyətin formalaşmasına lokal şərait yaradır.

Qeyri dövlət maliyyə resurslarına həmçinin əhalinin vəsaitləri daxildir. Əhalinin vəsaitləri əmanət kimi fərdi vəsait kimi investisiya rolunu oynayır. Fiziki şəxs olaraq hər bir ailə və ya adam öz vəsaitlərini sosial obyektlərin açılmasına və onun işlənməsini yönəldə bilər. Bu məqsədlə yaradılan xidmət ictimai tələbatı ödəyir, digər qrup əhalinin sosial ehtiyaclarını təmin edir. Mərkəzləşdirilmiş formada dövlət bu ehtiyacların ödənilməsindən məhrum edir və rəqabət yaradır. Fərdi müəssisələr ilə sosial obyektlərin tikilməsi və açılması qanunvericiliklə tənzimlənə bilər. Buna uyğun olaraq dövlətdə olan maddi maliyyə bazasının formalaşmasında əhalinin rolu artır. Maliyyə potensialı bütövlükdə ölkədə, ərazidə formalaşan bazar sisteminin ayrı-ayrı resursların (maddi, əmək) yerləşməsinə, dəyişməsinə xidmət edir. Əhalinin əmanətləri sosial istiqamətdə xərcləndikdə ümumi iqtisadi strategiyada sosial siyasətin formalaşmasında sahibkarlığın və əhalinin rolu artır.

Sosial sferanın insanın və fəaliyyətinin əsas amili olaraq maliyyə resursları planlaşdırılır. Maliyyə resursları dedikdə, istehsal xarakterli və istehlak ünvanlı pul vəsaitləri, onların formalaşma mənbələri və istifadə istiqamətləri başa düşülür. Maliyyə səmərəliliyi hər hansı məqsədin iqtisadi və sosial tutumu ilə müəyyən edilir. Xalis iqtisadi səmərəlilik xərc və mənfəətlə ölçülür. Sosial səmərəlilik isə əhalinin həyat səviyyəsinə və tələbatının ödənilmə dərəcəsinə kəmiyyətin təsiri ilə ölçülür. Sosial səmərə uzunmüddətli əsaslı vəsait qoyuluşu tələb edir və multiplikasiya effekti ilə özünü ifadə edir. Ona görə də maliyyə resurslarının bölgüsü və istifadəsi müəyyən prioritetlər üzərində qurulur. Bəzi hallarda iqtisadçılar cari və perspektiv istehlak istiqamətlərini qarşı-qarşıya qoymaqla onlardan birinə üstünlük verirlər. Təbii ki, əlverişli variant bugünkü perspektiv iş yerləri və perspektiv istehlak arasında əlaqələrlə əsaslandırılır. Sosial sfera maliyyə resurslarının bölgüsü baxımından xalis sahə prinsipinə və əhali ehtiyaclarına görə prioritetlərə

bölünür. Sahə kimi maliyyə resursları sahədaxili xərclər, inkişaf və yığımla müəyyən edilir. Sahənin yenilənməsi həmin sahənin rəqabət mühitində davamlı inkişafı təmin edən xərc strukturu ilə əsaslandırılır. Sosial prioritetlər isə ümumi ehtiyacları konkret olaraq müəyyən sosial qrupların maddi və mənəvi tələbatını nəzərə alaraq planlaşdırılır və idarə olunur. Hər iki halda maliyyə resursları üzərində nəzarət funksiyası maliyyə sahibinin qanunvericiliklə tənzimlənən səlahiyyətləri çərçivəsində reallaşır. Maliyyə resurslarının əsas mənbəyi əhali üçün müddətli əməyə görə alınan haqq, müəssisə üçün onun xüsusi gəlirləri və alınan subsidiyalar, borclar, dividendlər təşkil edir. Maliyyə resursları dövriyyəyə pulu olan ehtiyacları ödəmək, həmçinin kapital olaraq gəlir gətirmək məqsədilə dövlət sahələri və əhali tərəfindən istifadə olunur. Dövlət büdcə vasitəsilə əhaliyə verilən kreditlərin limitini müəyyən edir. Hər cari dövrdə bu kvota bazarda müəyyən edilir, həmçinin verilən kreditlər sosial məqsədə yönəlməsi üçün əsaslandırılmış fəaliyyət biznes planı olmalıdır. Dövlət büdcəsinin uzunmüddətli və qısamüddətli kreditləri və istehlak xarakterli layihələr üçün planlaşdırılır. Hər bir subyektin gəlirləri və xərcləri həmin subyektin maliyyə potensialını və imkanlarını formalaşdırır. Ona görə də gəlirlər və xərclər balansını təqdim olunur. Bu balanslar dövlətin, müəssisənin gəlir mənbələrini və onların konkret maddi əmək sığortası və digər ödəmələrini formalaşdırır:

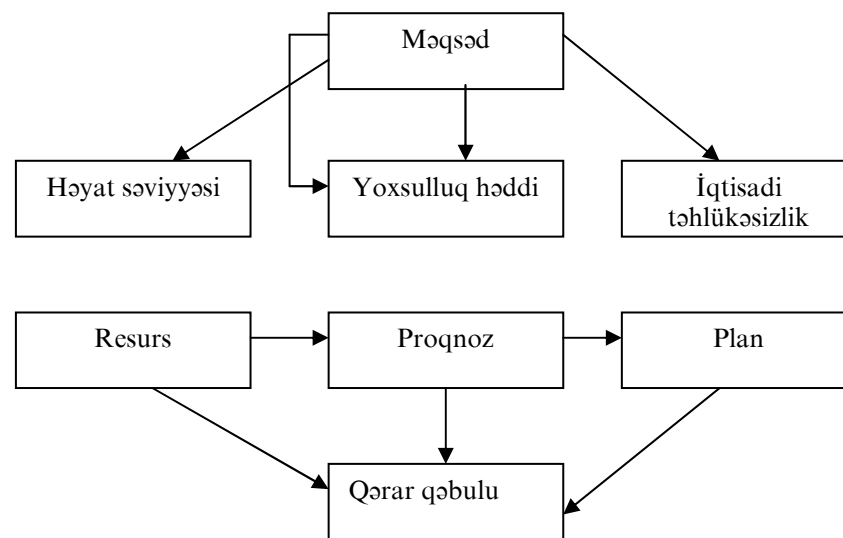
Gəlirlər və xərclər balansı

Gəlirlər	Xərclər
Dövlət	Əhali (əməkhaqqı)
Müəssisə gəlirləri	Material xərcləri
Xarici iqtisadi əlaqələrdən gələn gəlir	Dövlətə ödəmələr, vergilər və sosial fondlara ödəmələr
Qeyri dövlət orqanlarının gəliri.	İnvestisiya
	Kreditlər
	Xarici ölkələrə verilən bonuslar, borclar, üzvlük haqqı

1.3. Sosial sahələrin planlaşdırılmasının və idarə olunmasının metodoloji və konseptual əsasları

Sosial sahələr strateji planlaşma məqsədlərinə və sosial iqtisadi inkişafın istiqamətlərinə onun tərkib hissəsinə daxil olub, dövlətin sosial siyasətinin reallaşmasının əsas mexanizminə daxildir. Müasir şəraitdə planlaşma daha çox strateji xarakter kəsb edir. Uzunmüddətli, məqsədli və iriləşmiş göstəricilərlə ifadə olunur. Sosial planlaşma obyektı olaraq makro səviyyədə həyat səviyyəsi, yoxsulluğun aşağı salınması və insan inkişaf indeksini təmin edən strategiya əsas götürülür. Sosial sahələrin strateji planlaşması müəyyən ali məqsədlərə və onların reallaşmasına yönəldilən proqram xarakterli tədbirlər məcmusuna deyilir. Ali məqsədlər iqtisadi artıma müsbət təsir edən iqtisadi və sosial tarazlığı formalaşdıran hər bir insanın yaşayış səviyyəsini yüksəldən ayrı-ayrı sahə, ərazi və funksional konkret proqramların tətbiqinə gətirib çıxarır. Strategiyanın əsasını sosial konsepsiya və bu konsepsiyaya uyğun sosial siyasət təşkil edir.

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, liberal iqtisadiyyat formalaşdıqca sosial problemlər də artır. Daha çox az təminatlılıq, yoxsulluq problemləri fəallaşır. Beləliklə, sosial dövlət funksiyası meydana çıxır. Sosial müdafiə heç də ələbaxımlılıq deyil. Obyektiv səbəblərdən maddi təminatın və sosial inkişafın ləngidən səbəblərin aradan qaldırılması funksiyası dövlətin üzərinə düşür. Planlaşma artıq direktiv xarakter deyil, müəyyən mənada məqsədli proqram xarakterli metodların, prinsiplərin hazırlanmasına yönəldilir.

Sxem. Məqsədli strateji planlaşma

Hər bir ölkədə iqtisadi potensialın sosial tələbatın müxtəlifliyi həmin ölkə üçün xarakterik olan konkret ümumiləşmiş və (xarakterik) məhəlli xarakter daşıyan proqramlar tərtib olunur. Ümumi xarakterli proqramlar həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi strategiyasıdır.

Həyat səviyyəsinin inkişaf indeksi iqtisadi artımla mütənasib inkişaf etməlidir.

$$\gamma(t) = \frac{HS(t)}{IA(t)} \cdot 100(t)$$

burada

γ – elastiklik əmsali

NS – həyat səviyyəsi

IA – iqtisadi artım

t – zaman

Yoxsulluq həddi və həyat səviyyəsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində strateji planlaşdırma obyektı olaraq məqsəd kimi qoyulur. Onun reallaşması meyarları və göstəriciləri əsaslandırılır. Belə ki, yoxsulluq həddi qanunla yaşayış minimumuna görə müəyyənləşir və minimumun 60%-ə qədər formalaşır. 60%-dən aşağı ehtiyac minimumunda yaşayan insanlar yoxsul insanlardır.

Sosial sahələrin planlaşması, yerləşməsində inkişafında strateji yanaşmaya uyğun marketinq tətbiq olunur. Bu planlaşma əsasən sosial xidmət sahələrinin məhsullarının növünü, çeşidini xidmətin keyfiyyətini formalaşdırır. Əhalinin sosial tələbatının strukturu bu sahələrin funksional ünvanlı fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Marketinq planlaşması zamanı əhalinin istehlak davranış modeli əsas rol oynayır. Əhali istehlakının strukturu dinamikası, xərclərə və gəlirlərə görə paylanması, sosial sahələrin mal, əmtəə, xidmət strukturu formalaşdırılır. Sosial demoqrafik dəyişmələr hər bir sosial sferanın ərazi və sahə yerləşməsini təmin edir. Marketinq planlaşması qısamüddətli dövr üçün və sahibkarlığın inkişafı mərhələsində və şirkətlərin, firmaların davamlı inkişafı üçün çevik qərar qəbul etməyə imkan verir, bazara uyğun xidmət sferası yaradılır. İqtisadi səmərə ilə yanaşı malın və xidmətin reallaşmasına şərait yaradan istehlak xüsusiyyətləri yaradır. Bu da öz növbəsində əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə, onun qütbləşməsinə uyğunlaşdırılır. Belə ki, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti natural, pul gəlirlərinə uyğun olduğuna görə bazarda tələbat hər bir gəlirə görə özünəməxsus balans yaradır.

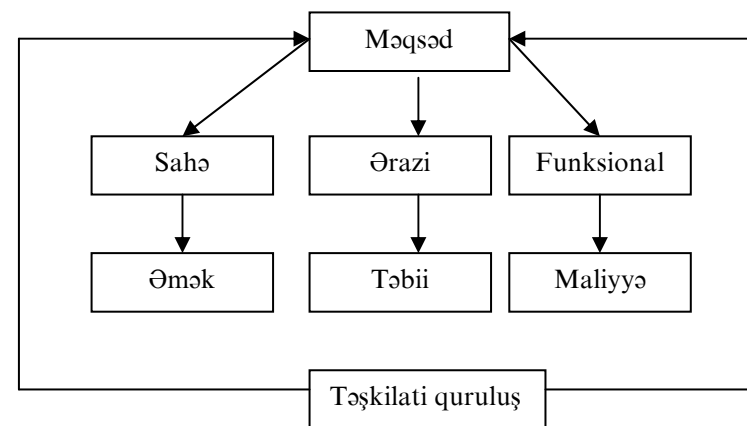
$$\sum_{j=1}^n X_{ij} = G_i$$

Burada

j-məhsul və xidmət

X_{ij} -j= xidmətin i gəlir səviyyəsində istehlakı və ya xərc-ləri.

Təhlil göstərir ki, əhalinin sosial demoqrafik tərkibi, həyat səviyyəsi, məşğulluq səviyyəsi və əməkhaqqı onun istehlak sferasında qabiliyyətini formalaşdırır. Bu qabiliyyətə uyğun olaraq da marketinq planlaşması həyata keçirilir. Marketinq planlaşması sosial xidmətlərin, bazarın, onun məhsulunun artımı məhsulun bir-birini əvəz etməsi halları və bunların nəticələri qiymətləndirilməlidir. Bu planlaşma sosial obyektlərin ixtisaslaşmasını təşkil edir. Belə ki, sosial obyektlərin regionlar üzrə yerləşməsi, şəhər və kənd obyektlərinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi eyni bir ərazidə məskunlaşması əhalinin tələbinə uyğun alıcılıq qabiliyyəti ilə tarazlaşan marketinq strukturu formalaşdırılır. Bu proses bazar diktəsi ilə baş verir. Ancaq planlaşma subyektinin vəzifəsi bu situasiyalarda onun proqnozunu verməklə perspektiv və strateji planlaşma tempini seçir.

Sxem. Sosial sahələrn planlaşma istiqamətləri.

Sosial sahələrin yerləşməsinin metodları balans, imitasiya, proqnoz və iqtisadi-riyazi metodlarla baş verir. Balans üsulları ayrı-ayrı sosial parametrlərin bir-biri ilə əlaqəsini, bölgüsünü və istifadəsini formalaşdırır. Belə ki, bütövlükdə hər hansı bir xidmətin ümumi həcmi onun ayrı-ayrı qrupları

üzrə tarazlaşdırılır. İlk növbədə ümumi tələbat müəyyən edilir. Sonra onun strukturu müəyyənləşdirilir.

Balans sxemi sahələrarası balanslar hər hansı istehlak məhsulunun uyğun sahələrlə istehsal və bölgü sxemi əsasında tarazlaşdırılır.

$$X_i = \sum_j a_{ij}x_j + y_i + ixracat$$

Burada,

i- məhsulun və xidmətlərin növ üzrə sahələr

j- məhsulun və xidmətlərin növü

y_i - i sahəsinin son məhsulu

a_{ij} -j məhsulunun i sahəsində həcmi

I - ixrac

X_i - i sahəsinin ümumi məhsulu

Sosial sahələrin metod proqnozlaşdırılması, planlaşması normativləşmə prinsiplərinə əsaslanır. Normativ metodlar qanunvericilik və həmçinin elmi əsaslarla qurulmuş sosial normalara görə həyata keçirilir.

İqtisadi riyazi metodlar sosial sahələrin proqnozlaşması onların tələbata uyğun idarə olunması məqsədi ilə tətbiq olunur. İqtisadi-riyazi metodlar imitasiya, optimal statistik, normativ və s. digər növlərə bölünür. Məna baxımından artım və struktur modellər sisteminə bölünür.

Struktur anlayışını sosial inkişafın dinamik dəyişməsinin əsasını və investisiya istehlak siyasətinin formalaşmasını müəyyənləşdirir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hesablama və idarəetmə metodları daha çevik və qeyri-səliq nəzəriyyələrə əsaslanır.

Sosial sahələr iqtisadi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə iki əsas prinsip əsasında planlaşdırılır:

Birinci, rəqabət mühiti, davamlı inkişaf, kommertiya mənfəəti, gəlir əldə etmək prinsipi.

İkinci, əhalinin təbəqələnməsi maddi rifahın müxtəlifliyi şəraitində hər bir insanın minimal sosial təminatının hüquqi və iqtisadi tənzimlənməsidir.

Hər iki prinsip müxtəlif sosial dövlət şəraitində müxtəlif meyarlar göstəricilər, normalar və mexanizmlər vasitəsi ilə reallaşır. Sosial tələbat cəmiyyətin inkişafının keyfiyyət göstəricisi olmaqla yanaşı müəyyən məhdudiyətlər daxilində ödənilir. Belə ki, bəzi sosial parametrlər müəyyən minimal həddə ödənilməsi vacibliyi ilə dövlət tənzimatında reallaşır. Məsələn, yaşayış minimumu, minimum istehlak büdcəsi, ünvanlı sosial yardım üçün ifadə olunan ehtiyac minimumu, məcburi təhsil səviyyəsi, hər bir vətəndaşın pulsuz səhiyyə və təhsil xidməti, sosial planlaşmanın istiqamətlərini, bölgü sistemini formalaşdırır.

Qütbləşmə təbii prosesdir. Cəmiyyətdə əməyin xarakter, sosial qruplar müxtəlif sahələrin eyni olmayan mənfəəti, gəlirləri və dövlətin əhaliyə verdiyi transfertlər müxtəlif qütbləşmələri hamarlaşsa da, müəyyən elmi əsaslarla əsaslandırılmış differensasiyanı saxlamalıdır. Çünki ələbaxımlılıqdan qurtarmaq və stimulyatmaq üçün əməyin ölçüsü ilə istehlakın ölçüsü arasında optimal dəyişmə dinamikası təmin olunmalıdır. Əhalinin gəlirlərinin diferensasiyası ilə istehlakın diferensasiyası arasında funksional olmasa da korelyasiya olmalıdır.

Gəlirlərin diferensasiyası əhalinin adambaşına düşən gəlir səviyyəsinə görə paylanma qanunu ilə müəyyənəşir. İqtisadi ədəbiyyatlarda bu paylanmaya normal, loqoritmik normal paylamalarda dəyişir. Paylanmanın xarakteri əhalinin gəlirinin adam başına düşən səviyyəsinə görə müəyyənəşir. Belə ki, əhalinin 10%-nin minimum gəlir səviyyəsinin 10% maksimum gəlir səviyyəsinə olan nisbəti diferensasiya əmsalı kimi qəbul olunur.

$$d = \frac{10\%(minG(t))}{10\%(maxG(t))}$$

Burada d – diferensasiyanın desil əmsalıdır.

$$k = \frac{25\%(min)}{25\%(mak)}$$

Budara, k- diferensasiyanın kvantel əmsalıdır.

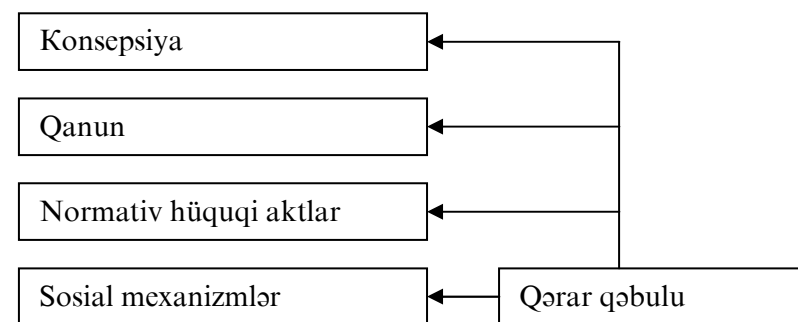
Kvantil əmsalıda gəlirlərin diferensiasiyası kimi qəbul olunur. Əgər biz cəmiyyətdə sosial ədalət prinsiplərini tənzimləmək istəyiriksə ilkin növbədə gəlirlərin minimum səviyyəsini bərabərləşdirməliyik. Yəni əhalinin minimum həyat səviyyəsini yaşamaq üçün müəyyən həddə gəlirləri almaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Belə ki, minimum pensiya, təqaüd müavinət və digər transfertlər həmin sosial qrupların minimum istehlak büdcəsini təmin etməlidir. Bu sosial dövlətin təminat prinsipidir. Ona görə də sosial dövlətin bir çox təşkilati orqanları məhz bu prinsipləri həyata keçirmək üçün planlaşma funksiyasını həyata keçirmək üçün fəaliyyət göstərir. Belə ki, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Sosial Müdafiə Fondu, Təhsil, Səhiyyə və digər təşkilati orqanlar əhalinin məşğulluğu həyat səviyyəsi və yaşayışı üçün zəruri olan resursların toplanması, istifadəsi yolları ilə məşğul olur.

Sosial təminatın maliyyə mənbələri, resursları, ümumi iqtisadi artımın makro tənzimlənməsini, onun bölgüsünün əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Sosial planlaşma strateji və marketing planlaşmasının vəhdəti əsasında reallaşır. Makrosəviyyədə resurslar, metodlar mikrosəviyyəli marketing planlaşmasına şərait yaradır, onun tarazlı və bazar prinsiplərinə uyğunluğu müəyyənləşir. Belə ki, ayrı-ayrı sahələrin məhsullarının sosial tərkibi müəyyənləşir, istiqamətləri planlaşdırılır və hər bir sosial obyektin xidmətin bazar tələbatına uyğun məhsulunun həcmi, onun istifadəsi müəyyənləşdirilir. Marketing planlaşması bazar prinsipləri əsasında və sosial tələbatın strukturu ilə uyğunlaşdırılır. Hər bir sosial sahə menecmenti hansı xidmətin yaradılmasını, onun qiymətini təmin etməklə özünün davamlı inkişafını planlaşdırır. Sosial sahələrin tənzimlənməsi, idarə olunması qanunvericiliklə həyata keçirilir.

Qanunlar ümumi və konkret spesifik fəaliyyət növü kimi ixtisaslaşır. Beynəlxalq səviyyəli qanunlara inteqrasiya olmaq üçün qoşulurlar.

Qanunlar Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunur. Sosial normalar dünya standartlarına uyğun tərtib olunur. Hər bir cəmiyyətdə, ölkədə uyğun olaraq sosial vəziyyət əhali üçün normaların son hədlərini, minimumlarını müəyyənləşdirir. Bütövlükdə sosial qanunvericilik sistemi yaradılır. Konsepsiya qanunlar, normativ hüquqi aktlar, reallaşma mexanizmləri və ayrı-ayrı parametrlərdir. Prinsipial sxem olaraq aşağıdakı ardıcılıqla sosial inkişafın hər bir elementini tənzimlənməsi təklif olunur.

Normativ aktlar qanunların işləmə mexanizmlərini təmin edir. Belə ki, hər hansı sahənin və ya sosial qurumun marağını təmin etmək üçün müəyyən sosial normalar daimi iqtisadiyyatın inkişafına uyğun olaraq tarazlaşdırılır. O, cümlədən də məqsəd normaları minimum əməkhaqqı, minimum pensiya bəzi məhsullara olan ehtiyacları, aztəminatlı ailələrə çatdırmaq üçün normativlər tətbiq olunur. Normativlər planlı təsərrüfatdan fərqli orlaraq, sosial normativlər olub, həm orta təbəqə, həm də kasıblar, yoxsullar pensiyaçılar və s. sosial qruplar üçün diferensial olaraq istifadə olunur. Sosial normaların proqnozlaşması sosial idarəetmə sisteminin tərkib hissəsi olmaqla bütün islahatlar proqramının tarazlı inkişafını təmin edir. Sosial təminat sisteminin konstitusion əsasları bu sferanın dövlət prinsiplərini formalaşdırır.

II FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ SOSIAL SAHƏLƏRİN STRATEJİ PLANLAŞDIRMA METODOLOGİYASI

2.1. Sosial inkişafın tənzimlənməsi. Sosial inkişafın iqtisadiyyatın inkişafında rolu və qarşılıqlı əlaqəsi

Sosial inkişaf iqtisadi və sosial inkişafın tərkibi elementi olub, özünə məxsus qanunauyğunluqları dəyişmə meylləri olan prosesdir. Sosial inkişaf insanın həyat fəaliyyəti, həyat tərzini, davranışı, qərar qəbulu, onun məhsuldarlığı ilə bağlı olub iqtisadi inkişafın həm nəticəsi, həm də onun həlledici, təyinedici amilidir. Sosial inkişafın planlaşması və tənzimlənməsi məqsəduyğun fəaliyyət dairəsinə daxildir. Yəni dövlət öz imkanları daxilində sosial inkişafın dinamikasına onun strukturuna, inkişafına təsir edib bu dəyişiklikləri dövlət mənafeyi baxımından həll edilməlidir. Beləliklə sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi dövlətlə əhali və əhali tələbatını təmin edən obyektiv mexanizmlərin idarə olunması məcmuunu birləşdirir. Sosial inkişafın tənzimlənməsindən əvvəl əsas sosial obyektlərin mahiyyətini bilmək, onların formalaşmış qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirən və perspektiv dinamikasını müəyyən edən iqtisadi və sosial proseslərdir. Sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsinin əsas obyektinə aşağıdakılardır:

1. Tələbat sistemi, formalaşması, dinamikası, meylləri və perspektivəsi.
2. Əmtəə-pul və bazar iqtisadiyyatı şəraitində bölgü münasibətlərindən asılı olaraq əhalinin gəlirləri, alıcılıq qabiliyyəti və onların dinamikası.
3. Əhalinin maddi və mənəvi nemətlər istehlakı, xidmət istehlakı və bu istehlak mallarını və xidməti təmin edən uyğun sosial obyektlərin inkişaf xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları. O cümlədən təhsil, məişət xidməti, nəqliyyat və digər qeyri istehsal sahələri.

4. Əhalinin bütövlükdə həyat səviyyəsi, həyat tərzini, onları formalaşdıran amillər və fəaliyyət göstərən iqtisadi və sosial mexanizmlərin həyat səviyyəsinə təsirinin öyrənilməsi bölmələri. Məsələn: qiymət, vergi, mal təklifi, respublikada fəaliyyət göstərən xidmətin miqdarı, kredit şərtləri daxildir.
5. Əhalinin məşğuliyyətinin əsas istiqamətləri əmək şəraiti, sərbəst vaxt, ondan istifadə məsələləri, təbii artım prosesi, doğum və ölüm arasında nisbət. Demografik situasiyalar daxildir.
6. Maarifin, mədəniyyətin, incəsənətin və digər mənəvi dəyərlərin mövcud vəziyyəti, onların inkişafının maliyyə əsasları, kadr təminatı, maddi texniki bazası və digər aspektlər daxildir.
7. İxtisasçı kadr, peşə sənəti və yüksək ixtisasçıların xalq təsərrüfatı tələbatına uyğun olaraq inkişafını tənzimləmək, indiki şəraitdə dövlət və qeyri dövlət mülkiyyəti formasından asılı olaraq təhsil, səhiyyə və digər sahələrlə yüksək ixtisaslı kadrların, aspirantların hazırlanmasını tənzim etmək daxildir.
8. Xarici iqtisadi əlaqələrin, mədəni əlaqələrin texniki və noxau əlaqələrin respublikada əhalinin həyat səviyyəsinə, onların məşğuliyyətinə elmi texniki siyasətin formalaşmasına təsirini qiymətləndirmək daxildir.
9. Ətraf mühitin və təbii resurslardan istifadənin sosial atributlarını, parametrlərini tənzim etmək və bu sahələrin inkişafı üçün lazım olan təşkilatı-iqtisadi və texniki problemlərin həllini müəyyən etmək daxildir.

Sosial inkişaf Azərbaycan üçün daha zəruri və vacib tənzimlənmə obyektidir. Bunun bir sıra səbəbləri vardır.

Azərbaycan əhalisinin artımına, demografik prosesləri, əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinə görə bir çox ölkələrdən geri qalır. Lakin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün mövcud imkanlar kifayətdir. Bu iki ziddiyyətli təzad Azərbaycanda sosial tənzimlənmə problemini ön plana çəkir.

Bundan başqa müstəqil Azərbaycanda iqtisadi islahatlar keçirilib. Bu da öz növbəsində sosial gərginliyi artırır: işsizlik, əhalinin respublika daxili miqrasiyası, xarici ölkələrə “beyin axını” və digər problemlər meydana gəlir. Ona görə də resurslarının 20-30%-i zəbt olunmuş bir ölkədə, əsas fondlarının 50%-i istifadə edilmədiyi və hər bir işçiyə 3-4 nəfər işləməyən yük düşdüyü şəraitdə şübhəsiz sosial tənzimlənmə xalq təsərrüfatı tənzimlənmə sistemində aparıcı həlqə olmalıdır. Sosial inkişadın tənzimlənməsi bir çox başqa iqtisadi elmlərin predmeti ilə sıx əlaqəlidir. O cümlədən, strateji planlaşma, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi nəzəriyyəsi, ayrı-ayrı sosial sahələrin, maarif-mədəniyyətin təşkili planlaşması və idarə olunması ilə əlaqədar olmasıdır

Sosial inkişaf bütövlükdə iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərə göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Çünki onun yuxarıda adları çəkilən problemlərin və obyektlərinin təsnifatından görünür ki, respublikada iqtisadi artımla, əhali artımı, bölgü münasibətləri və mübadilə şərtləri ilə bağlı olduğu üçün onun öyrənilməsi, tədqiqi və inkişafının tənzimlənməsi kompleks şəkildə reallaşır. Onu da unutmamalıyıq ki, sosial inkişaf onun tənzimlənmə artımı, tempi, iqtisadi artıma əks əlaqə ilə təsir edir. Sosial inkişafın əsas göstəricilərindən biri əhalinin həyat səviyyəsi öz mahiyyəti etibarlı ilə sosial iqtisadi kateqoriya olub insanların istehlakı üçün lazım olan maddi və mənəvi nemətlərin miqdarı və tələbatının ödənilməsi göstəricisi kimi ifadə olunur. Əhalinin həyat səviyyəsi respublikanın iqtisadiyyatının inkişafının və səmərəliliyinin əsas göstəricisidir. İqtisadiyyatın təşkili və idarə olunması təcrübəsi göstərir ki, həyat səviyyəsi ölkədə milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və yenidən bölgüsü əsasında formalaşır. İqtisadi imkanlar nə qədər yüksək olursa sosial inkişaf və həyat səviyyəsi üçün maddi imkanlar bir o qədər çox olur. Həyat səviyyəsinin daha yüksək olması iqtisadiyyatın inkişafına təsir edir, əmək məhsuldarlığını artırır. Milli gəlirin, milli məhsulun artımına təsir edir. Həyat səviyyəsinin öyrənilməsi onun tənzimlənməsi üçün

əsas yaradır. İqtisadi ədəbiyyatlarda həyat səviyyəsi sosial inkişafın sintetik göstəricisi kimi təsvir olunur. Onun qiymətləndirilməsi iki əsas metodoloji prinsip üzərində qurulur.

1. Həyat səviyyəsi istehlak olunmuş maddi və mənəvi nemətlərin məcmusu ilə müəyyən olunur. Beləliklə həyat səviyyəsinin ölçülməsində, qiymətləndirilməsində bu nemətlərin dinamikası dəyişmə meylləri təhlil olunur və həyat səviyyəsinin yüksəltmək üçün maddi və mənəvi nemətlərin istehsalını, istehlakını təmin edən və artıran yollar axtarılır. Bu yollarda həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi yolları deyilir. Məsələn: əhalinin gəliri, əmək haqqısı artırılır, istehlak lazım olan maddi və mənəvi yolları müəyyən olunur.

2. Tələbat üzərində qurulur. Əhalinin tələbatı onun tənzimlənməsi həyat səviyyəsinin və sosial inkişafın nəzəri metodoloji əsasını təşkil edir. Tələbat dedikdə insanların maddi nemətlərə xidmət sahələrinə obyektiv ehtiyacları nəzərdə tutulur. Tələbatın formalaşması və onun ödənilməsi yolları həyat səviyyəsinin xarakterini, məzmununu müəyyən edir. Ona görə də tələbat sistemi həyat səviyyəsinin müəyyən edir. Başqa dövlətlərin sosial inkişafının dinamikası, göstərir ki, tələbat artdıqca onun ödənilməsi imkanları yüksəldikcə ölkə daha inkişaf etmiş ölkələr sistemində daxil olur. Beləliklə tələbatın ödənilməsi dərəcəsi həyat səviyyəsinin əsas göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Yuxarıda dediklərimizdən belə nəticə çıxır ki, həyat səviyyəsi, maddi nemətlərin və xidmətin istehlakı, həmçinin tələbatın ödənilməsi dərəcəsi ilə müəyyən olunur.

Əlbəttə tələbatın ödənilməsi dərəcəsi nisbi kateqoriya və göstəricidir, tələbat isə mütləq göstəricidir. Bəzən tələbatın ödənilmə dərəcəsi yuxarı olduqda onun özünün inkişaf etməməsi həmin respublikada tələbatın ödənilmə dərəcəsi yuxarı olduqda həyat səviyyəsinin yuxarı olması demək deyildir. Əksinə inkişaf etmiş ölkələrdə tələbatın yüksək olması və bunun nəticəsində tələbatın ödənilməsinin aşağı olması yüksək həyat göstəricisi kimi hesab etmək olar. Əhalinin həyat

səviyyəsinin kompleks göstəricilər sistemi onu hərtərəfli təhlil etməyə imkan yaradır. Yəni formalaşma mənbələrinə görə və istehlak növlərinə müəyyən göstəricilər sistemi tətbiq olunur. Bu göstəricilər sistemi ümumi, xüsusi konkret, natural dəyər, maddi nemətlər, xidmət, hesab və balans və s. görə bölünür. Bəzi hallarda iqtisadçılar arasında həyat səviyyəsi göstəriciləri haqqında onların təsnifatlaşdırılması baxımından müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi iqtisadçılar vahid sintetik göstəriciləri ilə həyat səviyyəsinin ifadə olunmasını iddia edirlər. Digər iqtisadçılar sistem göstəricilərini təbliğ edirlər. Tənzimlənmə baxımından fikrimiz və həyat səviyyəsinin tətbiqi və proqnozu nöqtəyi nəzərdən müxtəlif idarəetmə səviyyəsinə uyğun olaraq, müxtəlif səviyyələrinə uyğun olaraq həyat səviyyəsinə bəzi hallarda iriləmiş göstəricilərlə ölçmək və digər hallarda konkret göstəricilər ilə ölçmək olar. Məsələn: milli məhsul, milli gəlir, ümumi daxili məhsul, istehlak fondu, geniş istehlak fondu, ən vacib məhsullar üzrə istehlakın həcmi - iriləmiş göstəricilər, konkret göstəricilərə isə maddi nemətlərin hər biri üzrə istehlak həcmi, xidmət istehlakının strukturası, uyğun olaraq adambaşına düşən xidmət istehlakı daxildir. Beləliklə, həyat səviyyəsinin ölçülməsi xalq təsərrüfatı səviyyəsində onun əsas proporsiyaları ilə istehsal və bölgü proporsiyalarına uyğun tədqiq olunmaqla istehlak səviyyəsində konkret məhsullar üzrə ölçmə, qiymətləndirmə sistemində çevrilir. Dediklərimizdən aydın olur ki, həyat səviyyəsi istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak göstəricilərinə bölünür. Bu proseslərin qarşılıqlı və bir-birinə təsiri nəticəsində formalaşır. Ona görə də əgər biz bütün bu proseslərin qarşılıqlı əlaqəsində həyat səviyyəsinə öyrənmiriksə onda ciddi səhvlərə yol vermiş oluruq. İstehsalın həcmi artdıqca həyat səviyyəsi üçün lazım olan maddi nemətlər çoxalır. Bu bölgü effekti səmərəli olduqda hər kəsin payı formalaşır, alıcılıq qabiliyyəti, gəlirlər formalaşır, istehsalın hacmini artırmaq üçün stimulyan yaranır. Mübadilə prosesində isə düzgün səmərəli tələb və təklif qanunauyğunluqları, proporsiyaları, mexanizmləri tətbiq etdikdə

əhalinin alıcılıq qabiliyyəti reallaşır. Real gəlirləri artır, istehlak üçün əlverişli zəmin yaradılır. İstehlak prosesinin səmərəli əlverişli təşkili və effektiv tənzimlənməsi əhalinin bilavasitə yaşayışını, həyat səviyyəsini artırır, tələbatın ödənilməsinə təmin edir və insanların hərtərəfli inkişafı və təkrar istehsalı üçün maddi əsas yaradır. Həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi başqa iqtisadi proseslərdən fərqli olaraq mürəkkəb çox sahəli və iqtisadi əhəmiyyətli idarəetmə obyektinə daxildir. Həyat səviyyəsinə tənzimlənmək üçün onun amillərini tapmaq, formalaşma mənbələrini müəyyən etmək gəlirləri, xərcləri tənzim etmək deməkdir. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində əhalinin tələbatının ödənilməsi imkanları istehsal və pul gəlirləri isə əhalinin alıcılıq qabiliyyətini müəyyən etdiyini bilərək pul gəlirləri ilə müəyyən olunur. İstehsal tələbatını ödəmək üçün əmtəə təşkilatı yaradılır, onun strukturası formalaşdırılır. İlk mərhələdə sintetik ümumi göstərici kimi pul gəlirlərinin dinamikasını və onun formalaşma mənbələrini şərh etməliyik. Belə ki, gəlirlər il ərzində istehsal olunmuş ümumi məhsulun, maddi nemətlərin bir hissəsini əhalinin tələbatı üçün istifadəsinə verilir. Uyğun olaraq gəlirlər təsərrüfatçılıq formasından, bölgü prinsiplərindən asılı olaraq formalaşır. Həyat səviyyəsinin əsas göstəricisi onun alıcılıq qabiliyyətindən müəyyən olunur. Gəlirlər formaca və strukturdan asılı olaraq həyat səviyyəsinin formalaşması mənbələrinin maddi əsasını təşkil edir. Müxtəlif gəlirlərin həyat səviyyəsinin artmasında rolu, əhalinin məşguliyyəti, mülkiyyət formaları və bölgü münasibətlərindən asılıdır. Gəlirlər natural gəlirlərə və dəyər formasında olan gəlirlərə bölünür. Gəlirləri tənzimləmək üçün onların forması, mənbələrinə təsir edən amilləri tənzimləmək lazımdır. Əmək haqqı gəlirlərin əsas hissəsini təşkil edir. Mülkiyyət formasından asılı olaraq əmək haqqının formalaşması məzmunu və dinamikası dəyişilir. Məsələn: Dövlət müəssisəsində işləyən əhalinin gəlirlərinin əksəriyyəti onların əmək haqqını təşkil edir.

Kənd təsərrüfatında işləyənlərin gəlirlərinin əksər hissəsi natural gəlirlər; fərdi təsərrüfatdan əldə olunan gəlirlərdir. Gəlirlər pul və natural gəlirlərə bölünür. Natural gəlirlər istehlak olunmuş məhsulların miqdarı ilə ölçülür. Pul gəlirləri isə dövlət, şirkət və xüsusi təsərrüfatdan istifadə olunmuş məhsulların reallaşması nəticəsində əldə olunan pul gəlirləridir. Hər bir gəlirin formalaşma mənbələri asılıdır: mülkiyyət münasibətlərindən; təsərrüfatçılığın effektivindən və bölgü səmərəliliyindən. Beləliklə, bütövlükdə xalq təsərrüfatı səviyyəsində gəlirlərin tənzimlənməsi aşağıdakı mənbələr üzərində aparılır.

1. Dövlət və qeyri dövlət müəssisələrində mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq əldə olunan əmək haqqı.
2. İctimai istehlak fondlarından, sosial təminat və sosial müdafiə fondlarından əhalinin mənimsədiyi pul və natural gəlirlərdir. O cümlədən pensiyalar, müavinətlər.
3. Maliyyə sistemi ilə əlaqədar olaraq, o cümlədən müxtəlif bank sistemindən aldıkları faiz, kredit, materiallar, rayonlarda əldə olunan gəlirlər.
4. Şəxsi və xüsusi təsərrüfatda, natural formada istehlak olunan kənd təsərrüfatı məhsulları və yaxud satış nəticəsində əmək məhsulları hesabına olan pul gəlirləri.
5. Sair gəlirlər.

Göstərilən gəlir formaları ilə ərzində daimi yaşayış səviyyəsini təmin edən onun artmasına azalmasına təsir edən faktorlardır. Ona görə də yaşayış səviyyəsini artırmaq məqsədi ilə həmin gəlirlərin səviyyəsini artırmaq, nisbətlerini tənzimləmək vacibliyi meydana çıxır. Bu gəlirlərin artımının əsas mənbəyi istehsal prosesində yaradılan ümumi məhsulun, onun dəyərinin miqdarıdır. Xalq təsərrüfatı səviyyəsində bu gəlirlərin formalaşmasının əsas mənbəyi milli gəlirdir. Sənayedə, sahibkarlıqda şəxsi təsərrüfatda istehsal olunmuş ümumi məhsulun dəyərində material məsrəfləri çıxılır, yerdə qalan gəlir cəmiyyətin və ayrı-ayrı sahibkarların xalis gəlirini təşkil edir. Xalis gəlirdə əmək haqqı fondu, istehsalın genişlənməsi

və qeyri istehsal sahələrinin xərcləri planlaşdırılır, tənzim olunur. Bu xərclərin hər birinin əsaslandırılması uyğun olaraq yuxarıda adları çəkilən fondların artması tələbatından meydana çıxır. Makro iqtisadi səviyyədə yaradılan milli gəlir yığım və istehlak fonduna bölünür. İstehlak fondu həyat səviyyəsinin sintetik göstəricisidir. Öz növbəsində istehlak fondu şəxsi istehlak fonduna və sosial müdafiə fonduna bölünür. Şəxsi istehlak fondu, əmək haqqı fonduna və əmək haqqından əlavə xərc stimullaşdırmaq xərclərinə bölünür. Milli gəlirin, istehsalın genişlənməsi xərclərini təmin edən hissəsi isə yığım fondu adlanır. Makro iqtisadi səviyyədə sosial inkişaf və həyat tərzini tənzimləmək üçün yığım fondu ilə istehlak fondu arasında nisbət tənzimlənməsi vacibdir. Çünki yığım fondu hesabına istehlak fondunun artırılması son nəticədə uzun müddətli sahələrin inkişafında bəzi istehsal sahələrinin əsas fondların layihələşdirilməsi üçün lazım olan vəsaiti azaltmış olur. Bu da öz növbəsində perspektiv istiqamətdə istehsal struktur dəyişməsinə səbəbdir. Əksinə olduqda, yəni istehlak fondunun azalması həyat səviyyəsi və sosial sahələrin inkişafı üçün lazım olan vəsaitin azalmasına gətirib çıxarır. Belə ki, əmək haqqı, sosial təminat, qeyri istehsal sahələrinin inkişafı üçün vəsait azalmış olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhəlinin gəlirləri real həyat tərzininin, onun potensial imkanlarının tələb və təklif qanunauyğunluqları ilə tarazlaşdırıldıqda, müqayisə olunduqda düzgün real göstəricisi ola bilər. Çünki gəlirlərin real alıcılıq qabiliyyəti istehlak məhsullarının qiymətindən, xidmət növlərinin qiymətindən asılıdır. Ona görə də nominal gəlirlər yuxarıda adları çəkilən mənbələr hesabına əhəlinin sərəncamına daxil olan pul gəlirləridir. Nominal gəlirlərin artırılmasının əsas yolu əmək məhsuldarlığının artırılması, xalis və milli gəliri artırmaqdan ibarətdir. Ona görə də nominal gəlirlərin artması həyat səviyyəsi haqqında əyani, dinamik təsvir verir və hesablaşmalarda adam başına düşən və yaxud hər min nəfərə düşən gəlirin səviyyəsi istehlak fondunu, qeyri-istehsal sahələrində xidmətin həcmi

planlaşdırır. Nominal gəlirlərə mobil gəlirlər də deyirlər. Yəni istehlakçı həmin gəlirləri nəzərə alır və onun reallaşma istiqamətlərini müəyyən edir. Gəlirlərin səviyyəsi əmtəə təşkilinin tələbə uyğun olduğu şəraitdə alıcılıq qabiliyyətini müəyyən edir. Əgər gəlirlər əmtəə təklifinə uyğundursa onda bazar iqtisadiyyatında tarazlaşma baş verir. Nominal gəlirlər real gəlirlərin mənbəyidir. Real həyat səviyyəsi real gəlirlərin məcmusu və onun strukturası ilə müəyyən olunur. Real gəlirlər istehlak olunan maddi və mənəvi nemətlərin, xidmətin məcmusu ilə müəyyən olunur. Nominal gəlir artdıqda real gəlir də artırsa, onda qiymət sistemi, vergilər sabit saxlanılır. Əgər nominal gəlirlərin artması ilə qiymətlərin də artması baş verirsə və qiymətlərin artma tempi nominal gəlirlərin artma tempindən aşağı qalır, onda real gəlirlər artır.

Əmək haqqı əhali gəlirlərinin və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas mənbəyidir. Bütövlükdə əmək haqqı görülən işin və ümumiyyətlə keyfiyyətə uyğun olaraq istehsal olunmuş yeni məhsulun dəyərini bir hissəsinin iş qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün verilən haqdır. Əmək haqqı iqtisadi və sosial inkişafda əsas iki istiqamətdə tənzimləyici funksiyaları daşıyır.

1. İstehsal olunmuş ümumi məhsulun bölgüsündə tənzimləyici rolunu oynayır. Bölgü funksiyasını yerinə yetirir.

2. İstehsal stimulu yaratmaq funksiyasını həyata keçirir. Ona görə də makro iqtisadi səviyyədə əmək haqqının tənzimlənməsi xalq təsərrüfatı proporsiyalarının istehsal və istehlakı və bir sıra fondlar arasında nisbətləri, zəruri məhsulları cəmiyyət üçün istifadə olunan məhsullar arasında nisbətlərin tənzimlənməsində istifadə olunur. Əmək haqqı məzmunu etibarlı ilə iqtisadi və sosial ədalət prinsiplərinə, onun reallaşmasına xidmət edir.

3. Əmək haqqı, əmək məhsuldarlığını artırır. Sahibkarlığın, müəssisənin, mənfəətin artmasına təsir edir. Onların bazar tələblərinə uyğun məhsul istehsalına şərait yaradır. İstehsal səmərəsini artırır.

4. Əmək haqqı istehsalın qeyri-istehsal sahələrinin əmək qabiliyyətli əhalisinin yaşayışının mənbəyi olan gəlirlərin əsasını təşkil edir və ona görə də sosial məzmun daşıyır. Əmək haqqıların bu sahələrdə yuxarı olması, işçi qüvvəsinin həmin sahələrə axınına məhsul istehsalının keyfiyyətinə stimulu yaradır.

5. Əmək haqqı hər kəsin əməyinin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə verildiyi üçün o istehsalatda iş qüvvəsinin onun əmək xarakterinin məzmununun artırılması üçün əsas yaradır. Əsasən əmək haqqının tənzimlənməsi əməyin xarakteri, məzmunu və metodoloji formalaşma xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Bilirik ki, əmək xarakter etibarlı ilə eyni deyildir. Əmək prosesinin xüsusiyyətlərini formalaşdırılır. Ona görə də onu tənzimləmək üçün əmək prosesinin xarakterini nəzərə almaq lazımdır. Elə proseslər var ki, onlar daha mürəkkəb əməyə tələbat və ehtiyac yaradır. Uyğun olaraq işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün daha çox əmək haqqı tələb olunur. Digər əmək prosesləri isə sadə əməyin fəaliyyəti ilə bağlı olduğu üçün və xüsusi hazırlıq tələb etməyən əmək fəaliyyəti ilə əlaqəli olduğu üçün az əmək haqqı verilməsi təşkil olunur. Beləliklə əmək haqqının tənzimlənməsinin əsas metodoloji diferensiasiyası, onu xarakteri, məzmunu təşkil edir. Bu uyğunluq təmin olunduqda əmək haqqının stimulu yaratma vəzifəsi təmin oluna bilər.

Digər metodologiyaya əmək haqqının sosial tərəfinin tənzimlənməsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin istehlakının artması ən çox qiymətlərin artması ilə baş verir. Beləliklə, əmək haqqının əsas gəlir mənbəyi olaraq artırılması labüdlüyü meydana çıxır. O cümlədən, əhalinin əmək haqqının müəssisənin, sahibkarın gəlirlərindən və dövlətin büdcəsindən asılılığı daha da artır. Bunlara uyğun olaraq orta əmək haqqının artırılması onların tələb və təkliflə qanunauyğunluqlarından asılı olaraq tənzimlənməsi ehtimalları meydana gəlir. Sosial vəzifələri yerinə yetirmək üçün yaşayış minimumu səviyyəsinə uyğun olaraq minimum əmək haqqı, xalq təsərrüfatı üzrə orta əmək haqqı, ayrı-ayrı sahələr üzrə

əmək haqqı, sosial tələbat baxımından tənzimlənir. Bilirik ki, əmək haqqı, məhsulun qiymətinin formalaşmasının əsas elementlərindən biridir. Əgər, elmi əsaslarla əməyin məsrəflərinə və xarakterinə uyğun əmək haqqı verilməzsə onda bazar qiymətlərinə uyğun məhsul reallaşdıqda qiymətlə əmək haqqı arasındakı nisbət pozula bilər. Müəssisənin sosial inkişafı üçün sonrakı artımın azalmasına səbəb olur. Beləliklə, maya dəyəri, qiymət, maya dəyərinin həcmində canlı əməklə, cansız əmək dəyərinin nisbəti pozulmuş olur. Əmək haqqının tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri ərəzi üzrə baş verir. Sahələr üzrə əmək haqqının tənzimlənməsi həmin sahələrdə əmək prosesinin təşkili formasında sahənin xalq təsərrüfatı sistemində rolundan və sahənin iqtisadi göstəricilərindən, yəni səmərəliliyindən, faydalığından asılı olaraq formalaşır. Ərazi istiqamətlərində əmək haqqının tənzimlənməsinin əsas real göstəriciləri ərəzilərdə sosial problemlərin həlli ilə bağlıdır. Yəni ayrı-ayrı regionlarda, inzibati rayonlarda, iş qüvvəsinin məşğuliyət problemlərini həll etsək, təbii resurslardan tam və effektiv istifadə etmək, rayonların sosial inkişafını minimum rəşional səviyyədə saxlamaq məqsədi ilə həyata keçirilir. Əmək haqqının sosial differensasiyası isə ayrı-ayrı əhali qruplarının, sosial təbəqələrin mənafeyini təmin etmək üçün istifadə olunan meyarlarla və göstəricilərdən istifadə etməklə tənzim olunur. Məsələn tələbələr, təqaüdüçülərin yaşayış səviyyəsini təmin etmək üçün lazım olan vəsait, tənzimləmə funksiyalarını nəzərə almaqla onun qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq pensiyaların müəyyən olunmasına gətirib çıxarır. Əmək haqqının differensasiyası tənzimləyici, problemlər üçün əsas meyar ola bilər. Bu göstəricinin hesablamaya qaydası sahələr, xalq təsərrüfatı, sosial qruplar üzrə xüsusi metodikalara əsaslanır. Məsələn: əmək haqqının sahə differensasiyası hər bir sahənin orta aylıq əmək haqqının Respublikanın bütövlükdə xalq təsərrüfatı üzrə orta aylıq əmək haqqına bölməklə hesablanır.

Ərazi differensasiyası isə hər hası regionda orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinin bütövlükdə respublika üzrə hər işləyəndə düşən orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinə nisbəti ilə hesablanır.

Yaşayış minimumu və sosial tələbat baxımından əmək haqqının differensasiyası orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinin minimum əmək haqqı səviyyəsinə nisbəti ilə müəyyən olunur. Əgər vaxtı ilə keçmiş SSRİ-də minimum əmək haqqı 70 manat idisə, otya aylıq əmək haqqı 140 manat idisə, onda əmək haqqının differensasiyası 2,1 olardı.

2.2. Müasir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişafın makro iqtisadi göstəriciləri

Respublikanın iqtisadiyyatının sistem halında təsviri onun daxili struktur elementlərinin əlaqəsinin düzgün təşkili və sistemdən kənarında dünya iqtisadi sistemində yerini və rolunu müəyyən etmək və bu yeri proqnozlaşdırmaq zəruriliyi indiki şəraitdə tam yeni yanaşma və metodiki həllər tələb edir.

Bu baxımdan əsas məqsəd indiki böhran və müharibə şəraitində heç də dünya iqtisadi sistemi ilə identik olmayan bir mühitdə strateji istiqaməti əsaslandırmaq, onun meyar və göstəricilərini seçmək, bu göstəriciləri qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq mühüm elmi-nəzəri məsələdir. Burada biz təşkilati məsələlərin bu günkü şəraitdə çətinliklərini nəzərə alıb, yaxud onlardan istifadə edib əsas elmi müzakirəni başqa səmtə yönəltməməliyik. Onda qoyulan məsələ respublika iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti onun dinamikası və proqnozlaşdırılması üçün «makro iqtisadi» göstəricilərin hazırlanmasının elmi əsaslarını işləmək və bu göstəricilərdən istifadənin praktiki yollarını və metodik fənlərini hazırlamaqdan ibarətdir.

Göstəricilər sistemi iki mühüm cəhəti əks etdirməlidir:

- sintetik və real proseslərin adekvatlığı əks etdirilməli;
- çevik və aktiv olub səbəb və nəticə əlaqələrini analitik və təsviri dinamikasını özündə əks etdirməlidir.

Göstəricilər sistemi heç də statistik, plan, hesab və indiyə qədər istifadə olunan və mövcud beynəlxalq statistikasına uyğun aspektləri inkar etmir. Bizim fikirləşdiyimiz göstəricilər sistemi respublikanın inkişaf modelinə uyğun olub daha çox idarəetmə məqsədilə düşünülmüş və real prosesin daxili dinamikasını əks etdirən, kompleks idarəetmə tədbirlərinin səmərəsini qiymətləndirməyə imkan yaradan göstəricilər sistemi olmalıdır.

Göstəricilər sisteminə yuxarıda olan tələblər Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının meyarını asanlaşdırmağı ön plana çəkir. İqtisadi ədəbiyyatlarda və dünya təcrübəsində region iqtisadiyyatının inkişafına aid bir çox meyarlar mövcuddur. Əlbəttə bütün bu meyarlar iqtisadi sistemin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq işlənilib hazırlanmış və tətbiq olunmuşdur. İndiki bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində və daxili iqtisadi, sosial böhranın ən kritik halında iqtisadi inkişaf meyarından daha çox «iqtisadi sabitləşmə» modeli və meyarı işlətmək daha sərfəlidir.

Respublikada bazar iqtisadiyyatının formalaşmaması şəraitində iqtisadi və sosial inkişaf meyarı uzun müddətli olmaqla mərhələ-mərhələ həll olunması zəruri olan məqsədlər ilə ifadə olunmalıdır. Ali məqsəd kimi, fikrimizcə, əhalinin həyat səviyyəsini maksimumlaşdırılması yaxud onun təminatının ödənilməsi dərəcəsinin maksimumlaşdırılması nəzərdə tutulur. Bunun əksi olan əhalinin sayının minimumlaşdırılması olmalıdır. Lakin bu halda yaşayış minimumu həddi subyektiv göstərici olduğu üçün hesablanmasında respublikanın müasir iqtisadi vəziyyəti nəzərə alındığı üçün ola bilsin ki, ən yaxşı hesablanmış yaşayış minimumu dünya ölkələri üçün çox aşağı olsun.

Göstəricilər sistemi üç əsas fəzədə formalaşmalıdır. İlkin fəza iqtisadiyyatın və sosial inkişafın mövcud böhran vəziyyətində xarakterizə edən göstəricilərdir. Fəza sisteminin son qatında normativlər əsasında hesablanmış iqtisadi və sosial tələbatı xarakterizə edən göstəricilərdir. Üçüncü qrup göstəricilər aralıq qatı olub, hesablanmış və idarə etmək məqsədi ilə qiymətləndirilmiş göstəricilərdir. Qeyd edək ki, bu göstəricilərin qiymətləndirilməsi metodikası və metodları kifayət qədər dərin olduqca bir o qədər də idarəetmə məqsədinə yaxınlaşmaq və o məqsədlə imkanlar arasında əlaqəni tənzim etməyə şərait yaranır.

Yuxarıda deyilən nəzəri metodoloji prinsipləri əsas tutaraq respublikanın iqtisadi və sosial göstəricilər sistemi məqsədli proqram metodunun reallaşması metodikasına uyğun olmalıdır. Lakin fikrimizcə, indiki bazar iqtisadiyyatına yönəlmiş iqtisadiyyat şəraitində ali məqsədlərin əsaslandırılması və onların təmin olunması determinləşmiş modellərdən daha çox çevik, manevr edən proqram xarakterli göstəricilər sistemi ilə səciyyələnməlidir. Belə göstəricilər sisteminə region iqtisadiyyatı şəraitində aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. Əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri; sistemi mövcud və proqram göstəriciləri; adambaşına düşən istehlak həcmi, bütövlükdə istehlak üçün resursların həcmi, əhalinin bütövlükdə istehlak tələbatının həcmi və onun strukturası (normativlər və qiymətlənmiş göstəricilər). Minimum yaşayış həddini təmin etmək üçün minimal istehlak büdcəsi və onun ən vacib resurslar üzrə strukturası.

Əhalinin mövcud bazar qiymətlərində onların dəyişmə indeksini nəzərə alaraq yuxarıdakı istehlak göstəricilərini təmin edən gəlirlərin həcmi. Əlbəttə makro sistem kimi gəlirlərin ümumi səviyyəsi onun formalaşması mənbələri işlə strukturası istehlak tələbatının ödənilməsi mənbələrinə uyğun olaraq tənzimlənib bir-biri ilə əlaqələndirilməlidir.

2. İstehlak və gəlirlərin formalaşması mənbələrini bilərək respublika ərazisində xüsusi istehsal hesabına tələbatın ödənilməsi dərəcəsi göstəriciləri hesablanır. Bu istiqamətdə hər bir istehlak tələbatının yerli istehsal hesabını ödəmə imkanları və başqa dövlətlərdən bütün kanallar vasitəsi ilə gətirilən məhsulun hesabına tələbatın ödənilməsində onların rolunu göstərən göstəricilər ayrılıqda verilir. Beləliklə respublikada istehlak

strukturasına uyğun gələn istehsalın sahə və ərazi quruluşunu göstərən göstəricilər.

3. Respublikaya gətirilən və respublikadan başqa respublikalara göndərilən ümumi məhsulun miqdarı və onların mal strukturası. Bütövlükdə respublikaya gətirilən və respublikadan aparılan məhsullar arasında saldo. Bu göstəricilər həm cari üsullar üçün hesablanır, həm də uzun müddətli dövr üçün proqnozlaşdırılır. Müasir şəraitdə dünya bazar iqtisadiyyatı sisteminə yönəlmiş iqtisadiyyatda gətirilən və göndərilən məhsullar yerli tələbatın ödənilməsində səmərəlilik baxımından qiymətləndirilir. Belə ki, ola bilsin eyni məhsulun respublikada istehsalı və onun gətirilməsindən maya dəyəri baxımından səmərəlidir. Onda onun minimum tələbat səviyyəsinə qədəri respublikada istehsal olunmalıdır. Gətirilən və göndərilən məhsulların hər birinin əsaslandırılması fikrimizcə, bütövlükdə iki məqsədin reallaşmasındakı roluna uyğun qiymətləndirilməlidir. Bu xüsusi metodiki tədqiqatlara malikdir. Sonrakı bölmələrdə bu haqda danışacağıq.

4. İstehsal proqramlarına uyğun olaraq istehsal gücləri, kapital qoyuluşu, onun strukturası tapılmalıdır. Əsas fondlar, dövriyyə vasitələri və onlardan istifadənin səmərəliliyini göstərən göstəricilər verilməlidir. Əlbəttə texnoloji proseslərin Azərbaycanda mövcud quruluşunu qiymətləndirmək ondan səmərəli istifadə edilməsi variantında istehsal həcmi ayrıca verilməlidir. Əlavə kapital qoyuluşu və onun istifadəsinin optimal variantlarında alın bilən əlavə məhsulun hesabına tələbatın ödənilməsinə yaxınlaşma dərəcəsi qiymətləndirilir.

5. Respublikada əsas tələbat sistemə uyğun lazım olan resurslar həcmi arzu olunan göstəricilər kimi qəbul olunmalıdır. Həmin resursların tərkibi resurslara tələbatın ödənilməsində istehsal olunmuş milli məhsul, xalis məhsul, o cümlədən istehlak üçün lazım olan resurslar, kredit və yığım üçün lazım olan resursların həcmi əsaslandırılmalıdır. O cümlədən sosial tələbatın ödənilməsi vəsaitində qiymətləndirilməlidir.

6. Respublika ərazisində texnoloji təzələnmə və əhalinin uzunmüddətli istifadəli əmlakının yeniləşməsinin təşkili üçün bütövlükdə milli sərvət qiymətləndirilir. Milli sərvətin mülkiyyət və təsərrüfat tipləri arasında bölgüsü, hər bir mülkiyyət və təsərrüfat tipinin əlində olan milli sərvətin orta qiymətləndirilmiş xidmət müddəti göstərilmişdir. Milli sərvətin tərkibində, istifadəsi baxımından resursların təsnifatı verilməlidir.

Resursların istifadəsinin mövcud vəziyyətini xarakterizə edən hesab göstəriciləri və istehsalda resurslardan istifadənin səmərəliliyi verilir. Material tutumu, xammal, enerji, əmək tutumu, bütövlükdə fond tutumu və fond verimi kimi istehsalın səmərəlilik göstəriciləri ayrı-ayrı aparıcı sahələrdə və təsərrüfat formalarında verilməlidir.

7. Mürəkkəb və mövqə etibarlı ilə ali məqsəd və istehsal amili kimi fəaliyyət göstərən resurslardan ən vacibi əmək resurslarıdır. Əmək resursları demoqrafiya göstəriciləri ilə onların proqnozuna uyğun olaraq hesablanır. Əhalinin təbii artım göstəriciləri bütövlükdə iş qabiliyyətli əhalinin sayı, onların təsərrüfat fəaliyyəti üzrə paylanması və onlardan istifadənin səviyyəsini göstərən göstəricilər; şəxsi yardımçı, fermer, icra və dövlət müəssisələrində işləyənlərin sayı. Əhalinin məşğuliyyəti ilə onların yaşaması üçün vəsaitin formalaşması mənbələri arasında əlaqəni xarakterizə edən göstəricilərə əməkhaqqı, fərdi təsərrüfatlardan gələn gəlirlər və onların bölgüsü olmalıdır. Əhalinin tərkibinin yaş və yaşamaq vəsaiti üzrə qruplaşmasını xarakterizə edən bərdəfəlik sorğu yaxud sosioloji tədqiqatların materialları əsasında hesablanmış keyfiyyət göstəriciləri. Bu bölmədə az təminatlı ailələrin, bu qruplarda əhatə olunan əhalinin sayı verilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatına yönü inkişaf mərhələsində fərdi istehsalçıların ümumi sayı onların ailə və sosial qurumunun tərkibi və yaşamaq vasitələri ilə təminatı ayrılıqda verilməlidir.

Əhali və əmək ehtiyatları statistik göstəriciləri ilə yanaşı əhalinin yaş, cins, məşğuliyyət və həyat səviyyəsinə görə qruplaşması dinamikasının proqnozu verilməlidir. Müasir dövrdə

müharibə və iqtisadi blokada şəraitində, milli zəmində olan iğtişaşlar əhalinin xeyli hissəsinin miqrasiyasına səbəb olmuşdur. Ona görə də əhalinin məskunlaşması göstəriciləri onların ərazi üzrə yerləşməsinin dinamikası verilməlidir.

8. Tələb və təklif iqtisadi mexanizmlərinin əsasında idarəetmə obyektini kimi Azərbaycan iqtisadi və sosial inkişafda aşağıdakı əsas göstəriciləri göstərmək olar.

Ərzaq və qeyri ərzaq məhsulları üzrə qiymətin dəyişməsi indeksi. Manatın alıcılıq qabiliyyətini xarakterizə etmək üçün inflyasiya səviyyəsi və bir sıra qiymət əmələgətirən məhsulların qiymətinin dəyişmə dinamikası. Dövriyyədə pulun miqdarı, dövriyyəyə buraxılan və dövriyyədən qayıdan pulun miqdarı arasındakı fərq. Əhalinin əmanət banklarında saxladığı pul məbləği, dövriyyəyə buraxılmış pulu istiqrazlar və qiymətli səhmlər, onların uçotu və qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq tələb və təklifin dəyişməsi dinamikası arasında olmalıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti və onun perspektiv dinamikası və qiymətləndirilmiş vəziyyətini kompleks tədqiq və idarə etmək məqsədi ilə indikatorlar sistemi tərtib etmək olar. Belə sistem ABŞ-ın iqtisadiyyatı üçün keçmiş SSRİ-nin bir çox tədqiqat və akademiya institutlarında işlənilib hazırlanmışdır. İqtisadi göstəricilərin qiymətləndirilməsi onların zamandan asılı olaraq dəyişmə dinamikasına uyğun olaraq tətbiq olunan metodlar vasitəsi ilə olur.

İqtisadi göstəricilərin hesablanmasındakı iki əsas yanaşma olmalıdır. Birincisi, respublikada artıq uzun illərdən bəri formalaşmış fəaliyyət mexanizminin orta statistik göstəricilərin mövcud olması və həmin göstəricilərin müxtəlif variantlarından əlverişlisinin olması baxımından ikincisi isə mövcud böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün mövcud şəraitin dəyişməsi istiqamətlərini nəzərə alaraq mümkün iqtisadi göstəricilərin qəbul edilməsi.

Dediklərimizi nəzərə alıb göstəricilərin statistik halını yox, onun aktiv halını, yəni iqtisadi sistemin vəziyyətini dəyişə biləcək halını qəbul etmək olar.

Makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması problemi qoyuluşu və son məqsədin vəziyyətindən asılı olaraq əhali istehlakı və istehsal tələbatının hesablanması üçün tələbatın ödənilməsinin müxtəlif variantlarında lazım olan resursların hesablanması tələbinə uyğun gəlir. Ancaq mövcud resursların və onların dəyişməsi imkanlarını nəzərə alıqda belə tələbatın ödənilməsinin yeni səviyyəsi tapılır. Beləliklə iki əsas göstərici (arzu olunan, sistemdən kənarında hesablanan və sistemin mövcud vəziyyətinin dəyişmə variantlarını nəzərə alan halı) arasındakı nisbəti maneə edilir.

Mövcud göstəricilərin iqtisadi sistemin idarə olunması baxımından ekzoqen və endoqen göstəricilərə bölmək olan. Belə ki, bütün məqsəd göstəriciləri sistemdən kənarında formalaşır. Endoqen göstəricilər isə mövcud resursların vəziyyətini onlardan istifadə dərəcəsinin dəyişməsinə nəzərə alaraq hesablanır.

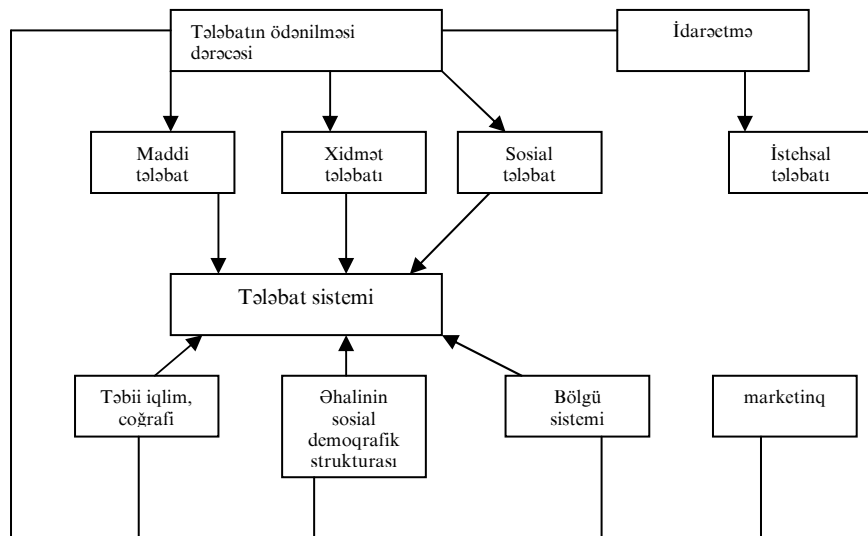
İdarəetmə məqsədi ilə göstəridilərin tarazlaşmasını təşkil edən metodlar və iqtisadi riyazi modellər hazırlanmalıdır. Göstəricilərin vaxtlı olmasını statistik və dinamik halını, ümumi və konkret, sahə ərazi ekzogen, endoqen olması bütövlükdə uzlaşmalıdır. Bu uzlaşmanı təşkil etmək üçün meyar, şərtlər və uzlaşma modeli seçilməlidir.

Göstəricilər sisteminin uzlaşması üçün aşağıdakı idarəetmə sistemi üzrə tətbiq oluna bilər.

Makroiqtisadi göstəricilərin tarazlığı və kompleks təşkili üçün xalq təsərrüfatının təsviri və proqnozlaşdırılması alətləri olan xalq təsərrüfatı balansını, sahələr arası balansını və ayrı-ayrı zəruri məhsulların istehsalı, bölgüsü və istifadəsi balansını göstəricilərini qəbul etmək olar. Respublika ərazisində iqtisadi və sosial inkişafının maddi əsasında milli gəlir və onun bölgüsü, xalis məhsul, milli idxal və ixrac olunan məhsullar xalq təsərrüfatı balansında və sahələrarası balansda formalaşma mənbələrinə və istifadə təyinatına görə tarazlaşdırılır.

İndiki stabil olmayan qiymət və əjiotaj tələbat şəraitində inflyasiyanın dərinləşməsi əmtəə qıtlığını artırır: bu da öz növ-

bəsində milli gəlirin hesablanmasında müqayisəli göstəricilər və deyilən amillərin indeksasiyasını nəzərə almağı tələb edir. Başqa metodoloji cəhətdən milli gəlir açıq region iqtisadiyyatında tam respublikada iqtisadi potensialın və təklifin formalaşması mənbəsi olmadığı üçün, ancaq onun artım tempi ilə razılaşmaq həqiqi inkişafı aşağı salır. Beləliklə istehsal həcmi natural formada hesablanarsa daha sərfəlidir.

Natural göstəricilər bütövlükdə respublikada və ayrı-ayrı sahələr üzrə hesablanmalıdır. İstehsal həcmi və onun dinamikasının əsas göstəricisi istehsal proqramı olsa da belə, tələbat uyğun olaraq istehsal həcmi artırılmasında istehsal güclərinin hesablanması üçün əlavə texnika və texnologiyaya ehtiyac hesablanır. Sonra isə əlavə resurslara ehtiyac hesablanaraq, istehsal proqramlarının yerinə yetirilməsi imkanları qiymətləndirilir. Hər iki yanaşma uyğun olaraq qarşılıqlı əlaqələndirilib, kompleks hal kimi qiymətləndirilir. Uzlaşma nöqtəsi istehsal proqramı ilə istehsal imkanları arasında uzlaşmanın əlverişli halını xarakterizə edir.

Respublikanın iqtisadiyyatının idarə olunmasında mümkün ehtiyatlarının tam istifadə və onların təşkilinin məqsədli proqram üsulu ilə idarə edilməsi üçün məqsəd əmələ gətirən və məqsəd ödəyən sahə, resurs və islahat tədbirlərinin formalaşması yeni göstəricilər sistemini əmələ gətirir. İqtisadi-sosial potensialın yuxarıda deyilən nəzəri və metodoloji prinsipdə qruplaşdırılması artıq göstəricilərin formalaşmasından çox onun təsnifatında yeni yanaşma yoludur. Belə yanaşmanı biz funksional baxımından göstəricilərin təsnifatı Prinsipi adlandırırıq. Bu halda təsnifat meyarı kimi göstəricilərin məqsədli formalaşmasında vacibliyi dərəcəsi ilə qiymətləndirilir. Eyni vacib dərəcəsinə malik olan bütün iqtisadi amillər, təşkilati tədbirlər və islahatlar eyni pilləvari vaciblik dərəcəsinə düşə bilər. Metodiki baxımdan funksional idarəetmə cəhətdən iqtisadi göstəricilər və onların formalaşmasına təsir edən amilləri qruplaşdıraraq. Onda idarəetmə funksional alt sistemlər formalaşır.

Sahələrin məqsədi və resursların bölgüsünün əhatəsi nöqtəyi nəzərindən məqsədəmələ gətirən sahələri ayırmaq məqsədinin reallaşmasında oynadığı rola uyğun olaraq bütövlükdə sahələri pilləvari bağlı sahələrə və resurslara bölmək lazımdır. Bu məqsədlə resursların biri-birini əvəz etməsi zamanı əldə olunan effekt qiymətləndirilir.

Respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrində indiki mərhələdə canlı əməyə qənaətin özünün də müəyyən hədləri vardır. Çünki son faydalılığın müəyyən səviyyəsinə qalxmaq üçün canlı əməyin maksimum istifadəsi səviyyəsində heç olmasa belə minimum, cansız əmək səviyyəsi olmalıdır. Ona görə də xüsusi səmərəliliklərin hər bir resursa görə hesablanması və həmin səmərəliliklərin istənilən birləşməsində maksimum inteqral effekt verən birləşmələr götürülməlidir. Beləliklə, inteqral effekt məqsədlər sisteminin hər birinin nəticəsinin ali məqsədə təsirini qiymətləndirməklə reallaşdırılır. İndiki şəraitdə respublikanın iqtisadiyyatının idarə edilməsi üçün seçilən və əsaslandırılan göstəricilər statistik yox, dinamik, passiv

yox aktiv göstəricilər iqtisadiyyatın idarə olunmasında plan, proqnoz və proqram xarakterli əməliyyatları aparmaq üçün istifadə olunur. Bu məqsədlə proqnoz modeli iqtisadiyyatın böhrandan çıxması üçün lazım olan direktiv göstəricilər əvəzinə proqram xarakterli tədbirləri əhatə etməlidir. Bu baxımdan hesablama modeli əks əlaqə prinsipinə əsaslanan məqsəd göstəricilərinin reallaşmasında iqtisadi amillərin kəsirini nəzərə almaqla yanaşı həmin göstəricilərdən asılı olaraq dəyişməsi amillərinin də proqnozunu əhatə etməlidir.

$\Psi(x_1, x_2, \dots, x_n)$ – funksiyasında ixtiyari hər bir amil $x_1 = f\left(\frac{d\phi}{dx}\right)$ kimi ifadə olunmalıdır.

2.3. Keçid dövründə sosial sahələrin dövlət tənzimlənməsi

İqtisadi islahatlar özünün təşkilati problemləri ilə səciyyələnir. İqtisadi islahatlar mərkəzləşdirilmiş plan əvəzində sərbəstlik və təşəbbüskarlıq prinsiplərinə uyğun aparılmalıdır. Bu məqsədlə formalaşmış iqtisadi meyllər, qanunauyğunluqlar yeni əsaslar üzərində transformasiya olunmalıdır. Bu transformasiyanın sistemli təsviri konseptual müddəalar və proqnozlar və qərar qəbulu mərhələlərinin əsaslandırılması və bu mərhələlərdə iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin əsaslandırılması və tətbiqi ilə bağlıdır.

Keçid dövrü hər bir regionun siyasi, iqtisadi, təşkilati və sosial mühiti və onların qarşılıqlı əlaqəsi prizması baxımından təhlil olunur, onun strateji inkişafı proqnozlaşdırılır, strateji inkişaf və texniki tədbirlər iqtisadi islahatların anatomiyasını müəyyən edir. Biz bu tədbirlərin layihəsi baxımından məsələyə yanaşırıq.

Azərbaycan iqtisadiyyatının konseptual inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən Dövlət proqramı işlənməli və müstəqil respublikanın əsas iqtisadi qanunu kimi bütün fəaliyyət dairəsinin tənzimlənməsinin meyarı olaraq qəbul edilməlidir. Döv-

lət proqramının əsas məqsədi, onun yerinə yetirilməsinin strateji istiqamətləri aşkar edilməlidir.

Dünya bazar iqtisadiyyatının formalaşması, inteqrasiyası, rəqabət və xarici iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsi şəraiti respublikanın inkişaf istiqamətlərini formalaşdırır. Ona görə də bu variantları qiymətləndirmək üçün respublikanın tarixi, ənənəvi iqtisadi strukturunu nəzərə alıb onun böhran vəziyyətindən çıxarılması yollarını işləmək konseptual inkişaf müddəalarında öz əksini tapmalıdır.

Respublikanın iqtisadi və sosial inkişafının əsas meyarı onun əhalisinin hər bir nəfərinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və respublikanın potensial iqtisadi imkanlarını yüksəltməkdən ibarətdir. «İqtisadi sabitləşmə», «tərəqqi» və «geniş təkrar istehsal» kimi Azərbaycan iqtisadiyyatını üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə iqtisadiyyatın tənəzzülünü dayandırmaq və əhalinin həyat səviyyəsində sabitlik yaratmaq, inflyasiyanı və qiymətin dəyişməsi və əhalinin həyat səviyyəsi arasında tənzimlənen meylləri, qanunauyğunluqları tənzim etmək. Tərəqqi mərhələsində iqtisadi və sosial inkişafın əsas göstəricilərinin artımını müntəzəm olaraq təmin edən mexanizmlər sistemi yaratmaq. O, cümlədən istehsalı artırmaq, ixracat strukturasını yaxşılaşdırmaq və sosial tərəqqi bazasını yaratmaq.

Geniş təkrar istehsal mərhələsində investisiyanın xalq təsərrüfatının yeni sahələrinə sosial və mədəni sferanın inkişafına və strukturasının yeniləşməsi sahələrinə yönəlməsi təşkil edilməlidir. Respublikanın iqtisadi inkişaf konsepsiyası onun maddi əsası olan milli məhsulun artımı, onun tələbatını ödənilməsində rolunu, milli məhsulun natural tərkibini və onların təminatı üçün lazım olan təşkilati, iqtisadi və idarəetmə mexanizmlərini əks etdirir. Azərbaycan iqtisadiyyatının resurs imkanları, onun tam tələbatının ödənilməsi üçün kifayətdir. Düzgün qiymətləndirmək üçün Azərbaycanın milli sərvətlərinin tərkibi onun natural formasının uçotu aparılmalıdır. Son 10 ildə respublikanın milli sərvətlərində əmtəəlik məhsulun,

sənaye potensialının imkanları 2-3 dəfə azalıb əhalinin məşğuliyyətində dövlət sektorunun rolu azalıb. Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində əmtəə təklifi, ticarətdə ehtiyatlar və xarici kredit resursları artıb. İndi fikrimizcə formalaşmış resurs imkanlarının istifadəsi istiqamətlərini işləmək lazımdır.

Uzun müddət formalaşmış təsərrüfatçılıq təcrübəsi göstərir ki, respublikada şəxsi təsərrüfat fəaliyyəti dövlət və kolxoz kooperativ mülkiyyətindən səmərəli olmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın 60%-dən çoxu şəxsi istehsal hesabına ödənilmişdir. Bu səviyyəni başlanğıc hesab nöqtəsi kimi qəbul edərək əhalinin tələbatının ödənilməsində kənd təsərrüfatı idxalının həcmi ilkin səviyyəsini 40%-ə qədər qəbul edib, 5 il ərzində onun 20%-ə çatması strateji məqsəd ola bilər. Kənd təsərrüfatının təşkili sahəsində aparıcı istiqamət olaraq taxılçılıq və pambıqçılıq inkişaf etdirilməlidir. Üzümcülük sahəsində formalaşmış potensialı saxlamaq illik üzüm istehsalını ildə 600-700 min tona qaldırmaq respublikanın əhalisinin və emal sənayesinin gücünə uyğun gəlir. Üzüm emalı sahəsində formalaşmış texnoloji prosesləri artırmaqla, keçmiş SSRİ-inin bazarlarına ixrac olunan məhsulların strukturunu bərpa etmək lazımdır. Sənaye potensialının strukturu, daha üstün emal sənayesi və xalq istehlakı malları üzrə ixtisaslaşmalıdır. Əhalinin xalq istehlakı mallarına olan tələbatını ödəmək üçün reaspublikada zəngin olan resurslara uyğun sahələri inkişaf etdirmək lazımdır. O, cümlədən, pambıq, təbii yun, tütün, tikinti materialları, ərzaq sənayesinin inkişafı xammal istehsalının maksimal istifadəsi məqsədi ilə uyğun gələn emal sənayesi istiqamətlərini inkişaf etdirməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur siyasəti onun ərazi və strukturunun, texnoloji və təşkilati strukturunun yeni bazar iqtisadiyyatının islahatlar şəraitinə uyğun olaraq tənzimlənməsi ilə mümkündür. Struktur dəyişikliklər uzun müddətli strateji proqramlar əsasında mümkün olduğu üçün, sabitlik və dayanıqlı iqtisadiyyat olduqda daha səmərəli olur.

Azərbaycanda əhaliyə və xarici kapitalın axını ilə bağlı xidmət sahələrində əhalinin məşğuliyyətini artırmaq lazımdır. Yaxın 5-10 ildə xidmət sahələrində, o cümlədən bank sistemində, ictimai, kommunal xidmət və rabitədə dünya marketing kompleksinə uyğun sahələr inkişaf etdirmək və bu sahələrə uyğun kadr, maddi texniki baza yaradılmasına investisiya qoymaq lazımdır.

İstehsal sahəsində stimül yaradan mexanizmlər və yaxın 3-5 il müddətində istehsalın bəzi sahələrinin inkişafı, onların istehsal həcmi və artımını dövlət inhisarı altında saxlamaq lazımdır. O, cümlədən taxıl istehsalı, pambıq və neft istehsalı, çörək məmulatlarının istehsalı, istifadəsi və istehlakı dövlət inhisarlarında olmalıdır.

Bu sahələrdə mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq, istehsal həcmi, onun reallaşması və qiyməti üzərində dövlət tənzimləmə mexanizmləri olmalıdır. Kredit, qiymət, kapital qoyuluşu, maddi texniki təminat dövlət prinsipləri əsasında işlənməlidir.

Bölgü münasibətlərində əməyin differensiasiyasına uyğun əməkhaqqı prinsipləri işlənməlidir. Əməkhaqqı maddi stimül yaratmaq meyarı olaraq, sahə və ərazi differensiasiyasına malik olmalı və əməkhaqqının minimum səviyyəsi tənzim olunmalıdır. Dövlət maddi həyat səviyyəsində qərant mexanizmi rolunu oynamalıdır. Bu məqsədlə minimum yaşayış səviyyəsi sosial müdafiə məqsədləri üçün indeksləşdirmə mexanizmi uyğun qanunlarla tənzim olunmalıdır. İndeksləşdirmə milli sərvətin, əhalinin şəxsi əmlakının və özəlləşdirilən əmlakın, əhalinin əmanətlərinin hər birində qiymət dəyişmələrinə uyğun aparılmalıdır. Bazar iqtisadiyyatının ümumi qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq keçid dövrü üçün natural bölgü formasından istifadə etmək zəruridir. Əməyin ödənilməsi normaları istehlak normaları və əməyin faydalılığı meyarı ilə qiymətləndirilməlidir. Əməkhaqqının differensiasiyasının əsası onun effektivliyi təşkil etməlidir.

Mübadilə tələb və təklifin qanunlarına uyğun olaraq dəyişməlidir.

Tələbin tənzimlənməsinə respublikada istehsal hesabına əmtəə və təklifinə təsir etməklə çalışmaq lazımdır. Dövrüdə əmtəə və pul kütləsini milli pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə tənzimləmək vacibdir.

Əmtəə və təklifinin tənzimlənməsində idxala və onun strukturuna gömrük haqqı və idxal resursları ilə tənzimləmək lazımdır.

İstehlak sferasında keçid dövrü üçün bəzi məhsulların az təminatlı əhali qrupları üzrə güzəştli qiymətlərlə bölgüsü və satışı siyasəti lazımdır.

Respublikada bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətini formalaşdıran islahatlar sosial yönümlü, effektiv islahatlar keçirmək lazımdır. Məhz islahatlar proqramı respublikanın iqtisadi və sosial inkişafının dövlət proqramını reallaşdıran mexanizmlər baxımından qiymətləndirilməlidir.

Özəlləşdirmə siyasəti və mexanizmi təkcə əmlakın bölgüsü məqsədinə yox, həmin əmlakın artmasına zəmin yaratmaq baxımından işlənməlidir.

Azərbaycanda özəl təsərrüfat gizli iqtisadiyyat formasında uzun illər fəaliyyət göstərmişdir. Dövlət mülkiyyətinin yararsız hala salınmasının qarşısını almaq məqsədilə tədbirlər keçirilməli, mülkiyyət formasından asılı olmadan istehsal güclərindən istifadə formasını stimullaşdırmaq lazımdır. Bu baxımdan səhmdar cəmiyyət, kollektiv icariyyə, dövlət müəssisəsi, fermer təsərrüfat, icariyyə formaları və digər natural təsərrüfat formalarını təşkil etmək olar.

İqtisadi və sosial inkişafın dövlət proqramında proqnozlaşdırma məqsədi onun prinsipləri, variantları və resurslarının işlənmə texnologiyası qiymətləndirilir.

Respublika iqtisadiyyatı açıq iqtisadiyyat olduğu üçün onun ərazisinə gətirilən və ərazisindən aparılan məhsulların ümumi həcmi və strukturunun proqnozu əsasında respublika daxili imkanların axtarılması konsepsiyası işlənilməlidir.

İdxal və ixrac strukturunu respublika daxili istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf proqramına uyğun işlənməlidir. Respublikaya gətirilən resurslar istehsalın artmasına yönəldilərsə, onda güzəştli gömrük vergi siyasəti və rüsumlar tətbiq edilməlidir. İstehsalın valyuta gətirmək meyarı baxımından qiymətləndirilməsi vacib şərtidir.

İqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası xidmət sahələrinin sosial tələbatın ödənilməsi dərəcəsində roluna görə qiymətləndirməyi ön plana keçir. Ona görə sosial sahələrin inkişafının dünya standartları səviyyəsinə yüksəldilməsində lazım olan resurs, maliyyə, kadr və təşkilati tədbirlərin əsaslandırılmasına gətirib çıxarır.

Kompleks tədbirlər çoxluğu, hər birinin öz dinamikası və digərləri ilə əlaqəsi ayrıca tarazlı inkişaf konsepsiyalarında və modellərində öz əksini tapmışdır.

2.4. Həyat səviyyəsi və təminat sisteminin tənzim olunması prinsipləri

İqtisadi islahatların effektiv keçirilməsi islahatların nəticəsinin əhalinin minimum yaşayış səviyyəsinə olan təsiri ilə qiymətləndirilməlidir. İndiki şəraitdə yaşayış minimumu funksional vəzifəsinə və potensial tutumuna görə daha fəal və nəzər diqqəti cəlb edən idarəetmə mexanizmi rolunu oynayır. Yaşayış minimumunu müəyyən edən maddi və mənəvi nemətlərin alıcılıq qabiliyyəti inflyasiya şəraitində dinamik dəyişir. Belə ki, inflyasiya səviyyəsi dinamik olaraq artır, əhalinin gəlirlərinin artma səviyyəsini qabaqlayır, nəticədə istehlak üçün lazım olan maddi və mənəvi nemətlərin kütləsi aşağı düşür, az təminat olunmuş ailələrin xüsusi çəkisi bütövlükdə əhalinin tərkibində artır.

Metodoloji baxımdan yaşayış minimumu istehlak büdcəsinə daxil olan maddi və mənəvi nemətlərin məcmuu və onların qiymətinin dəyişməsi meylləri ilə müəyyən olunur. Əlbəttə yaşayış minimumu Azərbaycan əhalisinin ənənəvi, tarixi

və iqtisadi şəraiti nəzərə alaraq formalaşmış istehlak qabiliyyətinə (davranışına) uyğun olaraq işlənməlidir. Yaşayış minimumunun həddinin dəyişməsinin tənzim olunması az təminatlı ailələrin həyat səviyyəsini nizamlayır, orta və yüksək təminatlı ailələrin əməkhaqqısı və gəlirləri arasında nisbətlərin tarazlaşdırılmasına və idarə olunmasına imkan verir.

Prezident Heydər Əliyevin «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında» fərmanında sosial müdafiə antiinflasiya tədbirlərinin əlaqələndirilməsi bu iki istiqamətdə kəsişə bilən momentlərin çevik tənzimlənməsini tələb edir.

Belə ki, əhalinin gəlirlərinin inflyasiyaya uyğun olaraq dəyişməsi, sonrakı inflyasiyanın amilinə çevrilməlidir. Bu iki qarşılıqlı əlaqədə olan problemin həlli birtərəfli olmalıdır. Məlumdur ki, indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin istehlakı, onun gəlirlərinin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. O cümlədən respublikada son illərdə istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsi, inflyasiya səviyyəsinin artması əhalinin gəlirlərinin artımının qiymətlərin artmasından 6-7- dəfə aşağı olması mütləq mənada istehlakın səviyyəsinin və onun strukturunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, indiki şəraitdə əhalinin istehlak səbəti ancaq gündəlik tələbatı ödəyən mallar hesabına formalaşır.

Bazar iqtisadiyyatının tam qərarlaşması şəraitində yaşayış minimumunu istehlak strukturası ilə tənzim etməmək bölgü sismtemində olan disproporsiyasını daha da dərinləşdirir.

Azərbaycan əhalisinin istehlakının mütləq səviyyəsi ilə onun strukturu arasında keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmə qanunauyğunluqları olmalıdır.

Əhalinin gəlirlərinin artması ilə yanaşı ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi sabitləşir, sənaye mallarına və xidmətə olan tələbatın ödənilməsi imkanları genişlənir. Belə ki, uzun müddət formalaşmış istehlak strukturunda pul gəlirlərinin 50%-ə qədəri ərzağa xərclənirdi. Gəlirlərin sonrakı artması daha çox sənaye və xidmət xərclərinin artmasına sə-

bəb olurdu. Son üç ildə əhali gəlirlərinin 90%-i ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsinə yönəlir. Gəlirlərin artması ilə istehlak sənayesi arasında inflyasiyanın üstün artması ilə bağlı elastiklik baş vermir. Belə mexanizmin tələb və təklif qanunlarının hazırlanmasında nəzərə alınmaması son nəticədə həmin qanunların real həyatda işlənməməsinə səbəb olur.

Yaşayış minimumunun formalaşması minimum əməkhaqqı, minimum pensiya və fərdi sahibkarlıq hesabına əldə olunan gəlirlər hesabına baş verir. Minimum əməkhaqqı minimum istehlak büdcəsi ilə tənzim olunmalıdır və əməkhaqqının differensasiyası isə minimum əməkhaqqının dəyişməsi ilə yanaşı tənzim olunmalıdır. Minimum əməkhaqqı indiki şəraitdə dövlət orqanları və iqtisadiyyatı idarə edən şəxslərin müxtəlif çıxışlarında əksini tapsa da belə, onun differensasiyası haqqında heç də deyilmir və istifadə olunmur.

Minimum əməkhaqqı uzun müddət Azərbaycan Respublikasında xalq təsərrüfatı üzrə orta aylıq əməkhaqqının 50-60%-ni təşkil etmişdir. Əməkhaqqının differensasiyası 2,1-3,0 arasında dəyişməklə, onun stimül yaratmaq funksiyası təmin olunurdu. Uyğun olaraq istehlak səviyyəsində və onun strukturunda differensasiya əmsalının 2,0-3,0 olması istehlak normalarını dünya istehlakı səviyyəsinə çatdırı bilər.

Əgər 1970-1980-ci illərdə minimum əməkhaqqı səviyyəsində uyğun istehlak malları əldə etmək üçün indiki şəraitdə bazar qiymətlərinə uyğun ət hesabında 60 min manat, qənd hesabında 70 min manat, un hesabında 75 min manat, yağ hesabında 45 min manat, süd məhsulları hesabında 57 min manat lazımdır. İndiki şəraitdə minimum əməkhaqqının səviyyəsi bu ən vacib ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi üçün ət hesabında 30 dəfə, qənd hesabında 2,5 dəfə, un hesabında 37 dəfə, yağ hesabında 22 dəfə, süd məhsulları hesabında 25 dəfə aşağıdır. İqtisadi təhlil göstərir ki, ən yüksək əməkhaqqı səviyyəsində orta sayda üzvləri olan ailə 5 kq ət, 5 kq yağ və 10 kq kartof və gündəlik çörək ala bilər. Əhalinin qalan xərclərinin hansı əməkhaqqı hesabına ödənilməsi uçota

alınmayan gəlirlərin hesabına əhali arasında yenidən bölgü hesabına baş verir. Statistik təhlil sadəcə olaraq faktları sadalamaq üçün edilmir. Məqsəd əhalinin təminatı məsələlərində ilkin əsaslara uyğun icra mexanizmlərini hazırlamaqdan gədir. Əhalinin istehlakının tənzimlənməsində dövlət funksiyası və onun əlində olan mexanizmlər daha möhkəm və qarantiyalı olmalıdır. Minimum istehlakın təmin olunmasında dövlət büdcəsinin olmaması ilə kifayətlənmək vəziyyətdən çıxış deyildir. İqtisadi cəhətdən güclü dövlət yaratmaq məqsədi ilə büdcənin sosial təminat xərclərini əvvəlcədən hesablamalı və dövlət özəl müəssisələrin fərdi ticarət və xidmətin hesabına ödənilməlidir. Fikrimizcə fərdi xeyriyyəçilik ənənələri dövlət səviyyəsində ümumiləşdirilməlidir,

Son üç ildə iqtisadi idarəetmə sistemində dövlətin rolu azalır. Bu da həyat səviyyəsinin və onun tənzim olunması mexanizmlərinin kortəbii fəaliyyətini gücləndirir, nəticədə pul əmtəə nisbətlərinin pozulması dərinləşir. Bazar iqtisadiyyatı tələb və təklif qanunları əsasında idarə olunmalıdır. Əgər tələbin ödənilməsində dövlətin rolu azalırsa artıq qeyri dövlət subyektlərinin rolu artır, dövriyyədə əmtəə-pul dövriyyəsinin əsas hissəsi həmin subyektlərin əlində cəmləşir, inhisar qiymətləri formalaşır. Bu meyillər Azərbaycanda daha yüksək tempə artır. Belə ki, əhalinin tələbatını ödəmək üçün əmtəə təklifi xarici istehsal hesabına baş verir. Bu da mübadilə üçün valyutaya tələbatın artmasını verir və nəticədə dolların Azərbaycan manatına kursu daima artır. Artan manata tələbatı ödəmək üçün dövlət əlavə olaraq dövriyyəyə pul buraxır. Bu da əhalinin əldə olan pulun alıcılıq qabiliyyətini azaldır və yaşayış minimumu üçün lazım olan pulun vəsaitinin artırılması zəruriyyəti meydana çıxır. Beləliklə, əhalinin həyat şəraiti pisləşir.

Əhalinin istehlakının formalaşmasında dövlətin payının azalması və kommərsiya strukturlarının rolunun artması dövlət bölgüsü və yenidən bölgüdə rolunun azalmasına səbəb olur. Belə şəraitdə, fikrimizcə əhalinin təminatı və xeyriyyə

yolu ilə əhalinin istehlakını tənzimlənməsi funksiyalarını dövlət reallaşdırmalıdır.

Əhalinin indiki şəraitdə yaşayış səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısını almaq, əhalinin güzəranının və orta təminatlı ailələrin vəziyyətinin pisləşməsinə dayandırmaq üçün ölkənin dövriyyədə olan varidatında hər ailənin payı olmalıdır. Bu payın dövriyyəsi nəticəsində əldə olunan mənfəətdən sabit faizlərlə inflyasiyaya uyğun indeksləşmə yolu ilə əhaliyə dividend verilməlidir.

Yaşayış minimumunun tənzimlənməsində dövlət əlində idarəetmə mexanizmləri differensial cəhətlər nəzərə alınaraq işlənməlidir. O, cümlədən fəaliyyətin iqtisadi cəhətini yox, həmçinin həmin fəaliyyət nəticəsində inteqral effekti nəzərdə almalıdır. Bu baxımdan pullu və pulsuz təhsil, səhiyyə, elm və mədəniyyət sahəsində fəaliyyət bütün əhali qrupları üçün imkan yaratmalıdır.

Azərbaycan Respublikası əhalisinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsində onun tələbatının ödənilməsindəki mənbələrin tətbiqi göstərir ki, əhalinin ərzağa olan tələbatının 60 faizi şəxsi təsərrüfat hesabına ödənilmişdir. İndiki şəraitdə şəxsi və fermer təsərrüfatının inkişafında əhalinin dövlət strukturları ilə əlaqəsini bölgü və yenidən bölgü, təchizat, satış və stimül sistemində, hələ ki işlək mexanizmlər yoxdur.

Kənd təsərrüfatında məhsulun emalı üçün lazım olan sahələr tamamilə dağılmaq üzrədir. Kənd yerlərində əhalinin sosial tələbatını ödəmək imkanları kəndlinin gəlirlərinin səviyyəsinə heç də uyğun deyildir. Əhalinin əməkhaqqı sistemində normativlər köhnə prisniplər üzrə təşkil olunur. Yaşayış minimumunun tənzim olunması islahatlar sistemində başlanğıc nöqtə olduğu kimi bütövlükdə islahatlar sisteminin effektivini göstərən nəticədir. Ona görə iqtisadi islahatların qanunverici və idarəedici mexanizmləri arasında əks əlaqəni təmin edir və onun vasitəsi ilə təşkilati tədbirlərin hazırlanmasına xidmət edir. Belə ki, yaşayış minimumu səviyyəsindən başlayaraq respublikada məcmu tələbat sistemi və ona

uyğun əmtəə təklifinin istiqamətləri müəyyən edilir. Yaşayış minimumu tələbatın ödənilməsi üçün lazım olan orta təminat, mütləq təminat və uyğun olaraq bölgü proporsiyalarını və dövriyyədə olan pul vəsaitini müəyyən edir. Real həyatda tələbat və təklifin tarazlığından və əhalinin real həyat şəraitinin mövcud vəziyyəti əks əlaqə ilə yaşayış minimumu məsələlərini meydana atır.

Əhalinin yaşayışı və tələbatının ödənilməsinin minimum həddi respublikada xüsusi istehsalın ən zəruri məhsullarının istehsalında rolunun artırılmasıdır. Lakin ən zəruri məhsulların istehsalı proqramı və onun dövlət tənzimlənməsi son illərdə tamamilə yox olmuşdur.

Qlobal problemlərin həlli baxımından respublikada xüsusi istehsal rəqabət qabiliyyətli olmadığı halda əmtəə təklifinin strukturunda başqa dövlətlərdən gətirilən məhsulların xüsusi çəkisi istehsala nisbətən üstün artacaq, bu da öz növbəsində Azərbaycanın milli manatının beynəlxalq valyuta nisbətən dəyərlərinin aşağı düşməsi tempini artıracaq. Ona görə iqtisadi islahatların səmərəsi, pul kredit mexanizmlərinin effektivliyi həmin islahatların xüsusi istehsala və əhalinin tələbatını ödəmək dərəcəsinə həmin mənbələr istehsalının artması ilə müəyyən olunur.

Əhalinin həyat səviyyəsi probleminin həllinin istehlak strukturunda formalaşması qanunauyğunluqlarının əsasında istehsala təsir etmək və dövlətin bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində rolunun və tədbirlərinin elmi prinsipləri işlənməsidir. Belə ki, iqtisadi islahatların səmərəliliyi sosial effekt baxımından proqnozlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə iqtisadi islahatın nəticəsində respublikada əhalisinin tələbatının ödənilməsində mütərəqqi dəyişmələr götürülməlidir.

Azərbaycan əhalisinin güzəranının yaxşılaşdırılmasının çətinliyi bəzi hallarda büdcə çatışmamazlığı ilə izah edilir. Qeyd edək ki, büdcə kəsirinin azaldılması, istehsalının hesabına əldə olan gəlirlərin üstün artması, məqsəd və effektiv kredit siyasətini reallaşdırma yolu ilə ola bilər.

Azərbaycan əhalisinin yaş, ailə və məşğuliyyət tərkibi bazar iqtisadiyyatının formalaşması mərhələsində tənzimləmə mexanizmləri hazırlamağı tələb edir. Ailədə işləməyənlərin sayının yüksək, orta aylıq əməkhaqqının aşağı olması islahatların hər bir ailənin həyat tərzinin aşağı düşməsi məhdudiyətləri çərçivəsində aparılmalıdır. Azərbaycanda əhalinin vaxtı ilə gizli iqtisadiyyatla məşğul olan qrupları indi leqal iqtisadiyyat şəraitində ilkin kapitala malik olduğu üçün azad ticarət və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yüksək təminatlı qruplar kimi formalaşırlar. Daha çox əhali orta təminat səviyyəsində yaşadığı üçün onların həyat şəraitinin pisləşməsi meylləri daha sürətlə gedir.

Ona görə də islahatlar orta təminatlı ailənin həyat tərzini təmin edən sosial effekt baxımından qiymətləndirməlidir.

2.5. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial idarəetmənin texnologiyası

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində planlaşmanın və təsərrüfatın idarə olunmasının tənzimlənməsində normativ normalaşmış metodlardan istifadə olunur. Müasir iqtisadiyyat daha çox məqsədli elmi əsaslarla işlənmiş planlaşdırma metodlarına uyğun idarə olunmalıdır. Bu baxımdan təsərrüfatda normativ göstəricilərin tətbiqi, istehsalatın məqsədi ilə məqsədə nail olmaq imkanları arasında ən əlverişli üsulların tətbiq olunmasına ehtiyac əmələ gəlir. İdarə olunma prosesi məqsədyönlü fəaliyyət deməkdir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın idarə olunmasında maksimum məhsul əldə etmək, əhalinin yaşayış səviyyəsini yüksəltmək ali məqsəd kimi qəbul oluna bilər. Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi yolları təsərrüfatdan, planlaşmadan, təcrübədən və istifadə olunan iqtisadi mexanizmlərdən xeyli asılıdır. Belə mexanizmlərdən iqtisadi normativlər, sosial normativlər sistemini göstərmək olar. İdarəetmə obyektinin xüsusiyyətini və idarəetmə məqsədini, yəni təyinatının əlaqələndirilməsini nəzərə almaqla həyata keçirilir. Ay-

dındır ki, idarəetmənin ali məqsədinin respublika səviyyəsində öz vəzifələrini ayrı-ayrı istehsal sahələrində başqa vəzifələrini vardır və müəssisə daxili istehsal prosesində, hərbi istehsalatda öz xüsusiyyətləri vardır. Bu cəhətlərin hər birində normalaşdırma və istifadə olunan normativlər fərqlənirlər. Beləliklə, iqtisadiyyatın idarə olunması normalarının prinsipləri elmi əsaslar üzərində qurulmuş və istehsal təsərrüfat təcrübəsində saxlanılmış iqtisadi sosial göstəricilərin məqsəd kimi qəbul olunması və bu məqsəd ətrafında təqdimatlar ən səmərəli yollar axtarılmasına gətirib çıxarır. Ona görə də iqtisadi normativlər idarəetmə obyektlərinin miqyasını, onun fəal məqsədlərini və təsərrüfat daxili quruluşunu nəzərə almaqla tərtib olunmalıdır.

Normativlər elmi predmeti planqabağı təqdimat olub idarəetmə elminə kömək etmək məqsədilə fəaliyyət göstərən elmdir. İdarəetmə obyektlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla normativlər xalq təsərrüfatının idarə olunması səviyyəsində istifadə olunan göstəricilərin planlaşdırılmasında istifadə olunur. Belə göstəricilərə makroiqtisadi normativlər deyilir. Məsələn: istehsalın həcmi tələbatına uyğun olaraq artırılması tempi, dövlət səviyyəsində yaraldılan yeni məhsul bölgüsü və yenidən bölgüsündə istifadə olunan normativlər sosial inkişafı təmin edən göstəricilərin əsasları daxildir. Makroiqtisadi normativlər öz işlənməsi metodlarına görə xalq təsərrüfatı planlaşdırılmasında istifadə olunan təsərrüfatı və pilləvari strukturu nəzərə alaraq həyata keçirilir. II mərhələ sahələrdə iqtisadçı normativlərin hazırlanması və tətbiqidir: bu zaman ayrı-ayrı sahələrin istehsal etdiyi ümumi məhsulun miqdarı həmin sahələrdə respublikanın istifadəsi normaları, təsərrüfatın səmərəli istifadə normaları da digər normativlər işlənilib hazırlanıb. Sahə normalarının planlaşdırılması və təsərrüfatın idarə edilməsində rolu həm sahələrin kompleks inkişafını təmin etmək və bu sahələrin daxilində təsərrüfat əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində ibarətdir. Norma və normativlər, o cümlədən müəssisə daxili fəaliyyəti tənzim etmək üçün isti-

fadə olunan metodları əlaqələndirir. Belə ki, müəssisə daxilində istehsal proqramının əsasları müəssisənin normativlərinə əsaslanmaqla həyata keçirilir. Norma və normativlər məzmun etmə, idarəetmə və tənzimləmə obyektlərinin real xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Ona görə də funksional baxımdan bu normativlər iqtisadi, sosial iqtisadi, hüquqi və mənəvi normativlərə bölünür. İqtisadi normativlər xalq təsərrüfatının sahə və ərazisinin planlaşdırılmasında təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və onun qiymətləndirilməsi, proqnozlaşdırılması məqsədilə istifadə olunur. Səmərəliliyin hesablanması, mənfəətin ölçülməsində, təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilində iqtisadi normativlərdən istifadə olunur. Sosial iqtisadi normativlər əhalinin həyat səviyyəsinin planlaşdırılması, həyat tərzinin yaxşılaşdırılması, tələbatın ödənilmə dərəcəsinin ölçülməsi üçün istifadə olunur. Təsəvvür edək ki, normativlərin iqtisadi və sosial əhəmiyyəti həmin idarəetmə obyektinin sosial iqtisadi səmərəliliyinin göstəriciləri ilə uyğundur. Bilirik ki, hər bir iqtisadi prosesin sosial nəticəsi və sosial fəaliyyətinin iqtisadi əsasları olmalıdır. Bu iki fəaliyyət sistemində qarşılıqlı istifadə olunan normativlər sistemi sosial iqtisadi normativlər adlanır. Funksional təyinatına uyğun olaraq normalaşdırma vəzifələri cari və perspektiv faktiki və plan göstəriciləri arasında elmi əsaslarla əsaslanmış və təcrübədə yoxlanmış nisbətləri normativləri qəbul olunmalıdır. Bu sahədə istifadə olunan normativ göstəricilərə uyğun olaraq cari proqnoz və plan təyinatlı normativlər adlanır. Hər bir sahənin özünün xüsusi metodiki prinsipləri olmalıdır. Norma və normativlər və onların təkmilləşdirilməsi istifadələri bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni cəhətlər kəsb edir. Belə ki, mərkəzləşmiş plan tapşırıqları fərqli olaraq müstəqil istehsal proqramının işlənməsi normativlərinin fəaliyyət sferasını məhdudlaşdırır. Lakin buna baxmayaraq normativlərin təsərrüfatın daxili iş imkanlarını qiymətləndirmək vəzifəsini daha da artırır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində normativlər direktiv xarakter daşımamalıdır. Onlar elmi mülahizələrə uyğun olaraq

normal şəraitdə ən səmərəli təsərrüfatçılıq fəaliyyətində əldə olunan fəaliyyət normaları və göstəriciləri olmalıdır. Ona görə də iqtisadi şəraitdə normativlərin təkmilləşdirilməsi dedikdə onların daha çox pragmatik olması, çevik, dinamik dəyişməsi baş verməlidir. Müasir dövrdə normativlər ETT-nin dəyişməsini nəzərə alır. Norma və normativlərin məzmunu iqtisadi obyektin fəaliyyətinin təhlili və idarə edilməsi olduğu üçün o, digər iqtisadi elmlərlə sıx əlaqədədir.

Məsələn, sənayenin iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, sosial sahələrin və qeyri istehsal obyektlərinin planlaşması və idarə olunması sahəsinin inkişafında konkret normativlər işlənib hazırlanmışdır. Bundan başqa bu iqtisadiyyat nəzəriyyəsi, iqtisadi-riyazi metodlar, statistika və digər elmlərlə əlaqədədir. Texniki iqtisadi normativlərin hazırlanmasında isə texniki göstəricilərin onların sahə və fəaliyyət quruluşu nəzəriyyəsi olmalıdır. Sistemin məqsədi olmalıdır. Azərbaycan xalq təsərrüfatının sistemi dedikdə birinci əsas əlamət həmin sistemin qlobal vahid məqsədi olmalıdır. Lakin bu fikir heç də o biri məqsədlərin olmasını inkar etmir. Hansı ki, bu məqsəd digər məqsədləri öz ətrafında öz xüsusi çəkisinə görə birləşdirir. Ona görə də məqsədlər sistemini fəaliyyət göstərir. Bu məqsədlər sistemində aparıcı yer Azərbaycan əhəlisinin həyat səviyyəsini, onun tələbatının ödənilməsi imkanlarının maksimum həddə çatması nəzərdə tutulur. Bu məqsəd isə qlobal xalq təsərrüfatı səviyyəsində olan məqsəddir. Bu məqsədin yerinə yetirilməsində xalq təsərrüfatı qruplara, sahələrə bölünür. Beləliklə, ikinci təsərrüfatçılıq obyektini olan sahələrin sənaye, kənd təsərrüfatı, əsaslı tikinti və s. özünün məqsədi formasıdır. Sahələrin məqsədi həm sahələrin istehsal imkanlarını, resurs potensiallarını, material, əmək, mal, yəni respublikadan maksimum səmərəli istifadə etməli və ən yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmaqdır. Bu məqsədin göstəricilərinə sistem kimi baxsaq sahələrdə yaranan ümumi məhsulun miqdarı, onun mənfəəti, məhsulun maya dəyəri rentabelliği daxildir. Xalq təsərrüfatının üçüncü səviyyəsi olan sistem elementləri

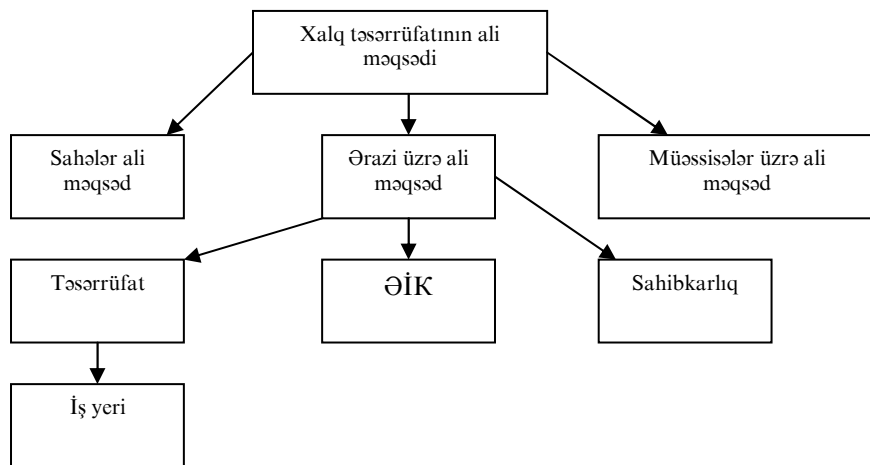
ayrı-ayrı ərazilərdə formalaşmış ərazi kompleksləridir. (ƏİK). Bu ƏİK-ləri vahid sistem halında iqtisadi regionları əmələ gətirir və iqtisadi regionların vahid məqsədinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Beləliklə ərazi planlaşdırma və idarəetmə təşkilində istifadə olunan məqsəd göstəriciləri həm də ərazinin əhəlisinin həyat səviyyəsini yüksəldən və ərazi daxilində ehtiyatlardan, resurslardan səmərəli istifadə etmək mexanizmini əhatə edir. Dördüncü məqsəd səviyyəsinə xalq təsərrüfatının ilkin sistemləri olan təsərrüfat obyektləri, müəssisələr, sahələr və xidmət sahələri daxildir. Bu sahələrin və özünün məqsədi mövcuddur. Beləki müəssisənin mənfəətini yoxlamaq, keyfiyyətli məhsul buraxmaq və s. məqsəd sisteminin reallığını göstərən göstəricidir. Yuxarıda qruplaşmış və təsərrüfatlaşmış məqsədlər sistemi ilə qarşılıqlı əlaqədə səbəb və nəticə əlaqələri ilə bağlı olub xalq təsərrüfatı sisteminin məqsədlər «ağac»-ni təşkil edir.

Xalq təsərrüfatı sisteminin məqsədlər ağacı aşağıdakı sxem kimi göstərilir.

Məqsədlər sisteminin əsasında uyğun göstəricilər sistemi hər bir sxemdə olan obyektiv təsərrüfat vəsiləsinin (bölməsinin) cari, plan, proqnoz normativ göstəricilərini xarakterizə edir. Normativ göstəricilər bu sistemdə ideal təsərrüfatçılıq fəaliyyətini şərh edir və faktiki göstəricilərlə proqnoz göstəriciləri arasında əlaqələnmə funksiyasını yerinə yetirir. Ona görə də normativ göstəricilərin əsaslanması sistemində olan əlaqələrin normal halda fəaliyyəti şəraitində və tarazlıq inkişafı nisbətində hesablanmış göstəricilər olub. Bu zaman istifadə olunan mülahizələr metodiki təlimatlar şəklində ifadə olunur. Bəzən ola bilsin ki, obyektiv şəraitin olmaması üzündən real iqtisadi göstəricilər aşağı ola bilər və proqnozlar səhv ola bilər. Bu zaman istifadə olunan normativlərin real vəziyyətə gətirilmiş hal üçün hesablanma bilər.

Xalq təsərrüfatı normativləri sxemi uyğun olaraq göstərilən sistemə görə hesablanır. Belə ki, bütövlükdə respublika

İqtisadiyyatı üçün olan normativlər xalq təsərrüfatı normativləri adlanır.

Bura daxildir istehsalın həcmi, dövlətin xammal və milli gəlirlərinin əsaslanması, istehsal olunmuş ümumi məhsulun bölgüsündə yığma və istehsalına sərf olunan hissəsinin ayrılması və əsaslanması. Bu məqsədlər üzrə lazımi normativlər yığım fondunu; istehlak fondunu, investisiya siyasətini tək istehsal üçün lazımi vəsaitlərin əsaslanmasında istifadə olunur. Sahə və ərazi normativləri xalq təsərrüfatının sahə və ərazi qruplaşmasında plan, hesab və tənzimləmə siyasəti üçün uyğun olaraq ərazi, sahə planı hazırlayır. Bu məqsədlə hər bir sahədə onun məhsuluna olan tələbatı nəzərə alaraq istehsal proqramları tərtib olunur. Sahənin istehsal proqramına uyğun istehsal gücləri müəyyən olunur. Bu məqsədlər üçün istehsal olunan normativlər sahələrarası istehsalın təşkili və istehsal edilməsi, məhsulun bölgüsünü təşkil edir. Ərazi normativləri hər bir inzibati iqtisadi regionun bütövlükdə regionda istehsal edilmiş ümumi məhsulda potensialını, rolunu əsaslandırmağa imkan verir və ərazinin kompleks inkişafını müəyyən etməyə kömək edir. Hər bir xalq təsərrüfatı sahəsinin və ərazinin normativləri həmin sahədə əməyin ödənilməsi səviyyəsini,

əməyin ödənilməsinin texniki xüsusiyyətlərini ifadə edir. Normativlərin xalq təsərrüfatı bölgüsündə xüsusi yeri ayrı-ayrı müəssisələrdə, iş yerlərində ayrı-ayrı resurslardan istifadə zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətində torpaqdan, xammaldan, materialdan, əməkdən istifadə etsək, sahələrdə istifadə olunan normativlər tamamilə başqa xüsusiyyətlər kəsb edir. Xalq təsərrüfatı bölmələrində istifadə edilən normativlər metodiki baxımdan ümumi prinsiplərə və konkret təsərrüftçilik mexanizminə uyğun olaraq işlənib hazırlanır. Ümumi prinsiplərdən: Birincisi sosial elmi prinsiplərdir. İkincisi, normativlər sistemidir. Üçüncüsü, onların tarazlığıdır. Bu prinsiplər yuxarıdakı sistem baxımından xalq təsərrüfatı funksiyası vəziyyətini izah edilməsində real şərt olunmuşdur. İndi isə bu prinsiplərin təsərrüfat mexanizmi daxilində rolunu qeyd edək. Xalq təsərrüfatı səviyyəsində istifadə olunan normativlər ümumiləşmiş və sintetik texnoloji normativlər adlanır. Bu normativlərin hesablanması və istifadəsi iqtisadi göstəricilərin müəyyən olunması metodlarına və onlardan istifadənin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. İqtisadi normativlər xalq təsərrüfatı templərinin proporsional inkişafını, onların təhlili və proqnozunu verir.

Nəzəri və metodoloji prinsiplərdən yığım fondu ilə istehlak fondu milli gəlirin bölünməsində əsas, aparıcı nisbətlər olan digər xalq təsərrüfatı proporsiyalarının formalarına, dinamikasına təsir edir. Yığım ilə istehlak fondu arasında nisbət iki əsas strateji sosial iqtisadi istehsalatın maddi əsasını formalaşdırır: 1. İstehsalatın genişlənməsi; onun elm və texnikaya uyğun olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət qabiliyyətinin texnologiyasını təmin etmək üçün lazım olan istehsal vasitələrinin alınmasına, istehsalın texnoloji quruluşunun dəyişməsinə yönəlir. 2-ci əsas strateji istiqamət əhalinin tələbatlarının ödənilməsi dərəcəsini maksimuma və sosial sferasının inkişafına yönəlir. Ona görə də yığım və istehlak fondu arasında elə proporsiyalar olmalıdır ki, bu proporsiyalar yuxarıda göstərilən hər iki istiqamətin birinin xeyrinə, digərinin ziyanına ol-

masın. Planlaşdırma təcrübəsi göstərir ki, cari iqtisadi və sosial məsələlərin həllinə operativ təsərrüfatçılıq fəaliyyəti təşkil etmək üçün bəzi illərdə əhali istehlakı üçün lazım olan milli gəlirlərin hissəsini artırmaqdır.

Belə qanunauyğunluq istehlak normaları baxımından onların ödənilməsi nöqtəyi-nəzərindən səmərəli olsa da lakin istehsalın genişlənməsi üçün lazım olan fondun azalmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan milli gəlirin yığım fonduna ayrılan hissəsi 27%-dən axırıncı iyirmi ildə 23%-ə qədər aşağı düşmüşdür. Müxtəlif azalma və artma tempi ilə dəyişilmişdir. Orta illik hesabatlarla görə milli gəlirin 25%-i yığım fondunda istifadə olunur. Əgər biz iqtisadi təhlil aparıb milli gəlirin artımı ilə yığım və istehlak fondunun artımı arasında nisbətləri müqayisə etsək onda milli gəlirin artımının vahid miqyasına yığım fondunun və istehlak fondunun neçə faiz artması müşahidə olunur. Bu rəqəmlər analitik olaraq artıq formalaşmış konkret normaları göstərir. Lakin normalar ideal, optimal normativlərlə müqayisədə iqtisadiyyatın və sosial həyatın tənzimlənməsi üçün lazım olan ideal normativlərin hesabına yaranan tarazlıqdır. Fərz edək ki, istehsalatın genişlənməsi üçün lazım olan yığım fondunun miqyasları t_1 , t_2 müddətlərində $F_1 - F_2 = \Delta F$ kimi dəyişərsə və milli gəlirlərin artımı bu müddətdə $MG_2 - MC_1 = \Delta M$ olarsa onda milli gəlirin artımı ilə yığım fondu arasında nisbət: $\beta = \frac{\Delta(\beta)F}{\Delta M}$ ilə müqay-

isə olunur. B əmsalına yığım fondunun milli gəlirin artmasından asılı olaraq dəyişmə norması yaxud elastiklik əmsalı deyilir. Konkret halda milli gəlirin, müxtəlif gəlirin müəssisə dövrlərində (t_1 , t_2) dəyişməsinin 1% uyğun olaraq yığım fondunun neçə % dəyişməsinə göstərir. İstehlakın səviyyəsinin milli gəlirdən asılı olaraq dəyişməsi, onların tənzimlənməsi istehlak fondunun artmasına səbəb olur. Şəxsi istehlaka sərf edilən əməkhaqqı fondunu artırır, qeyri istehsal sahəsinin sosial tələbatını ödəmək üçün lazım olan vəsaiti artırır. Bu məqsədlə milli gəlirin bölməsində istehlak norması əhalinin tələbatının

ödənilməsi üçün lazım olan rəşional istehlak strukturası ilə bağlayır.

Faktiki istehlak normaları ümumiləşmiş halda adambaşına düşən milli gəlirin istehsalına ayrılan hissəsi ilə ifadə olunur. Adambaşına düşən faktiki istehlak norması belə hesablanır.

$$\dot{I}_n = \frac{MG(t)}{N(t)}$$

Burada, \dot{I}_n - istehlak norması, MG - hər hansı bir müddətdə milli gəlir, N - hər hansı bir t müddətində əhalinin sayı. Uyğun olaraq istehlak fondunu $\frac{\dot{I}F(t)}{(t)} = \dot{I}Fn$ kimi göstərmək olar.

Qeyd edək ki, normalar faktiki hesablanmış normalardır. Bu normaların düzgün səmərəli olması haqqında fikri isə onların ideal normalarla müqayisədə bölmək olar:

$$\Delta = \bar{I}f - \dot{I}f$$

Burada, $\bar{I}f$ - rəşional ən əlverişli istehlak normaları, $\dot{I}f$ isə faktiki olaraq adambaşına düşən faktiki istehlak fondu normalarıdır. Əgər biz idarəetmə və planlaşma məqsədilə milli gəlirlə istehlak fondu arasında dəyişmə dinamikasını tənzim etmək istəyiriksə (normalara uyğun), onda yuxarıda qeyd etdiyimiz metodlara əsasən milli gəlirin artım tempi ilə istehlak fondunun artım tempi arasında dəyişmənin elastikliyi belə ifadə etmək olar:

$$\alpha = \frac{\Delta}{M} \cdot 100$$

Burada, α istehlak fondunun milli gəlirdən asılı olaraq artma tempini göstərir. Elastiklik əmsalı kimi milli gəlirin 1% dəyişməsinə uyğun istehlak fondunun neçə faiz dəyişməsinə göstərir. Qeyd edək ki, bu normaların özəlləşdirmələri arasında nisbət dəyişməsi tənzim olunmalıdır. Yəni ki, istehlak normalarının azalması yığım normalarının artmasına səbəb olmalıdır və əksinə. Belə şərt aşağıdakı kimi ifadə olunur.

$$\alpha + \beta \leq 1$$

Milli gəlirin artımı ilə onun yığım və istehlak fonduna bölgüsü arasında nisbətlərin tənzimlənməsi üçün aşağıdakı formoldan istifadə olunur.

$$\Delta M = \Delta B^\beta - \Delta A^\alpha \quad \text{və yaxud} \quad \Delta M = \beta \lg \Delta B \Delta A$$

Xalq təsərrüfatının inkişafı sistemində makro normaları hesablamaq üçün mühüm nisbətlər aşağıdakılardır:

1. Əməyin ödənilməsi fondu ilə əsas istehsal fondları arasında nisbət.
2. Material tutumu ilə əmək tutumu və fond tutumu arasında nisbətlər.
3. Şəxsi istehlak fondu ilə iqtisadi və sosial müdafiə fondu arasındakı nisbətlər.
4. Əhalinin artımı ilə MİM arasında nisbətlər.
5. Tələb və təklif arasındakı nisbətlər.
6. İdxal və ixrac arasındakı nisbətlər.

Qeyd edək ki, bu nisbətlərin hesablanması zamanı özünə məxsus konkret iqtisadi və sosial fəaliyyət meyarları qəbul olunmuşdur. Göstəricilər sistemi yaradılmışdır və uyğun olaraq hesablama metodikası işlənmişdir. Konkret misal üçün göstərmək olar, tək istehsala olan tələb və təklifin həcmi və strukturunun hesablanması qaydası. Bu cəhətdən lazım olan normativlər fond tutumu, fond yığını, əmək tutumu və digər keyfiyyət göstəricilərini hesablamaq yolu ilə əldə edilir. İndiki şəraitdə norma və normativlərin işinə yeni bazar iqtisadiyyatı, yəni tələb və təklif qanununun realizasiya mexanizmi kimi baxmaq tələb olunur. Ona görə də normativlərin işində təsərrüfat mexanizminin əsas prinsipləri olan təsərrüfat hesabı, sistemi, maliyyə və bank sistemlərinin təşkili və planlaşmanın yeni tələblərinə uyğun baxılacağıdır. Təsərrüfat mexanizmi sistemində normativlər indiki şəraitdə direktiv xarakterdən daha çox planqabağı tədqiqat mexanizminə çevrilmişdir. Normativlər orta göstəricilərdən fərqli olaraq minimum və maksimum həddi arasındadır. Normativlər yeni şəraitdə differensial dəyişən əlamətlərə malik olmalıdır. Belə ki, differensiallıq əla-

mətləri normativlərin hesablanmasında və istifadəsində real şərtin və göstəricilərin normalarının dolğun mexanizmi ilə əlaqələndir. Aydın ki, iqtisadi və sosial sahələr əmək proseslərinin eynicins olmasını tələb edir ki, hər bir normativin işində yeni metodiki hazırlıqlar istifadə olunsun. Normativlərin indiki şəraitdə təsərrüfat mexanizminin tətbiqi tələb və təklifin tarazlığını təmin edən amillərin hesablanması üçün istifadə olunur. Belə ki, tələb və təklifin dəyişmə dinamikası aşağıdakı iki əyri formada ifadə olunur: normativlərin tətbiqi bu sistemdə, tarazlığını təmin edən amillərin hesablanmasında və onların qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Norma və normativlərin təsnifatı dedikdə onların funksional təyinatına görə məqsəd və vəzifələrinə uyğun obyektinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq və işlənməsi metodikasının eyniliyinə görə qruplaşması başa düşülür. Normativlərin iş təsnifatı sahəsində müxtəlif iqtisadçıların fikirlərini təsnifatlaşdırma metodikası mövcuddur. Belə ki, sahələrin təsərrüfatı iqtisadi və sosial fərqlərin meyar eyniliyi bu təsnifatın nəzəri əsasını təşkil edir. Xalq təsərrüfatı meyarı baxımından müxtəlif imkanlara malikdir. Lakin maddi nemətlərin və istehlak tələbatlarının ödənilməsində roluna görə fərqlənirlər. Bu rol hər hansı bir sahənin və təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi məsələlərinin yerinə yetirilməsinin xüsusi çəkisini müəyyən edir. Ola bilər ki, müəssisələrin məzmun etibarilə fərqli olan təsərrüfatçılıq fəaliyyətləri əsas meyarların yerinə yetirilməsində rolu eyni olsun. Onda bu sahələri və bu təsərrüfat (qrupları) fəaliyyətini eyni qrupa bölmək olar. Ədəbiyyatlarda sahələr 2 əsas prinsiplərdə təsnifləşir.

Funksional baxımdan iki maddi əşya strukturası, yəni istehsal olunan məhsulun fiziki və ya istehlak keyfiyyətlərini nəzərə almaqla təsərrüfatlaşma qaydası olur. İstehsal sahələri ədəbiyyatda xalis təsərrüfat sahələrinə, yaxud fəaliyyətin xarakterinə görə eyni olan kompleks birləşmələrə bölünürlər. Bu sahədə fəaliyyətdə olan normaların fəaliyyətləri eyni olmadığı üçün onların hesablarında və işləmələrində deyilən metodlar-

dakı xüsusiyyətlər nəzərə alınır. İqtisadi obyektlərin təsnifatlaşması metodikasi həmçinin resursların eyniliyi və onların bir-birini əvəz etməsi imkanları şəraitində əldə olunan son faydalılığı nəzərə alınaraq aparılır. Bu metodiki nəzəri ədəbiyyatlarda indiki şəraitdə daha çox səslənən son faydalılığın nəzəriyyəsi adlanır. Beləliklə, resurslar bir-birini əvəz etdikdə kortəbii yanaşma yolu, iqtisadi cəhətdən səmərəli dəyişmə yolu və normalar tətbiq olunur. Belə ki, bir resursun çatışmaması üzündən müəssisə başqa resurslardan istifadə edir. bu əvəzətmədə yeganə meyar iqtisadi səmərənin azalmaması olmalıdır. Bu zaman iki səmərəlilik götürülür:

1. İstehsalçının əldə etdiyi səmərə (resursların əvəz edilməsi nəticəsində);
2. Resursların əvəz edilməsində istehlakçıların əldə etdiyi səmərə.

İqtisadi fikirlərin və metodiki təlimatların statistika orqanlarında və plan iqtisad nazirliyində və digər iqtisadi obyektlərdə qruplaşması təcrübəsi və iqtisadi təhsil sistemində bu normaların öyrənilməsinin təşkili baxımından aşağıdakı normativlər sistemini təşkil etmək olar:

1. İstehsalın səmərəli fəaliyyətini təhlil edən və səmərəliliyin artırılması yolunu isbat edən normativlər.
2. Əmək ehtiyatlarının formalaşmasını tənzimləyən, əmək prosesini normalaşdırın, əməkhaqqı sistemini layihələşdirən və tənzim edən stimulyaradıcı normativlər.
3. Xammalın, yanacaqın, enerjinin və digər istehlak resurslarının ehtiyatının hesablanması və bölüşdürülməsi, istifadəsi normativləri.

4. İstehsal proqramının və istehsal gücündən istifadəsinin təşkilini tənzimləyən normativlər.

5. İstehsalın genişlənməsini təmin edən əsaslı vəsait qoyuluşunun planlaşması, onun optimal strukturunun tapılması və kapital qoyuluşundan istifadənin səmərəsini artırın tədbirlərin həyata keçirilməsi normativləri. Əsaslı tikinti, məişət, istehsal obyektinin, tikinti planlaşmasının və ondan istifadəsinin

yaxşılaşması yollarını əsaslandırmaq üçün istifadə olunan normativlər.

6. Avadanlıqlara, yeni texnika və texnologiyaya, rabitə ötürücü kommunikasiyaya və digər strateji əhəmiyyət kəsb edən texniki vəsaitlərə olan tələbatın əsaslanması və bu vəsaitlərin istifadəsinin iqtisadi və texniki iqtisadi göstəricisini tənzim edən normativlər.

7. İqtisadi və sosial fəaliyyətin maddi maliyyə əsasını təşkil edən onun geniş məzmununu əsaslandırın maliyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması, respublikada maliyyə, pul, büdcə, maliyyə-kredit sistemində lazım olan nisbətlərin əsaslanması normativləri.

8. Qeyri-istehsal sahələrinin sosial-mədəni, sosial həyat səviyyəsi və qeyri-istehsal infrastrukturasının inkişafı üçün lazım olan kompleks təşkilati, iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edən bir sıra tədbirlərin əsaslanması normativləri.

9. Sosial-iqtisadi normativlər. Konkret olaraq istehlak normaları titulun yaşayış tərzini, həyat səviyyəsi normaları, istehlak tələbatını ödəmək üçün lazım olan ən zəruri xalq istehlakı mallarının və xidmətlərin planlaşması və inkişafı normaları və proqramları daxildir.

10. Ətraf mühitin ekoloji tarazlıq və təbii ehtiyatlardan istifadəsinin ən yaxşı metodikasını təmin edən normativ sənədlər, qanunlar daxildir. İşlər məzmun və məqsəd baxımından mərhələlərə bölünür. Xüsusi halda aşağıdakı mərhələləri qəbul etmək olar.

1. Təşkilati mərhələ.
2. Metodiki mərhələ.
3. Hesablama mərhələsi.

Təşkilati mərhələdə iqtisadi və sosial fəaliyyətin təşkili quruluşu elementlərin əsas vəzifəsinin qiymətləndirilməsi prosesləri baş verir. Bu zaman istehsal olunmuş məhsulun yerinə yetirilməsi planı, onun çeşidi, növü, keyfiyyəti, istehlakçıya çatması təhlil olunur. Təşkilati mərhələdə əhalinin funksional

vəzifələri, kadr siyasəti, sifarişlər, istehlakçılar və digər tədbirlər hazırlanır, təhlil olunur və onlara uyğun normativ sənədlər hazırlanır. Planlaşma tənzimləmə idarəsinin obyektinə üçün lazım olan metodiki sənədlər, konkret təlimatlar, müqavilə aktları, təsərrüfatçılıq və hüquq sənədləri, cədvəllər, layihə tələbatına uyğun normativləşmiş, normalaşmış səviyyədə hazırlanır.

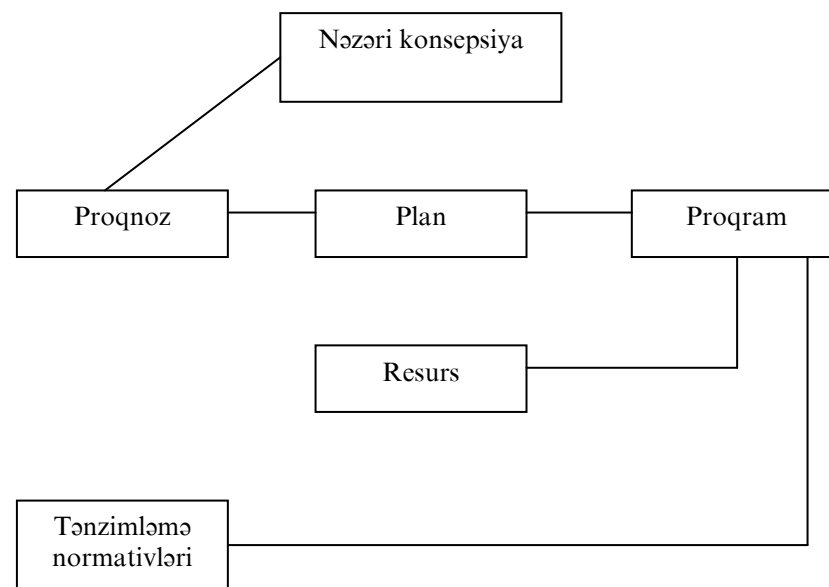
Hesablama mərhələsində isə seçilmiş modelə uyğun əsaslanmış göstəricilərdə uyğun hesabatlar aparılır. Hesabatlar cari, perspektiv və proqnoz xarakterli, variantlı ola bilər. Hesab mərhələsində normativlərin dəyişməsinin ilkin və sonrakı dəyişmə şərtləri və şəraitlərinin də verilməsi məqsədə uyğundur.

İqtisadi və sosial normativlərin işində və təşkilində nəzəri cəhətdən əsaslanmış və praktiki cəhətdən təşkil olunmuş prinsiplər mövcuddur. Bu prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Elmilik prinsipi.
2. Normativlərin dinamik və mütəhərrik olması prinsipləri.
3. Sistemiklik.
4. Məsrəflər prinsipi.
5. Komplekslilik prinsipi.

Norma və normativlər elmilik prinsipi əsasında təhlil olunur. Əsas aparıcı iqtisadi və sosial amillər son nəticəyə təsirin qiymətlənir. Bu məqsədlə iqtisadi və sosial inkişafın nəzəriyyəsi ilə tətbiqinin konkretləşməsi yolları hazırlanır. İnkişaf problemləri qoyulur və bu problemlərin həlli yolları göstərilir. Elmi əsaslarla qurulmuş normativlər real iqtisadi və sosial imkanların dəyişməsi sistemini nəzərə alır. Onların yeni texnika, texnologiyalara uyğun olaraq dinamikasını müəyyən edir və ən əlverişli optimal normativlərin seçilməsinə imkan verir. Normativlərin birinci hazırlanması hissəsi həm də normativlərin inkişaf, dəyişmə konsepsiyasını müəyyən etmişdir. Belə konsepsiya respublikanın iqtisadi şəraitini nəzərə almalı

və normativ göstəriciləri təmin etmək üçün lazım olan təşkilati tədbirlərin və iqtisadi amillərin əsaslanması və seçilməsinə deyilir. Nəzəri və metodoloji cəhətdən əsaslanmış konsepsiya, iqtisadi proqramların hazırlanmasına şərait yaradır. İqtisadi proqramlar isə yüksək səviyyədə elmi əsaslarla qurulmuş və tətbiqi cəhətdən əhəmiyyətli olan tədbirlərin məcmuudur. Sxematik olaraq elmi əsaslarla tərtib olunub işlənmiş proqramların quruluşu aşağıdakı kimi ifadə olunur.

Sxem. Məqsədli-proqram üsulu.

Göstərilən sxemanın hər bir blokunda uyğun olaraq elmi əsasları istinad edən göstəricilər, iqtisadi mexanizmlər, o cümlədən normalaşmış metodiki sənədlər işlənilib hazırlanır. Nəzəri konsepsiya ümumi formada, ümumi şəkildə lazım olan iqtisadi və sosial inkişafın qanunauyğunluğu və meyli müəyyən edir. Məsələn, indiki şəraitdə nəzəri konsepsiya kimi Azərbaycanın iqtisadiyyatının böhran halından çıxmaq, iqtisadi inkişafın sabitliyini təmin etmək və gələcək perspektiv

tivdə isə onun ardıcıl olaraq inkişafını müəyyən etmək istiqamətləri əsas götürülməlidir. Proqnozda normativlərə əsaslanmış müəssisə variantlı iqtisadi və sosial göstəricilər sistemi hazırlığı, onları təmin edən variantların seçilməsi, elmi əsaslarla olmalıdır. Bu məqsədlə vahid meyar olan ümumi effektiv variant qəbul olunur. $\dot{I} = \max(\dot{I}_i)$

Burada, \dot{I} – inteqral effekt; \dot{I}_i – isə xalq təsərrüfatı və iqtisadi sistemdə fəaliyyət göstərən alt sistemlərin obyektlərin faydalılığıdır.

Bu zaman elmi əsaslara görə modellər seçilir, səbəb və nəticə əlaqələri real vəziyyəti nəzərə alaraq analitik olaraq ifadə olunur. Sadə halda,

$$Y = a_2 \dot{I}_i$$

Burada, a_2 – real formanın orta əlaqə, artımı əmsəlidir.

İqtisadi və sosial inkişafın normativlər əsasında hesablanması üçün hər bir amilin qiymətləndirilməsi metodiki tətbiq edilməsidir. Nəzəri və praktiki ədəbiyyatda amillərin qruplaşması müxtəlif meyar baxımından, analitik əlaqə baxımından və məzmun baxımından həyata keçirilir. Qərb ədəbiyyatında iqtisadi inkişafın əsas amili kimi 3 əsas element götürülür.

1. Maddi amil. İstehsalın texniki səviyyəsi.
2. Şəxsi amil – iqtisadiyyatda iş qüvvələrinin intellektual elmi səviyyəsinin inkişafı parametrləri.
3. ETT-nin istismarı və onun iqtisadi artımına təsirini əlaqələndirən normativlər. Uyğun olaraq bu parametrlərin iqtisadi artıma təsirini iri şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$y = u(F^\alpha \dot{I} Q^\beta T T^\gamma)$$

α, β, γ - hər bir amilin dəyərinin iqtisadi artım göstəricisinin dəyərinə olan təsirini müəyyən edir. Sadə halda elastiki məhsul adlanır və xüsusi törəmə şəklində əsaslanır. Elmi nəzəri baxımından $\alpha + \beta + \gamma = 1$ hər sahədə işlənən normativlərin özünəməxsus amilləri mövcuddur. İstehsal səviyyəsində işlənən normativlər aşağıdakılardır:

1. İstehsalın texniki səviyyəsinin ölçülməsi və onun yüksəldilməsini müəyyən edən normativlər;
2. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi normativləri, yolları;
3. İstehsal olunan məhsulların növünün dəyişdirilməsi.

Bu amillər bütövlükdə istehsalın artımını təmin edir. Bu amillərin hər biri elmi-təhsil və perspektiv dəyişmə istiqamətini nəzərə almaqla istehsalın inkişafı konsepsiyası nəzərə alınır. Əlaqələrin dinamik və çevik olması prinsipləri onların hazırlanmasında ETT-nin dəyişməsi imkanları nəzərə alınır. İstehsalın sahələrdə qurulmasında və təşkilində variantları qiymətləndirir. Dinamik olaraq normaları dəyişdirilir. Bu məqsədlə hesablanmış normativlərlə mövcud real istehsal parametrləri arasında səbəb və nəticə əlaqələrini əks etdirən analitik ifadələr xronoloji, materialların dəyişmə dinamikası olmalıdır. Normativlərin dinamikası, onun dəyişmə meyli hər bir iqtisadi obyekt sosial sahə üçün xarakterik dəyişmə xüsusiyyətlərinə malik olur. Məsələn, vergi siyasətində gəlirlərlə vergi arasında dəyişmə dinamikası bir müddət gəlirin artması ilə ortaqdır. Sonra isə sabitdir.

Normativlərin sistemə prinsipləri, planlaşması və idarəetmə sistemə uyğun olaraq yuxarı və aşağı səviyyədə olan normativlərin üzvi surətdə düz və əks əlaqə ilə bağlanması mövcuddur.

Aydındır ki, bu sistemin daxilində struktur dəyişmələri bütövlükdə əgər sistemin fəaliyyətinə təsir edərsə, bu zaman sistemə şərti ödənilir. Məsələlər prinsipləri iqtisadi və sosial faktorlarla son faydalılıq arasında əlaqəni əks etdirir. Sahə halda iqtisadi islahatların yaxud iqtisadi proqramların həyata keçirilməsində sərf olunan məsrəflərin nisbətini göstərir.

Faydalılığın neçəyə başa gəldiyi amillər olmalıdır. Normativlərin sistemliliyi onun ərazi, sahə və müəssisədaxili kompleks göstəricilər formasında olmasını tələb edir. Kompleks göstəricilər ixtisaslaşma, istehsalın mərkəzləşməsi və təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq təkmilləşdirilir. Kom-

pleks normativlər həmçinin iqtisadi islahatda yeni təşkilati-iqtisadi obyektlərin yaranması və bəzilərinin dağılması ilə mütamadi olaraq dəyişilir. Məsələn, elmi istehsal birliyində, aqrar sənaye kompleksində sahələrarası kompleksdə istifadə olunan normativlər. Bu sahələrin birləşmə xüsusiyyətini nəzərə almalıdır. Yuxarıda deyilən prinsiplərin hər biri iqtisadi səmərə baxımından qiymətləndirilir. Belə ki, əmək məsrəfləri ilə alınan effekt arasında hesablanmış normativlər olmalıdır. İqtisadi və sosial tənzimləmə məqsədilə aşağıdakı metoddan istifadə olunur.

1. Eksperiment yaxud təcrübə.
2. Amillər metodu;
3. Korrelyasiya, reqressiya və analitik metodlar.
4. Birbaşa hesablama metodu.
5. İqtisadi riyazi metodlar.

2.6. İqtisadi islahatların şəraitində sosial sahələrin transformasiya modeli

Bazar iqtisadiyyatı mövcud Azərbaycan gerçəkliyi şəraitində özünəməxsus iqtisadi islahatlar keçirilməsini zəruriləşdirir. İqtisadi islahatlar kortəbii, birdəfəlik və sistemsiz olduqda, onun nəticəsi bütövlükdə respublikanın iqtisadi və sosial dirçəlişi baxımından səmərəsiz olur. Ona görə iqtisadi islahatların faydalılığı vahid strateji məqsəd baxımından əsaslandırılıb, uyğun olaraq həmin islahatların reallaşması nəticəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatında və mənəvi həyatında baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin dinamikası proqnozlaşdırılmalıdır.

Müasir dövrdə iqtisadi islahatların keçirilməsinin metodoloji əsasını iqtisadi qanunlar sisteminin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan iqtisadi potensialını artırmağa şərait yaranan və əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsinin

ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş müddəalar və mexanizmlər təşkil etməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müasir dövrdə normal iqtisadi sistem deyildir. Bazar iqtisadiyyatının formallaşması və inkişafı üçün ilkin şərait yaradılmayıb. Ona görə də hər hansı inkişaf etmiş dövlətin formalaşmış iqtisadi modelinin Azərbaycanda mülkiyyət, bölgü, idarəetmə sistemini dəyişmədən tətbiqi həmin modelin səmərəliliyini şübhə altına alır.

Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafının köklü dəyişməsi və onun ərazisində yaşayan hər bir əhalinin maddi və mənəvi tələbatını ödəmək məqsədi ilə düşünülmüş fəaliyyət mexanizmləri sistemidir. Bu baxımdan, Azərbaycanın iqtisadi potensialının gücü, ondan istifadə səviyyəsi, mövcud bölgü sistemi, sosial gərginlik və dünya iqtisadiyyatı sistemində Azərbaycanın mövqeyini nəzərə alaraq iqtisadi islahatlar keçirilməlidir.

İqtisadi islahatların sistemi halında, müəyyən ardıcılıqla və funksional təyinatında bir-birini tamamlama dərəcəsi asılı olaraq keçirilməsi idarəetmə sisteminin effektiv təşkili üçün imkan yaradır.

İqtisadi islahatların sistemli və səmərəli təşkilinin təminatçısı olan dövlət, əsaslanaraq həmin islahatların reallaşması zamanı maliyyə təminatı və sosial gərginliyin qarşısını almaqda fəal rol oynamalıdır.

İqtisadi islahatların əsaslandırılmasının ilkin mərhələsi iqtisadi sistemin və onun ayrı-ayrı ali ekspertlərinin təhlili və iqtisadiyyatı vəziyyətə, respublika mənafeyi baxımından qiymət verilməsidir. Mövcud vəziyyətin formalaşmasının tarixi, iqtisadi və təşkilatı tədbirlərinin səmərəliliyi qiymətləndirilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının bu günkü vəziyyəti onun bütün makroiqtisadi göstəricilərinin templərinin azalması, əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, resursların, ehtiyatların azalması ilə səciyyələnir.

Beləliklə, iqtisadi islahatlar cari dövr üçün artıq 5 ildə formalaşmış iqtisadi və sosial göstəricilərin azalması meylini

sabitləşdirmək və tədricən artan tələbata uyğun imkanlar yaratmalıdır.

İqtisadi islahatlar sistemində ən vacib və köklü tədbirlərə rəqabət qabiliyyətli təsərrüfatçılıq sisteminin fəaliyyətinə stimül yaradan iqtisadi mexanizmlərin işlənməsi və tətbiqi təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatının Azərbaycanda inkişafı üçün kompleks qanunlar sistemi hələ ki, yoxdur. Ayırı-ayrı fəaliyyət üzrə qanunlar qəbul olunsada belə iqtisadi islahatların qanunverici və icra mexanizmini əlaqələndirən dövlət proqramı işlənməyib. İqtisadi islahatlar Respublikanın iqtisadi orqanları və elmi işçilərinin iştirakı ilə iqtisadi dirçəliş konsepsiyasını, onun həlli problemlərinin və islahatlar proqramını üzvü surətdə bağlayan və yerinə yetirilməsinə hüquqi status verən dövlət sənədi olmalıdır. İqtisadi islahatlar mövcud vəziyyətin, bu və digər fəaliyyət mexanizminin yeniləşməsi zamanı alternativ qazancın sosial nəticələrini kompleks qiymətləndirmək baxımından proqnozlaşdırılmalıdır. Beləliklə, iqtisadi islahatların hər bir iqtisadi və sosial obyektin fəaliyyətində tətbiqi iki əsas istiqamətdə proqnozlaşdırmaq yolu ilə müəyyən olunur. Birincisi, iqtisadi islahatın özünün məqsədini və keçirilməsinin proqnozunun hazırlanması təşkil edir. İkinci istiqamət isə həmin islahatın keçirilməsində respublikada iqtisadi və sosial dirçəlişin prosesində əldə olunan effekt olur.

Proqnozlaşdırma iqtisadi islahatların məqsədi və onun səmərəli olunmasını təmin etməklə tərtib olunur. Belə ki, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişilməsi təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin ilkin əsası olmaqla təsərrüfat fəaliyyətinin seçilməsidir. Bu baxımdan proqnozlaşdırma zamanı iqtisadi və sosial fəaliyyətin islahatlara tələbinə uyğun ən yaxşı variantlarını hesablamalıdır.

İqtisadi islahatların keçirilməsinin elmi-metodiki təminatı əsaslandırılmış prinsiplərə uyğun olmalıdır. Fikrimizcə, iqtisadi islahatların mühüm prinsipləri: faydalılıq, ədalət, mənafeələrin tarazlığı, sistemlilik, iqtisadi qanunlarla onların

reallaşma mexanizmi arasında qarşılıqlı əlaqə və əks əlaqə, kompleksli olmalıdır.

İqtisadi islahatların keçirilməsi idarəetmə obyektinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla reallaşma mexanizmlərinin müxtəlifliyi baxımından işlənməlidir. Belə islahatlardan başqa sahələrin köklü dəyişməsinə təsir edən ən mühüm ictimai mülkiyyətin öz sahibinə verilməsi metodları və onlardan istifadənin tənzimlənməsini və stimullaşdırılması mexanizmlərinin işlənməsidir. Dövlət mülkiyyəti inhisar rolu oynadığı şəraitdə azad rəqabət imkanları məhdudlaşır.

Mülkiyyət plyuarizmi və rəqabət qabiliyyətli təsərrüfat strukturları yaratmaq məqsədi ilə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yuxarıda adları çəkilən prinsiplər əsasında baş verməlidir. Dünya təcrübəsində və nəzəri mülahizələrdə özəlləşdirmənin mərhələ və metodları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Amma, Azərbaycan şəraitində özəlləşdirmə mərhələlərlə olub gərginliyin dərinləşməsinə kompensasiya etməklə həyata keçməlidir. Artıq əhaliyə xidmət sahələri və bir sıra xırda müəssisələr özəlləşib qurtarıb və özəlləşdirmə mərhələsindədir. Fikrimizcə indiyə kimi reallaşsa, özəlləşdirmə nəticəsində uzun müddət hamının mülkiyyəti elan olunmuş maddi nemətlər ancaq bir qrupun xüsusi malına çevrilmişdir. Özəlləşdirmənin ədalətli olması üçün respublikada fəalliyət göstərən və daşınmaz əmlak qiymətləndirilib, aksiya formasında ilkin halda bölünməlidir. Sonra isə həmin aksiyaların dövlət mülkiyyəti yaxud aksiya cəmiyyəti formasında birləşməsi baş verməlidir. İqtisadi islahatlar mərkəzində istehsal stimül yaranmaqdadır. Son illərdə respublika ərazisində formasından asılı olmayaraq istehsal həcmi müntəzəm olaraq azalır. Bazar iqtisadiyyatı tələb və təklif qanunlarına uyğun inkişaf etdiyi respublikada rəqabət qabiliyyətli istehsal həm tələb, həm də təklif qanunauyğunluqlarının dinamikasına təsir edir. İstehsal xarakterli islahatlar güzəştli, uzunmüddətli, qarant və stimül yaratmaq prinsipinə uyğun olmalıdır. Bu baxımdan istehsal sahəsində islahatların iqtisadi xeyiri bütün digər fəaliyyət

sahəsində əldə olan xeyirdən yuxarı olmalıdır. İstehsalat prosesini tənzimləmək xüsusi sahibkarların istehsal sahəsində sərmayə qoyuluşunu artırır. Fikirimizcə bazar iqtisadiyyatının ilkin mərhələsində və əhalinin həyat səviyyəsinin günü-gündən pisləşməsi şəraitində sahibkarlıqda istehsal xarakterli fəaliyyətə üstünlük verilməsinin dövlət tənzimlənməsi iqtisadi islahatlar sistemində əsas yer tutur. İqtisadi islahatların əsaslandırılması və onun reallaşması arasında zamanın çıxan nəticələrinin qiymətləndirilməsi real obyektə uyğunlaşdırılır.

İqtisadi islahatlar obyektinə, məqsədinə və reallaşma mexanizminə uyğun olaraq təsnifata bölünür. İndiki böhran şəraitində daha çox əməli tədbirlər və onların nəticələri əhali tərəfindən qəbul olunur. Belə islahatlar sisteminə əmtəə-pul, tələb və təklif mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə uyğun dəyişdirilməsi tədbirləri təşkil edir.

Lakin əmtəə təklifini tənzimləyən onun tələbata uyğun istiqamətlərini inkişaf etdirmədən, ancaq pul dövriyyəsinin tənzimlənməsinə yönəlmiş cəhdlər istehsalın artımına və infilyasiyanın güclənməsinin qarşısını almır. Bəzən dövlət bazar formalaşmadığı bir şəraitdə infilyasiyanın qarşısını almaq tədbirləri əvəzinə, onun sürətlənməsi axınına hərəkət edir. Belə ki, respublikada pulun qıtlığının daha da artmasına səbəb, kommertiya strukturlarına daha güzəştli kredit verilməsi, əhaliyə alıcılıq qabiliyyətini təmin etmək üçün əmək haqqı əvəzinə pullu istiqrazların verilməsi, respublikanın dövlət müəssələrinin istehsal etdiyi məhsulun miqdarının azalması və həmin məhsulların kommertiya yolu ilə satışı infilyasiyanı daha da gücləndirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar atributları formallaşdıqca fondlar və təsiretmə mexanizmləri yaradılır. Belə ki, sosial gərginliyin azaldılması üçün gəlirlərin, əmək haqqı və bölgü sistemində dövlət tənzimlənməsi fəaliyyət göstərir. Ən mühüm mexanizm gəlirlərin indeksləşdirilməsi və minimum yaşayış səviyyəsinin tənzim edilməsi üçün hazırlanmış islahatlardır.

İqtisadi islahatların keçirilməsində dövlət tənzimlənməsinin elmi əsası və metodiki mexanizmləri işlənməyib. Yaşayış minimumu, gəlirlərin indeksasiyası, sosial qərantiya mexanizmləri vasitəsi ilə dövlətin real iqtisadiyyata təsiri yoxdur. Əmək haqqı artıq öz funksiyalarını itirmişdir. Sahibkarlıq heç də dövlətin strateji məqsədlərinin yerinə yetirilməsində rolunu azaltmamalıdır. Dövlət tənzimləyici fəaliyyəti ilə yanaşı digər bazar subyektləri ilə rəqabət qabiliyyəti olmalıdır. Əmtəə-pul dövriyyəsinə dövlət sektorunun payının azalması, mal dövriyyəsinə xarici ölkələrin artması və Azərbaycanda dövlət əlində olan əməliyyatların həlli valyutanın qiymətinin daim artmasına səbəb olur. Belə meylər Azərbaycan iqtisadiyyatında uzun müddət davam edəcəkdir. Ona görə də Respublikada daxili haqq-hesablar ya manatla, ya da valyuta ilə olmalıdır. O, cümlədən əməkhaqqı sistemi valyuta ilə hesablanmalıdır.

İqtisadi islahatları həyata keçirən operativ elmi metodiki mərkəz yaradılmalı və onun səlahiyyətlərinə qanunverici və icraedici funksiyalar verilməlidir.

Mülklərin qiymətləndirilməsi vergi idarəsinin əmlaka qiymət qoyan şöbəsi ilə müəyyən olunur və uyğun kitabda qeydiyyatla alınır.

Torpaq vergisi torpaqdan istifadənin səmərəliliyini artırır. Şəhər əhatəsində sahibi olub, amma istifadə olunmayan həyətyanı sahələrə aşağıdakı prinsiplərə vergi verilir.

Torpaqlar iki il istifadəsiz qaldıqda onun qiymətinin 2% qədəri həcmində hər il vergi verilməlidir. Əgər torpaqlar dörd il istifadəsiz qalırsa onda onun 2 ilinə torpağın qiymətinin 4%-i qədər vergi verilməlidir. Dörd ildən yuxarı istifadəsiz qaldıqda hər ilinə 5% torpağın qiymətindən vergi verilməlidir. İranda vergi norması mütərəqqi və çevik dəyişmə dinamikasına malikdir. Belə dinamizm iqtisadi potensialın səmərəli istifadəsinə səbəb olur.

Makro və mikro səviyyədə sosial idarəetmənin vəhdəti

Liberal iqtisadiyyat şəraiti planlaşmanın heç də idarəetmə funksiyası kimi aradan çıxmasını nəzərdə tutmur. Liberal iqtisadiyyat şəraitində planlaşmanın əhatə dairəsi onun qorizontu metodologiyası və əhəmiyyəti yeni cəhətlər kəsb edir. Liberal iqtisadiyyat Dövlətin proteksionit siyasətinin yeni cəhətlərini formalaşdırır. Dövlət iqtisadi təhlükəsizliyin qarantına çevrilir. Liberal iqtisadiyyat daha çox təsərrüfat riski ilə və müvvəfəqiyyətlər və uduzular ilə üz-üzə gəlir. Belə hallarda tam qarant prinsipi olmasa onda bütövlükdə iqtisadi asılılıq meyləri artar və Azərbaycan iqtisadiyyatının xarici ölkələrdən asılılığı çoxala bilər, nəhəyət tam müstəqil iqtisadi siyasətini itirə bilər. Bu problemlər baxımından Dövlət planlaşmanı baş verən iqtisadi proseslərin nəticələrini qiymətləndirən bir fəaliyyət, yəni dairəsi kimi başa düşməlidir.

Planlaşma, dinamik sənəd kimi qiymətləndirilməsi baxımından meyar göstəriciləri kimi qəbul olunmalıdır. Plan göstəriciləri daha çox resurs imkanları çərçivəsində variasiya olunmalıdır. Resurs imkanları bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili dövlət siyasətindən bu və ya digər sahənin inkişafından və xarici ölkələrin resurs təminatı fəaliyyətindən asılı olaraq formalaşır.

Daxili iqtisadi artım tempi onun sahə quruluşunun və prioritet istiqamətlərinin ikili adı, idxal və ixrac strukturunu formalaşdırır. Planlaşma məhz idxal və ixracın müxtəlif variantları şəraitində daxili iqtisadi artımın əsas istiqamətlərini hazırlayır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində planlaşma obyektı olaraq ölkənin strateji istiqamətləri əsas yer tutur. Strateji plan sosial inkişafın əsas aparıcı həlqələrini onun resurs və məqsəd vəzifələrini müəyyən edir. Ona görə də ən mühüm planlaşma uzun müddətli elmi-texniki tərəqqi və texnologiya siyasətidir. Elmi texniki tərəqqinin planlaşması struktur siyasəti ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın struktur dəyişmələri investisiya siyasətini,

onun əsas istiqamətlərini və mənbələrini axtarıb tapmağı tələb edir.

Struktur öz-özünə tənzimlənən proses deyildir. Struktur dəyişmələri xarici təsirlərin nəticəsində respublika üçün effektiv olmayan bir iqtisadi sistemə gətirə bilər. O, cümlədən respublika daxili və dünya inteqrasiyası sistemində iqtisadi və sosial effektiv olmayan artım templəri iqtisadi əlaqələr formalaşa bilər. Bu meyllərin qarşısını almaq üçün struktur siyasət planlaşma təcrübəsində strateji məqsəd olaraq sosial nəticələri qiymətləndirilir.

Planlaşma obyektı olaraq iqtisadi artım və əhalinin sosial inkişafının tənzimlənməsidir. İqtisadi artım məhz ölkənin iqtisadi və effektiv təhlükəsizliyini təmin edən artım olmalıdır. Ümumi daxili məhsul, daxili tələbatlar və effektiv ixrac strukturuna uyğun tənzimlənməlidir. Maddi rifahın iqtisadi arxası olan milli məhsul onun tələbatına uyğun ustehaslı planlaşma obyektı kimi strateji planlaşmada ö əksini tapmalıdır.

Strateji məqsəd olaraq əhalinin rifahında, gəlirlər, xərclər və istehlak üçün əmtəə və xidmət təklifinin makro səviyyədə planlaşması sahələrini əhatə edir.

Respublikada maliyyə siyasətinin əsas istiqamətləri, büdcə və kredit resurslarının ümumi göstəriciləri planlaşdırılır. O, cümlədən ölkədə olan pul vəsaiti onun emisiyası və tədiyyə balansını tərtib olunur. Strateji planlaşmada əhalinin tələbatını ödəyən resurs əmələ gətirən sahələrin planlaşması strateji məqsəd olaraq dövlət tərəfindən tənzim olunur. O, cümlədən neft hasilatı, onun istifadəsi və bu sahənin gəlirlərinin bölgüsü dövlət proqramı kimi öz əksini tapır.

Strateji planlaşma uzun müddətli, mərhələ-mərhələ həll oluna bilər və alternativ imkanları qiymətləndirməklə kompleks tədbirlər həyata keçirən Dövlət proqramı formasında reallaşır. Məqsədi proqnoz plan və proqram ardıcılığı ilə həyata keçirilən məqsədli proqram metodu planlaşmanın yeni vasitələridir. İndi artıq daha çox əmək özü-özünə tənzimlənən

parametrləri qiymətləndirilib, dövlət qərarı əsasında plan göstəriciləri işləmək vacibdir.

Azərbaycanda yeni iqtisadi sistem üçün miras qalmış təsərrüfatçılıq təcrübəsi yeni əsaslar üzrə keyfiyyətli dəyişildikdə, bir sıra milli etnik və tarixi təsərrüfatçılıq, ixtisaslaşma bölgüsü, ədalət prinsiplərini dövlət tənzim etməlidir. O, cümlədən özəlləşdirmə, inteqrasiya, mülkiyyət formaları, bölgü münasibətləri əhalinin yaş tərkibini, onun həyat səviyyəsinin vəziyyətini və tələbat sistemini, məşğulluq meyllərini nəzərə almalıdır.

Planlaşma kompleks mənafeələr sistemini nəzərə almalıdır. Makrosəviyyəli idarəetmə sosial və investisiya üçün əsas maliyyə və maddi resursları formalaşdırır. Onların üzərində nəzarət və şəffaflığın təmin olunmasına qərar verilir. Makrosəviyyəli strategiya konseptual əsaslar, prinsiplər və uyğun siyasətin əsas istiqamətlərini formalaşdırır. Mikrosəviyyəli qərarlar konkret məsələ və onun həlli yollarını əhatə etməklə makrosəviyyəli meyar və göstəricilərin təkmilləşməsinə gətirib çıxarır. Makro və mikrosəviyyəli meyarlar və göstəricilər mürəkkəb sosial problemlərin elementləri üzərində dəqiqləşmə və konkret hesabatlar üzrə sərfəlidir. Marketing planlaşması tələb və təklifin tarazlı inkişafını təmin etmək aləti kimi tətbiq olunur.

Mikrosəviyyəli planlar müasir şəraitdə məqsədli proqramlar, resurslar və onlardan istifadə texnologiyaları üzrə tərtib olunur və makrosəviyyəli problemlərin həllinə təhlil və qiymətləndirmə üsulları kimi qəbul olunur.

III FƏSİL. ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ, YOXSULLUQ VƏ YOXSULLUĞUN AZALDILMASI PROQRAMLARI

3.1. Həyat səviyyəsinin mahiyyəti və əsas göstəriciləri

Həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya olub cəmiyyətin və sosial inkişafın meyarı olmaqla, müasir şəraitdə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində mühüm konseptual istiqamət kimi çıxış edir. Həyat səviyyəsi müasir ədəbiyyatlarda iki əsas nəzəri metodoloji baxımdan qiymətləndirilir.

Birinci, rəqabət mühiti, davamlı inkişaf və gəlir əldə etmək kommersiya mənfəətini götürmək olar.

İkinci, əhalinin təbəqələnməsi maddi və mənəvi nemətlərin məcmuu ilə ölçülür.

Həyat səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatının dinamikası və onun keyfiyyətinin son nəticəsi kimi başa düşülür. Ölkədə iqtisadi artım insan inkişafı indeksi həyat səviyyəsinin yaxşılaşması və onun yuxarıda göstərdiyimiz müəyyən tələbata uyğunlaşması ilə qiymətləndirilir. Həyat səviyyəsi artımın, yəni ümumi daxili məhsulun bölgüsü, istehsal, yenidən bölgüsü ilə, həmçinin iqtisadi artımın özünə təsir edən makroiqtisadi amildir. Əgər səmərəli iqtisadiyyatdan söhbət gedirsə, onda iqtisadi artımla yanaşı, həyat səviyyəsinin artımı arasında nisbətlər başa düşülür. Bu nisbət iqtisadi artımın sosial nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Həyat səviyyəsinin artırmaq, yoxsulluğu ləğv etmək, qarşılıqlı əlaqədə olan proseslərdir və ölkədə iqtisadiyyatın qlobal makroiqtisadi tənzimlənməsi üçün əsas konseptual inkişaf göstəricisidir. Həyat səviyyəsinin xarakteristikası həyat keyfiyyəti, maddi rifah, yoxsulluq göstəriciləri ilə müəyyənləşir, bu göstəricilərin hər birinin həyat səviyyəsinin formalaşmasında xüsusi və qarşılıqlı əlaqədə təsiri mövcuddur. Həyat səviyyəsinin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır.

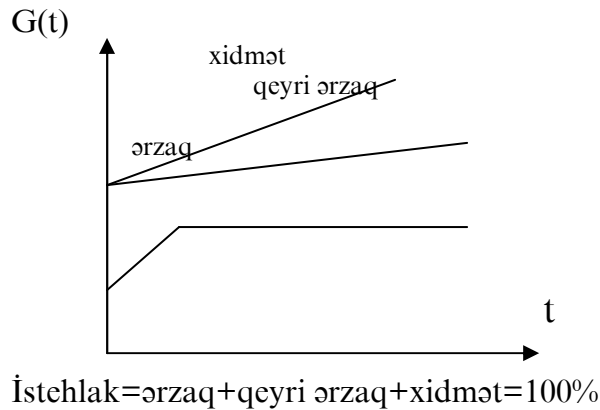
1. ÜDM-un həcmi, artımı, onun hər nəfərə düşən miqdarı;

2. ÜDM-un tərkibində, istehlak fondunun ümumi həcmi uə onun adam başına düşən səviyyəsi;
3. Əhalinin gəlirləri, xərcləri, minimum əməkhaqqı, orta əməkhaqqı, bəzi məhsulların istehlakının natural və dəyər göstəriciləri (çörək, ət, su və s.)
4. Səhiyyə, təhsil sahəsində istehlak hər nəfərə düşən iqtisadi və sosial göstəricilər. Ekoloji mühit, təbii artım, orta ömür müddəti, təhsil və s.
5. Təhlükəsizlik göstəriciləri.

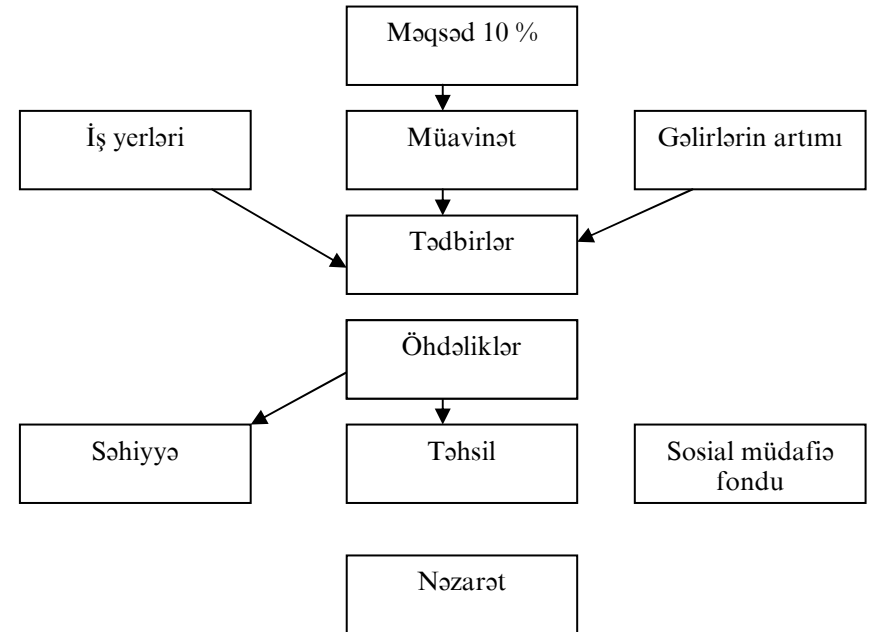
Bu göstəricilər məqsəd və nisbi mənada tədqiqatın xarakterindən asılı olaraq formalaşır, tətbiq olunur və proqnozlaşdırılır.

Həyat səviyyəsinin fərqliliyi, proqnozu və idarə olunması sistem halında kompleks göstəricilərlə müəyyən edilir. Ona görə ki, tələbat inkişaf etməyən ölkələrdə və regionlarda ödənilmə maksimum olur və əksinə ola bilər.

Həyat səviyyəsinin göstəricilər sistemində əsas amillər olaraq gəlirlər, əhalinin xərcləri, əmanətlər, əhalinin yığılımı, xidmət istehlakı, ərzaq və qeyri ərzaq məhsulları istehlakı təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, həyat səviyyəsi yüksək olan qrup əhalinin istehlakın strukturunda xidmət istehlakı yüksəkdir. 50 ildir ki, ABŞ-da əhalinin istehlakının strukturunda ərzaq istehlakının payı 30%, xidmət istehlakı 40-50%-dir.

Həyat səviyyəsində digər göstərici, onun sinonimi olaraq işlədilən yoxsulluq anlayışı da istifadə olunur. Yoxsulluq nisbi göstəricidir və proqram xarakterli tədbirlərin nəticəsində həll olunur, yoxsul əhalinin qütbləşməsi müəyyən edilir. Yoxsulluq həddi və bu həddə yaşayanların ümumi sayı, onların azalması tempi proqram xarakterli dövlət siyasətinin müasir şəraitində əsasını təşkil edir. Yoxsulluğun həddi adam başına düşən gəlirlərlə qiymətləndirilir. Məsələn, dünya bankının hesablamalarına görə adam başına düşən gəlirin gündə 2 dollardan aşağı səviyyəsi yoxsul ailələr sayılır. Yoxsulluğun ləğvi dövlətin prioritetləri və proqramları üçün əsas konseptual inkişaf istiqamətidir. Azərbaycanda 2002-ci illərə qədər yoxsulluğun proqramı tərtib olunub işlənmişdir. İndi yoxsulluğun ləğvi və davamlı inkişaf proqramı tərtib olunub. (2006-2015-ci illər)

Sxem. Yoxsulluğun azaldılmasının struktur ardıcılığı.

Yoxsulluğun ləğvi və davamlı inkişaf proqramı bir sıra meyarlarla idarə olunur. Belə ki, adam başına düşən gəlir səviyyəsinin ehtiyac minimumuna yaxınlaşması üçün transfertlər verilir. İş yerlərinin açılması və minimal əməkhaqqının artması yolu ilə orta aylıq əməkhaqqı artır. Fərdi təsərrüfatçılıq və xüsusi təsərrüfatı artırmaqla sahibkarlıq gəlirləri artır. İstehlakın quruluşunda mütərəqqi mədəni, mənəvi xidmət növlərinin istehlak payı verilir.

Yoxsulluğun ləğvi məqsədi ilə dövlətin, xarici dövrlərinin, beynəlxalq bankların uzun müddətli himayəçilik və ya güzəştli metodlarından istifadə olunur. Yoxsulluğun ləğvi proqramı əhalinin gəlirlərinin, xərclərinin qütbləşməsinə bərabərləşdirmək, yoxsulluğun minimum səviyyəsini tənzimləmək və orta və yüksək təmin olunmuş təbəqələrin sayının artırılmasına yönəldilir.

Həyat səviyyəsinin planlaşması makro və mikro səviyyədə reallaşır. Makro səviyyədə iqtisadi artım, ümumi daxili məhsul, adam başına düşən gəlirlər, istehlak həcmi, sosial təminatlar, orta aylıq əməkhaqqı, pensia nəzərdə tutulur.

Mikro səviyyədə həyat səviyyəsi, ayrı-ayrı məhsullar üzrə istehlak səviyyəsi, əhalinin yoxsulluğu, xidmət istehlakı, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər obyektlərin həyat səviyyəsində xüsusi çəkisi ilə müəyyən edilir. Əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək yolları, yoxsulluğun ləğvi yolları ilə üst-üstə düşür. Belə ki, iş yerlərinin açılması, orta aylıq əməkhaqqı və gəlirlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi, sahibkarlıq inkişafı və sahibkarlıq gəlirlərinin artırılması yolları həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yollarıdır. İlk növbədə iqtisadi inkişaf, iqtisadi artım və onun sosial nəticələri kimi həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi proqramları tərtib olunur. Həyat səviyyəsinin sintetik göstəricisi nominal və real gəlirlərdir. Planlaşmada ümumi daxili məhsul artımına uyğun nominal gəlirlərlə artımı baş verməlidir, belə ki, indiki şəraitdə 1996-cı ildə bəzi Respublikalarda ümumi daxili məhsul artımı uyğun olavraq 1,8-3,5%, 6-8%, 10%, son ildə 36%-ə qədər yüksəlmişdir.

Əhalinin həyat səviyyəsinin planlaşması məqsədli proqram və normativ göstəricilərə görə müəyyən edilir. Belə ki, tələbat maksimum istehlak tələbatının ödənilməsi səviyyəsi, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi meyarlarıdır. Bu meyarları təmin edən iqtisadi artım göstəriciləri, bölgü prosesləri, təşkilati struktur tədbirlər, məqsədənail olmağın yollarıdır. Həyat səviyyəsinin planlaşması sosial iqtisadi inkişafın proqramları ilə planlaşır. Belə ki, bazarda zəruri olan məcmu tələbə uyğun məcmu təklif senariyaları hazırlanır. Böyük miqdarda həyat səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatında islahatların həyata keçirilməsi, aparıcı, konseptual əsası kimi qəbul olunur.

Həyat səviyyəsini tənzimləmək üçün dövlətin iqtisadi mexanizmləri, təşkilati tədbirlər hazırlanır. O, cümlədən, minimal əməkhaqqı, pensiya, müavinətlər, yəni sosial müavinətlər yəni, sosial təminat sisteminin maliyyə əsasları, dövlət təminatı sistemi ayrı-ayrı təşkilatların, özəl sektorun vəzifələri müəyyən edilir, planlaşma mikro səviyyədə, sosial normativlərlə tənzimlənir, idarə olunur. İndiki şəraitdə orta aylıq əməkhaqqı və digərləri alıcılıq qabiliyyətinə uyğunluğu, təhsildə, səhiyyədə, digər həyat səviyyəsi sahələrində adam başına düşən xərclərin normativ bazası nəzərdə tutulur. Normalar maddi, maliyyə və əmək normalarına bölünür. Hər bir sahənin ETT və informasiya şəraitində rəqabət mühitinə uyğun olaraq təkmilləşir. Dünya ölkələri ilə müqayisədə standart inkişaf tarazlaşdırılır.

Həyat səviyyəsi yoxsulluğun həddi ilə qarşılıqlı əlaqədə olan sosial iqtisadi proseslərdir. Yoxsulluğun ləğvinin konkret formaları, proqramlar əsasında həyata keçirilir. Yoxsulluğun ləğvinin əsas istiqamətlərinə gəlirlər prizmasından baxanda iş yerlərinin açılması, əməkhaqqının, pensiyaların artırılması və müavinətlər sisteminin təkmilləşməsi yolu ilə istehlak bazarına çıxma qabiliyyətinin maksimumlaşdırılması nəzərdə tutulur. Yoxsulluğun ləğvi digər tərəfdən sahibkarlığın inkişafı ilə müəyyən olunmalıdır. Kiçik və orta sahibkarlıq inkişaf etdikcə fərdi gəlirlərin artımı baş verir. İstehlak mallarının qiyməti

aşağı düşür və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti artır. Yoxsulluq nisbi prosesdir. Bir qrup əhalinin digərinə nisbətən istehlak qabiliyyətinin aşağı olması ilə ölçülür. Dünya təcrübəsi göstərir ki, yoxsulluq həmçinin istehlakın quruluşu ilə də müəyyən olunur. Belə ki, istehlakın quruluşunda ərzaq və qeyri ərzaq, xidmət istehlakının həcmi onların nisbətləri yoxsulluğun əsas parametrləridir. Əhalinin istehlakında yoxsulluğun ləğvi dövlətin sosial siyasətinin əsas meyarıdır. Mütləq yoxsulluğun ləğvi üçün, nisbi yoxsulluğun yaşayış minimumuna endirilmiş əsasıdır.

Statistik rəqəmlər hazırda yoxsulluğun həddinin 20% olmasını göstərir. Yoxsulluğun ləğvi və davamlı inkişaf şərti mövcud şəraitdə nəzərdə tutulur.

3.2. Əhali gəlirləri və istehlak – həyat səviyyəsinin ölçülməsi alətidir

Əhali gəlirləri bölgü və yenidən bölgü sistemi ilə, onun səmərəsi ilə hər bir ailənin, nəfərin əldə etdiyi və onun mövcud qiymətlərdə istehlak üçün xərclədiyi pul vəsaitləri ilə ölçülür. Əhalinin gəlirləri dövlət gəlirləri, sahibkarlıq və fərdi fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlər olub, bu gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə formalaşır. Formaca natural, pul gəlirləri və uyğun olaraq natural istehlak və pul xərcləri ilə ifadə olunur. Əhali gəlirlərinin statistik təhlili onun bütövlükdə əhali üzrə ümumi həcmi, adamaşına düşən səviyyəsi, ailə, sosial qruplar üzrə bölünməklə həyat səviyyəsinin diferensiasiyasını (qütbləşmə) formalaşdırır.

Əhali gəlirlərinin təhlili onun struktur dəyişməsi ilə müəyyənləşir. Struktur təhlil gəlirlərin mənbələri, normaları və sosial demoqrafik qrup əhalisi üzrə dəyişmə dinamikası ilə müəyyənləşir. Aşağıdakı mənbələr hesabına gəlirlərin əsas həcmi və strukturu formalaşır.

Gəlirlərin formalaşması	İllər
1. Əmək haqqı gəlirləri	X ₁₁ X ₁₂ X _{1n}
2. Sahibkarlıq gəlirləri	X ₂₁ X ₂₂ X _{2n}
3. Transfərlər
4. Sair gəlirlər	X _{n1} X _{n2} X _{nn}
Məcmu	Y ₁ Y ₂ Y _n

$$\Delta y = \frac{y_n}{y_{n-1}} \times 100\%$$

Əhali gəlirlərinin balans sxemi tədqiqat sferasından asılı olaraq hər bir sosial qrup üçün də tərtib oluna bilər, o cümlədən ayrı-ayrı sahələrdə işləyən ailələrin. Kənd, qəsəbə, bələdiyyələr üzrə dəyişmə dinamikası təyin olunur.

Gəlirlərin nominal, real, məcmu, mobil və sair formaları vardır.

Əhali gəlirlərinin dinamikası göstərir ki, sahibkarlıq inkişaf etdikcə sahibkarlıq gəlirləri artır, onun xüsusi çəkisi 30-40% təşkil edir. Transfərt gəlirləri isə pensiyaların, müavinətlərin artırılması ilə artır. Transfərlərin maliyyə mənbəyi dövlət büdcəsidir və müəssisələrin hüquqi və fiziki şəxslərin sosial müdafiə fonduna məcburi sosial sığorta ödəmələridir: 22%+3% (22% sosial sığorta fonduna, 3% isə hər nəfərə).

Əhali gəlirlərinin dinamikasında əmanətlər xüsusi rol oynayır. Əgər əmanətlərin miqdarı artırsa o xərc strukturunda oturmur, əks halda əmanətlər azalırsa o xərc strukturunda oturur. Deməli, əhalinin əmanətləri xərc baxımından, fikrimizcə, gəlir kimi qəbul edilə bilər.

Əhali istehlakı il ərzində pul xərcləri hesabına və natural formada istehlak olunan maddi və mənəvi nemətlərin məcmusuna deyilir. Əhali istehlakının formalaşması mənbələri və bazarın təşkilinin səmərəliliyi ilə bağlıdır. Eləcə də istehsalın

formaları, iqtisadiyyatın quruluşu, əhalinin təminat səviyyəsi, sosial demoqrafik tərkib, məşğuliyyət quruluşu ilə bağlıdır. Adambaşına düşən istehlakın səviyyəsinə görə əhalinin dinamikası və paylanması qanunauyğunluqları mövcuddur.

Əhalinin istehlakının mənbələrinə daxildir:

1. Pul xərcləri hesabına əldə olunan maddi və mənəvi nemətlər.

2. Natural və fərdi təsərrüfatdan əldə olunan ərzaq və qeyri-ərzaq istehsal təyinatlı əşyalar, nemətlər.

3. Kollektiv mülkiyyətdən pulsuz və ya dövlətin xərcləri hesabına fəaliyyət göstərən xidmət və ya natural istifadə üçün yaradılan obyektlər.

Əhali istehlakının məzmunu həmin əmtələrin faydalılığı ilə ölçülür. Faydalılıq meyarı nisbi əhəmiyyət kəsb edir və sosial demoqrafik, həyat səviyyəsi meyarlarından asılıdır. İstehlakın tipinə görə dünya ölkələrini təsnifatlaşdırmaq olar və hər bir amil, faktor istehlakın formaalaşmasına müxtəlif intensivlikdə təsir edir:

1. Gəlirlərin istehlaka təsiri $\frac{\Delta F}{\Delta y} =$

İkinci yol isə istehsal və bazara iqtisadi-inzibati yolla təsir etməkdir, o cümlədən istehsala stimulyaradılır, daha çox rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalına güzəştlər, kreditlər, subsidiyalar verilir. Həmçinin, idxala nəzarət yolu ilə monopoliya azaldılır. İstehsalın artımı həmçinin ixracata stimulyaradır. İxrac-idxal tənziqlənməsi daha çox daxili bazarın formalaşması, bazarın qurulması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətində qiymət amilinin aşağı salınması nəticələrinə gətirib çıxarır. İstehsalın tənziqlənməsi həmçinin bazar mühitinin yaxşılaşdırmaq yolu ilə mümkündür, ticarətin təşkili, məhsulun marketing keyfiyyətini və çeşidinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə bazara daxil olma yolları iqtisadi mexanizmlər qurulması yolu ilə mümkündür.

İstehlak idarəçiliyi ölkənin digər problemləri ilə ona uyğun siyasəti ilə bağlıdır, o cümlədən bank, maliyyə, kredit, güzəşt, kompensasiya, subsidiya və s. təsirləri ilə idarə olunur.

İstehlak yanaşması faydalılıq meyarı ilə ölçülür. Hər bir ailənin istehlak davranışında bu və digər məhsulun və xidmətin prioritetliyi istehlak fəallığını müəyyənləşdirir. İstehlakı ayırayrı amillərdən elastikliyi istehlak əyrisinin çox dəyişənli fəzaya dəyişməsinə müəyyənləşdirir. istehlak tələbatı əmtəə və xidmət bazarı ilə müqayisədə təşkilatı-iqtisadi amillərdən asılı olan istehlak modelini qurmağa imkan verir. ona görə də istehlak bazarına təsir üsulları bazar prinsipləri və sosial parametrlər üzərində qurulduqda daha real olur.

IV FƏSİL. SOSIAL-MƏDƏNİ SAHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSASLARI

4.1. İqtisadi islahatların sosial konsepsiyası və reallaşma mexanizmi

Bazar iqtisadiyyatı mövcud Azərbaycan gerçəkliyi şəraitində özünəməxsus iqtisadi islahatlar keçirilməsini zəruriləşdirir. İqtisadi islahatlar kortəbii, birdəfəlik və sistemsiz olduqda, onun nəticəsi bütövlükdə respublikanın iqtisadi və sosial dirçəliş baxımından səmərəsiz olur. Ona görə iqtisadi islahatların faydalılığı vahid strateji məqsəd baxımından əsaslandırılıb, uyğun olaraq həmin islahatların reallaşması nəticəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatında və mənəvi həyatında baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin dinamikası proqnozlaşdırılmalıdır.

Müasir dövrdə iqtisadi islahatların əsasını iqtisadi qanunlar sisteminin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycanın iqtisadi potensialını artırmağa şərait yaradır və əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsinin ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş müddəalar, meyarlar və mexanizmlər təşkil etməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatı müasir dövrdə normal iqtisadi sistem deyildir. Bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı üçün ilkin şərait yaradılmayıb. Ona görə də hər hansı inkişaf etmiş dövlətin formalaşmış iqtisadi modelinin Azərbaycanda mülkiyyət, bölgü, idarəetmə sistemini dəyişmədən tətbiqi həlli modelin səmərəliliyi şübhə altına alır.

Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafının köklü dəyişməsi və onun ərazisində yaşayan hər bir əhalinin maddi və mənəvi tələbatını ödəmək məqsədi ilə düşünülmüş fəaliyyət mexanizmləri sistemidir. Bu baxımdan Azərbaycanın iqtisadi potensialının gücü, ondan istifadə səviyyəsi, mövcud bölgü sistemi, sosial gərginlik və dünya iqtisadi sistemində Azərbaycanın mövqeyini nəzərə alaraq iqtisadi islahatlar keçirilməlidir. Mühüm amil olaraq Azərbaycan iqtisadi islahatlar siste-

mində erməni təcavüzü nəticəsində dağıdılmış iqtisadi potensialın və əhalinin mənəvi sosial dirçəlişinə lazım olan tədbirləri nəzərə alaraq xüsusi metodlar və mexanizmlər, proqramlar hazırlanmalıdır.

İqtisadi islahatların sistem halında, müəyyən ardıcılıqlı və funksional təyinatında biri-birini tamamlama dərəcəindən asılı olaraq keçirilməsi idarəetmə sisteminin effektiv təşkili üçün imkan yaradır.

İqtisadi islahatların sistemi və səmərəli təşkilinin təminatçısı olan dövlət elmi əsaslarla hazırlanmış islahatlar proqramına əsaslanaraq həmin islahatların reallaşması zamanı maliyyə təminatı və sosial gərginliyin qarşısını almaqda fəal rol oynayır.

İqtisadi islahatların sahə, ərazi, funksional təyinatında müxtəlifliyə baxmayaraq, respublika vahid məqsəd baxımından oynadığı rola və faydalılığına görə onların üstünlüyünü nəzərə alaraq səviyyələrə bölmək lazımdır. Meyarın reallaşması sistemində ən çox faydalı islahatları öndə duran vəzifələr hesab edib, onun reallaşması cari planda nəzərdə tutulmalıdır. Bu vəzifələrin reallaşmasına şərait yaradan islahatlar isə uyğunlaşaraq qruplaşdırılmalıdır.

İqtisadi islahatların əsaslandırılmasının ilkin mərhələsi iqtisadi sistemin və onun ayrı-ayrı ali sistemlərinin (obyektlərin, fəaliyyət dairələrinin) təhlili və iqtisadi vəziyyətə respublika mənafeyi baxımından qiymət verilməsidir. Mövcud vəziyyətin formalaşmasının tarixi, iqtisadi və təşkilati tədbirlərinin səmərəliliyi qiymətləndirilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının bu günkü vəziyyəti onun bütün makroiqtisadi göstəricilərinin tempinin azalması, əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi, resursların ehtiyatlarının azalması ilə səciyyələnir. Beləliklə, iqtisadi islahatlar cari dövr üçün artıq 5 ildə formalaşmış iqtisadi və sosial göstəricilərin azalması meylini sabitləşdirmək və tədricən artan tələbata uyğun imkanlar yaratmalıdır.

İqtisadi islahatlar sistemində ən vacib və köklü tədbirlərə rəqabət qabiliyyətli təsərrüfatçılıq sisteminin fəaliyyətinə

stimul yaradan iqtisadi mexanizmlərin işlənməsi və tətbiqi təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatının Azərbaycanda inkişafı üçün kompleks qanunlar sistemi hələ ki, yoxdur. Ayrı-ayrı fəaliyyət üzrə qanunlar qəbul olunsaydı belə iqtisadi islahatların qanunverici və icra mexanizmini əlaqələndirən dövlət proqramı işlənməyib. İqtisadi islahatlar respublikanın iqtisadi orqanları və elmi işçilərinin iştirakı ilə iqtisadi dirçəliş konsepsiyasının, onun həlli problemlərinin və islahatlar proqramını üzvü surətdə bağlayan və yerinə yetirilməsinə hüquqi status verən dövlət sənədi əsasıdır. İqtisadi islahatlar mövcud vəziyyətin, bu və digər fəaliyyət mexanizminin yenilənməsi zamanı alternativ qazanc nəzərə alıb, həmin qazancın sosial nəticələrini kompleks qiymətləndirmək baxımından proqnozlaşdırılmalıdır. Beləliklə, iqtisadi islahatların hər bir iqtisadi və sosial obyektin fəaliyyətində tətbiqi iki əsas istiqamətdə proqnozlaşdırmaq yolu ilə müəyyən olunur. Birincisi, iqtisadi islahatların özünün məqsədinin və keçirilməsinin proqnozunun hazırlanmasını təşkil edir. İkinci istiqamət isə həmin islahatın keçirilməsində respublika iqtisadi və sosial dirçəliş prosesində əldə olunan effekt olur.

Proqnozlaşdırma iqtisadi islahatların məqsədi və onun səmərəli olmasını təmin etməklə tərtib olunur. Belə ki, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi, təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin ilkin əsası olmaqla proqnozlaşdırma səmərəli təsərrüfat fəaliyyətini seçməlidir. Bu baxımdan proqnozlaşdırma zamanı iqtisadi və sosial fəaliyyətin tələbinə uyğun ən yaxşı variantlar hesablanmalıdır.

İqtisadi islahatların keçirilməsinin elmi-metodiki təminatı əsaslaşdırılmış prinsiplərə uyğun olmalıdır. Fikrimizcə, iqtisadi islahatların mühüm prinsipləri: faydalılıq, ədalət, mənafehlərin tarazlığı, sistemlilik, iqtisadi qanunlarla onların reallaşma mexanizmi arasında qarşılıqlı əlaqə və əks əlaqə komplekslik olmalıdır.

İqtisadi islahatların keçirilməsi idarəetmə obyektinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq reallaşma mexanizmlərinin

müxtəlifliyi baxımından işlənməlidir. Belə islahatlardan başqa sahələrin köçmə dəyişməsinə təsir edən ən mühüm ictimai mülkiyyətin öz sahibinə verilməsi metodları və onların istifadəsinin tənzimlənməsi və stimullaşdırılması mexanizmlərinin işlənməsidir. Dövlət mülkiyyəti inkişaf rolu oynadığı şəraitdə azad rəqabət qabiliyyətli təsərrüfat strukturları yaratmaq məqsədi ilə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yuxarıda adları çəkilən prinsiplər əsasında baş verməlidir. Dünya təcrübəsində və nəzəri mülahizələrdə özəlləşdirmənin mərhələ və metodları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Amma, Azərbaycan şəraitində özəlləşdirmə mərhələ-mərhələ olub, sosial gərginliyin dərinləşməsinə kompensasiya etməklə həyata keçirilməlidir. Artıq əhaliyə xidmət sahələri və bir sıra xırda müəssisələr özəlləşib qurtarıb və özəlləşdirmə mərhələsindədir. Fikrimizcə, indiyə kimi reallaşma özəlləşdirmə nəticəsində uzunmüddət hamının mülkiyyəti olmuş maddi nemətlər ancaq bir qrupun xüsusi malına çevrilmişdir. Özəlləşdirmənin ədalətli olması üçün respublikada fəaliyyət göstərən və tərpənməyən əmlak qiymətləndirilib, aksiyalar formasında ilkin halda bölünməlidir. Sonra isə həmin aksiyaların dövlət mülkiyyəti yaxud aksiya cəmiyyəti formasında birləşməsi baş verməli, iqtisadi islahatlar mərkəzində istehsala stimulyar etməlidir. Son illərdə respublika ərazisində formasından asılı olmayaraq istehsal həcmi müntəzəm olaraq azalır. Bazar iqtisadiyyatı tələb və təklif qanunlarına uyğun inkişaf etdiyi üçün respublikada rəqabət qabiliyyətli istehsal həm tələb, həm də təklif qanunauyğunluqlarının dinamikasına təsir edir. İstehsal xarakterli islahatlar güzəştli uzunmüddətli, qarant və stimulyar yaratmaq prinsipinə uyğun olmalıdır. Bu baxımdan istehsal sahəsində islahatların iqtisadi xeyri bütün digər fəaliyyət sahəsində əldə olan xeyirdən yuxarı olmalıdır. İstehsal prosesini tənzimləyən xüsusi sahibkarların istehsal sahəsinə sərmayə qoyuluşunu artırır. Fikrimizcə bazar iqtisadiyyatının ilkin mərhələsinə əhalinin həyat səviyyəsinin günü-gündən pislənməsi şəraitində sahibkarlıqda istehsal xarakterli dövlət

tənzimlənməsi iqtisadi islahatlar sistemində əsas yer tutur. İqtisadi islahatların əsaslandırılması və onun reallaşması arasında zamanın meydana çıxan nəticələrin qiymətləndirilməsi metodikası zamanı real obyektə uyğunlaşdırılır. İqtisadi islahatlar obyektin məqsədinə və reallaşma mexanizminə uyğun olaraq təsnifata bölünür. İndiki böhran şəraitində daha əməli tədbirlər və onların nəticələri əhali tərəfindən qəbul olunur. Belə islahatlar sistemini əmtəə-pul, tələb və təklif mexanizmlərini bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə uyğun dəyişdirilməsi tədbirləri təşkil edir.

Lakin, əmtəə təkliflərini tənzimləyən, onun tələbata uyğun istiqamətlərini inkişaf etdirmədən, ancaq pul dövriyyəsinin tənzimlənməsinin və inflyasiyanın gücləndirilməsinin qarşısını alır. Bəzən, dövlət bazar formalaşdığı bir şəraitdə inflyasiyanın qarşısını almaq tədbirləri əvəzinə onun sürətləndirilməsi axınında hərəkət edir. Belə ki, respublikada pulun qıtlığının daha da artmasına səbəb, komməriya strukturlarına daha güzəştli kredit verilməsi, əhaliyə alıcılıq qabiliyyətini təmsil etmək üçün pullu istiqrazların əməkhaqqı əvəzinə verilməsi, dövlət bankı tərəfindən dolların 4 min manat məzənəsində təyin edilməsi, dövlət mağazalarında respublikanın dövlət müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsulun miqdarının azalması və həmin məhsulların komməriya yolu ilə satışı inflyasiyanı daha da gücləndirir.

İqtisadi islahatların əsaslandırılması və reallaşdırılması mexanizmi iqtisadi qanunların reallaşdırılması mexanizmi kimi təzahür edir. Mexanizmlər sistem halında iqtisadi və sosial səmərə baxımından əlaqələndirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar atributları formalaşdıqca, onun neqativ nəticələrini neytrallaşdıran fondlar və təsir etmə mexanizmləri yaraadır. Belə ki, sosial gərginliyin azaldılması üçün gəlirlərin, əməkhaqqı və bölgü sistemində dövlət tənzimlənməsi fəaliyyət göstərir. Ən mühüm mexanizm gəlirlərin infleksiləşdirilməsi və minimum yaşayış səviyyəsinin tənzim edilməsi üçün hazırlanmış islahatlardır.

İqtisadi islahatların keçirilməsində dövlət tənzimlənməsinin elmi əsası və metodiki mexanizmləri işlənməyib. Yaşayış minimumu, gəlirlərin indikiyası, sosial qərantıya mexanizmləri vasitəsi ilə dövlətin real iqtisadiyyata təsiri yoxdur. Əməkhaqqı artıq öz funksiyalarını itirmişdir. Sahibkarlıq heç də dövlətin strateji məqsədlərinin yerinə yetirilməsində rolunu azaltmamalıdır. Dövlət tənzimləyici fəaliyyəti ilə yanaşı digər bazar subyektləri ilə rəqabət qabiliyyəti olmalıdır. Əmtəə-pul dövriyyəsində dövlət payının azalması, mal dövriyyəsində xarici ölkələrin artması və Azərbaycanda dövlət əlində olan əməliyyatların «illik» və valyutanın qiymətinin daim artmasına səbəb olur. Belə meyllər Azərbaycan iqtisadiyyatında uzun müddət davam edəcəkdir. Ona görə də respublikada daxili haqq hesablar ya manatla ya valyuta ilə olmalıdır. O cümlədən, əməkhaqqı sistemi valyuta ilə hesablanmalıdır.

İqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin operativ elmi-metodiki mərkəzi yaradılmalı və onun səlahiyyətinə qanunverici funksiyalar verilməlidir.

İqtisadi islahatların həyata keçirilməsində iqtisadi və sosial mexanizmlərin formalaşması, dinamikası və proqnozlaşdırılması xüsusi tədqiqat obyektini kimi təhlil olunur. İqtisadi islahatlar sistemində ən mühüm yeri torpaq islahatı təşkil edir. Torpaqların üzərində sahibkarlıq plüarizmi yaratmaq məqsədilə münbitsiz xüsusi kapital qoyuluşu tələb edən sahələri istifadə etmək şərti ilə əhaliyə vermək lazımdır. Münbit və gəlirli sahələri kollektiv mülkiyyət formasında icariyyə veriləməsi daha məqsədə uyğundur. Təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi, dövlətlə ayrı-ayrı sahibkarlar arasında əlaqələrin iqtisadi zəmin və maddi maraq prinsiplərinə uyğun idarə olunması üçün vergi mexanizmləri və onun işləmə modelinin əsaslandırılması vacib sahədir. Vergi islahatları əmlakdan istifadənin səmərəliliyinə və dövlətin büdcəsinin formalaşması məqsədilə yönəlmiş siyasət olmalıdır. Vergidən, gəlirlərdən asılı olaraq dəyişmə normaları, həmin gəlirlərin artım tempinin azaldılmasına maneçilik edə bilər. Ona görə də vergi

modeli gəlirlərdən asılı olaraq dəyişməni eksponasiya (üstlü funksiya) qanunauyğun olmalıdır. Belə qanunauyğunluq əsasında vergi normaları gəlirlərinin artması ilə mütərəqqi artır. Lakin gəlirlərin maksimum səviyyəsində vergi normaları cüzi dəyişir, yaxud sabit normalarla ifadə olunur. Respublikada vergi siyasəti differensial prinsip əsasında tətbiq olunduqda kapitalın ən vacib sahələrə axınını, təsərrüfat fəaliyyətində alternativ istehsal proqramlarının əsaslandırılması və sahibkarların təsərrüfat və əmtəə-pul əlaqələri sistemində tam sərbəstliyini təmin edir.

Azərbaycanın indiki şəraitində respublikaya gətirilən və respublikadan aparılan malların nisbəti, çeşidi və respublikada həmin məhsula tələbat baxımından qiymətləndirilir. Gündəlik məhsullar tələbatın ödənilməsi dərəcəsi aşağı olduğu halda həmin məhsulların respublikadan daşınmasına yüksək vergi qoyulmalıdır. Əksinə, əhalinin tələbatını ödəyən və fərdi istehsalı inkişaf etdirən xammal və texnologiyanın gətirilməsi üçün vergi güzəştli normalarda qoyula bilər.

Vergi siyasəti çevik mexanizmlər və differensial normalara uyğun olaraq işlənsə kapital bazarın tələbinə uyğun məhsul istehsalına yönəlir. Verginin qoyulmasında daha çox onun sahibkar fəaliyyətini tormozlaşdırma biləcək halının qarşısını almaq daha vacibdir. Belə halı təmin etmək üçün vergi kapitalın istənilən fəaliyyət dairəsinə axmasına stimül yaradır. Əgər sahibkar hesablasa ki, onun bank fəaliyyətində eyni kapital məsrəflərindən aldığı gəlir vergi hesabına xüsusi istehsalda alınan gəlirdən aşağı düşür, onda həmin sahibkar öz kapitalını şirkətlərin açılmasına yönəldəcək. Verginin minimum həddi hər bir əmlakın ümumi dəyəri və onun istifadəsin intensivliyindən asılı olaraq dəyişməlidir. Aydındır ki, əmlak vergisi təyin edilərkən həmin əmlakın dəyəri mövcud qiymətlərə uyğun olaraq hesablanmalıdır. Əmlak vergisi onun təkrar istehsalı üçün lazım olan vəsaiti təmin etmək üçün istifadə müddətini nəzərə alaraq hesablanıla bilər. Belə ki, əmlakın əvvəlki dəyərinin hesablanması üçün istifadə edilyidi

zaman itirdiyi dəyərin ödənilməsi üçün hər il bərpa dəyərinə uyğun olaraq həmin əmlakı istifadə etməsədə vergi verməlidir. (dəyərin mövcud qiymət indeksini nəzərə almaqla).

Bəzi məhsulların istehsalını stimullaşdırmaq məqsədi ilə onları istehsal edən şirkətlərə vergi müvəqqəti olaraq qoyulmur, yaxud güzəştli vergilər sistemi tətbiq olunmur. Vergi sistemində, hər bir vergi forması məqsəd və mahiyyəti etibarlı ilə real fəaliyyətin dövriyyəsinə təşkil etmək mexanizmi kimi istifadə olunur.

Qeyd edək ki, uzun müddət yığılıb istifadəsiz qalmış əmlakın dövriyyəsinə təşkil etmək və onun milli sərvətin fəal hissəsinə çevirmək üçün irsi vergi qoyulmalıdır. İrsi vergi yeni və varis qalmış əmlakın istifadəsinə stimulaşdırır. Vergi modeli ümumi halda iqtisadi islahatlar sistemində tənzimləyici rol oynadığı üçün onun proqnozlaşdırılması parametrik olaraq aşağıdakı funksional formada ifadə olunur.

$$V = f(\Theta_m, G, B, A_m, S_x)$$

Uyğun olaraq V- verginin strukturunu müəyyən edən vektor $V=(1..n; t_0..T)$; G- fəaliyyət göstərən dövlət, xüsusi və fərdi istehsalçıların və xidmətin gəlirlərinin dəyişməsi vektorları.

$$G=(1..m; 1..k; t_0..T)$$

B - büdcə fəaliyyətini tənzim etmək üçün vergi siyasətində istifadə olunan parametrlər. Sadə halda büdcə tənzimlənməsi üçün vergi siyasətində əlavə sabit əmsallar, yaxud əmlakın xarakterindən və gəlirlərin dinamikasından asılı olaraq dəyişənə müvəqqəti normalar ola bilər.

A_m - əmlakın istehsal prosesində fəaliyyət təmsil etmək üçün qoyulan rüsumların əmsalı.

S_x -müharibə və bədbəxt hadisələri dövründə istifadə olunan vergi əlavələri.

İqtisadi islahatların əsaslandırılması məqsədi ilə tələb və təklif qanunlarının reallaşması mexanizmlərinin seçilməsi və onların səmərəliliyi proqnozlaşdırılır. Tələb və tələbat sisteminin obyektiv qanunauyğunluqları olduğu kimi onun

səmərəli təşkili, həmçinin idarəetmə təcrübəsindən, strateji inkişaf istiqamətindən və səmərəli təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin təşkilindən xeyli asılıdır. İlk anda tələbatın formalaşması mənbələri və dəyişmə meylləri və onların məqsədyönlü dəyişmə yolları əsaslandırılır. Tələbatın formalaşmasının real mexanizmi əmtəə qıtlığı şəraitində əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və həmin alıcılıq qabiliyyətinin ödənilməsi imkanlarının tənzim olunması mənbələri və konkret istehlak nemətlərinin istehsalı təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatının indiki ilkin yaranması şəraitində əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin və onun ödənilməsinə bütövlükdə bazar qanunlarının təsirinə buraxmaq gündəgündən artaraq inflyasiyanı artırır və sosial gərginliyi dərinləşdirir. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti sahəsində islahatlar əməkhaqqı, əhali gəlirləri əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, əmtəə və xidmət sahələrinə tələbat və onun ödənilməsi yollarının idarə olunması təşkil edir.

Bölgü sistemində minimum əməkhaqqının inflyasiya dinamikasından asılı olaraq, minimum istehlak büdcəsinə uyğun olaraq tapılması və bu minimuma mütəmamilik olaraq aylıq əməkhaqqının səviyyəsinin tənzimlənməsi əsas islahatlar istiqamətini təşkil edir. Əməkhaqqı və gəlirlərin formalaşması arasında qiymətin dəyişməsinə uyğun olaraq nisbətlərin tənzim olunması alıcılıq qabiliyyətinin sabit saxlanılmasına imkan yaradır. Məhsulun qiymətinin dəyişməsi alıcılıq qabiliyyətinin real səviyyəsini aşağı salır. Bu zaman tələb funksiyası real istehlakın azalması ilə ödənilir. İstehlakın səviyyəsini sabit saxlamaq məqsədi ilə qiymətin artması ilə yanaşı əməkhaqqının mütləq qiymətində artım baş verməlidir. Qiymət və əməkhaqqı arasında qabaqcadan sabit nisbət verilməsi dayanıqlı qiymət sistemi olmadığı şəraitdə inflyasiyanın aşağı düşməsinə səbəb olur. Ona görə də qiymət və əməkhaqqı arasında nisbət istehlak funksiyasının mütləq qiymətində dəyişmələri kompensasiya etməklə çevik olaraq tənzim olunur. Bu məqsədlə dinamiklik əmsallarından istifadə olunur. O cümlədən, istehlak mallarının və xidmət qiymətinin

dəyişməsində istehlak funksiyasının dəyişməz yaxud artan qiymətlərini tənzim etmək üçün alıcılıq qabiliyyəti artmalıdır.

Alıcılıq qabiliyyəti istehsal həcmi, bölgü sistemi və əmlak təkliflərinin həcmi və strukturasına uyğun olaraq ödənilir. Mal təklifinin əsas formalaşma mənbəyi respublikada daxili istehsal strukturası və respublika ilə başqa dövlətlər arasında mal mübadiləsi təşkil edir. Respublika əhalisinin tələbatının ödənilməsinin əsas iki yolu mövcuddur. Yerli istehsal hesabına əhalinin tələbatının ödənilməsi, digər yolu ilə xarici ticarət hesabına respublikaya mal axını gəlməsi yolu təmin edir. Əgər hər hansı məhsulun respublikada istehsalının iqtisadi səmərəliliyi onun gətirilməsindən aşağı olaraq onda həmin məhsulların istehsal səviyyəsini minimum hesabata uyğun planlaşdırmaq olar.

4.2. Tələbat sistemi sosial idarəetmə meyarıdır

Tələbat və istehlakın iqtisadiyyatı iqtisadi və sosial inkişafın meyar və göstəriciləri sistemində mühüm yer tutur. Tələbat sosial-iqtisadi kateqoriya olub xarakteri, məzmunu və miqyası etibarilə daim dəyişən dinamik bir prosesdir. Tələbat məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşməsinin əsas meyarıdır. Planlaşmada və idarəetmə təcrübəsində müqayisəli təhlil və qərar qəbulu üçün əsas meyardır. Ona görə də onun öyrənilməsi nəzəri-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Nəzəri cəhətdən tələbat və istehlak iqtisadi kateqoriyalar sistemində, qanunlar sistemində əsas yer tutur.

Praktiki cəhətdən isə tələbatın öyrənilməsi planlaşmada plan göstəricilərini hazırlamaq, planın yerinə yetirilməsi yollarını axtarmaq üçün istifadə olunur. Mahiyyət etibarilə tələbat obyektiv, zəruri ehtiyaclar sistemidir. Aydın ki, bu ehtiyaclar daim dəyişir, iqtisadiyyatın sosial və dinamik mütərəqqi keyfiyyət, kəmiyyət dəyişmələrinə məruz qalır. Bu gün ödənilən tələbat perspektiv dövr üçün həm kəmiyyət, həm də struktur etibarilə azlıq edə bilər. Ona görə də onların

dəyişilməsi labüdlüyü meydana çıxır. Tələbatın formalaşması, tələbat növləri iqtisadi, ictimai, siyasi, coğrafi mühitlə əlaqəlidir. Təyinatından asılı olaraq tələbat istehsal tələbatına və qeyri-istehsal tələbatına bölünür.

Istehsal tələbatı dedikdə, məhsul istehsalına yönəldilən ehtiyaclar nəzərdə tutulur. Onun artırılması, genişlənməsi istehsal məhsullarına olan tələbatla müəyyən olunur, yəni istehlakın həcmi ilə ölçülür. Buna görə də istehlakı, tələbatı, istehsalı sistem baxımından öyrənmək lazımdır. Bu sistemin hər bir elementi digərini doğruldur, yaradır, genişləndirir və inkişaf etdirir. İqtisadi tənzimləmə elementi kimi bu sistemin hər bir elementinin özünəməxsus xüsusiyyətləri də mövcuddur. Bunların faktorları ümumi və spesifik olaraq fəaliyyət göstərir və bir-birinə təsir etməklə təkrar istehsalın, yəni istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakın bütün fazalarının geniş təkrar istehsalına gətirib çıxarır. Tələbat və istehlakı müxtəlif aspektdən öyrənmək olur. İqtisadi tənzimləmə obyektini kimi tələbat və istehlak əhalinin təkrar istehsalının əsas meyarı və göstəriciləri baxımından öyrənilir. Marketing elmi baxımdan isə tələbat ayrı-ayrı əmtəələrin, malların tədiyyə tələbləri reallaşmaları baxımından öyrənilir. Tələbat bir sıra texniki-iqtisadi atributlara malikdir. Məsələn, məhsulların keyfiyyəti, çeşidi, texniki-iqtisadi göstəriciləri bunların istehlak dəyəri baxımından öyrənilir. Bu da əmtəəşünas, standartlaşma və s. kursların elementləri ola bilər. Lakin makro səviyyədə tələbat və istehlak bir-birilə qarşılıqlı təsirdə olan təkrar istehsalın elementləri kimi öyrənilir. Tələbatın planlaşması və tənzimlənməsi mürəkkəb sosial-iqtisadi proses olduğu üçün, onun kompleks şəkildə bütün nisbətlerini nəzərə almalıyıq.

Tələbat və istehlakın formalaşmasının dəyişməsinə doğuran obyektiv iqtisadi və sosial faktorlar mövcuddur və bu faktorların kompleks təsiri bütövlükdə tələbatın və onun ayrı-ayrı növlərinin dinamikası və strukturuna təsir edir. Amillərin xarakter və məzmunu, onların təsir gücü tələbatın xarakterini, məzmununu, təsir gücünü müəyyən edir. Bu amillər siste-

mində hansının aparıcı rolu olmasından asılı olaraq tələbatın planlaşmasının texnologiyası və metodikası hazırlanır. Tələbat mücərrəd kateqoriyadır. Onun öyrənilməsi mücərrəd baxımdan bütövlükdə ümumi halda ehtiyacları nəzərə alır. Mütləq mənada tələbatın öyrənilməsi və bu tələbata uyğun olan maddi və mənəvi nemətlər çoxluğu potensial tələbat adlanır. Potensial tələbat nominal tələbatın arzu olunan maddi və mənəvi nemətlər çoxluğudur. Lakin real şərait bu çoxluğun neçə nisbi faiz ödənilməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, mücərrəd tələbata tələbatın ödənilməsi dərəcəsi də deyilir. Analitik olaraq tələbatın ödənilməsi dərəcəsi istehlakın real tələbata olan nisbəti ilə xarakterizə olunur.

$$\alpha = \frac{T_{real}}{T_{ideal}}$$

Burada, α - tələbatın ödənilməsi dərəcəsi, %-lə;

T_{real} – real tələbat;

T_{ideal} – ideal tələbat.

Tələbat və istehlakın formalaşması amilləri müxtəlif baxımdan qruplara bölünməlidir. İqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif tələbat amilləri (istehlak) qruplaşdırılır. Biz adətən tələbatın özünəməxsus, onun mahiyyətinə uyğun təsir edən amilləri əsas götürürük. Ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, tələbat üç əsas formada təzahür edir:

Maddi nemətlərə olan tələbat;

Mənəvi nemətlərə olan tələbat;

Sosial tələbat.

Onların formalaşması və dinamikasına təsir edən amillər isə aşağıdakılardır: coğrafi-iqtisadi amillər; iqtisadi amillər; əhali və ekoloji amillər. Coğrafi amillər məhsuldar qüvvələrin inkişafını formalaşdırır, müəssisələrin region, ərazi və sahə quruluşunu müəyyən edir. Təbii sərvətlərin zənginliyi, nəqliyyat, iqtisadi əlaqələrin əlverişliyi şəraiti tələbatın təbii olaraq strukturasını müəyyən edir.

Coğrafi baxımdan əlverişli olan regionda iqtisadi göstəricilər yüksək olur, işsizlik problemi həll olunur, əməkhaqqı

artır, əhalinin istehlak səviyyəsi dəyişir, intellektual məhsullara tələbat artır. Bu baxımdan tələbatın xarakterində dəyişmələr baş verir. Bu dəyişmələri nəzərə alan amilləri qruplaşdıran tiplər meydana çıxır. Hətta bəzi regionlarda bu amillərə uyğun olaraq coğrafi-iqtisadi regionlar meydana çıxır.

İqtisadi amillər məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə xalq təsərrüfatının ərazi və sahə quruluşu ilə sıx bağlıdır. Xalq təsərrüfatı sahələrində müxtəlif məhsul istehsal olunur. Bu istehsalın həcmi, strukturuna uyğun tələbat sistemi yaradır. Məsələn, hər bir regionda yerli sənaye, yerli əhalinin tələbatını ödəyən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı zavodları və bu istehsala uyğun olaraq tələbat formalaşır. Bəzi məhsullara tələbat gətirilən məhsullar hesabına ödənilir, lakin tələbatın hər vasitə ilə ödənilməsi yox, iqtisadçılar üçün onun səmərəli ödənilməsi axtarılıb tapılmalıdır. İqtisadi amillərə istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak səviyyələrində istifadə olunan iqtisadi mexanizmlər daxildir. Belə ki, əhalinin gəlirləri, qiymət, mal təklifi və mexanizmlər tələbatı formalaşdırır. Bölgü sistemi nəticəsində tələbatın diferensiasiyası metodu meydana çıxır. Yəni iqtisadi regionların özünəməxsus, konkret tələbatın, ayrı-ayrı əhali qruplarının, insanların tələbatı fərqlənir. Bölgünün effektivliyi insanların alıcılıq qabiliyyətini müəyyən edir.

Əhali və ekoloji amillər tələbatda formalaşmış adət, ənənəni, milli xüsusiyyəti, istehlak mədəniyyətini, istehsal mədəniyyətini əks etdirir. Hər bir respublikanın təbii artım səviyyəsi, yaşayış tərzini, dünya görüşü, ənənələri müəyyən natural, maddi və mənəvi nemətləri reallaşır. Məhz bu maddi və mənəvi nemətlərin bilavasitə milli ənənədən asılılığı iqtisadiyyatın və sosial inkişafın tənzimlənməsinin fundamental tərəfidir.

4.3. Tələbatın təsnifatı, formaları və istehlakın formalaşmasının əsas mənbələri

Tələbatın təsnifatı dedikdə onun məzmununa, formasına, ödənilmə mənbələrinə görə qruplaşması deməkdir. Tələbat sistemi göstəricilərlə ifadə olunur, onun öyrənilməsi və proqnozu baxımından ümumi və konkret tələbatla bölünür. Tələbat real göstəricilər ilə ifadə olunduqda, istehlakın həcmi və strukturu formalaşır. Aydın ki, ümumi tələbatı ödəmək imkanları iqtisadiyyatın inkişafından, milli məhsulun həcmindən, bölgü prinsiplərindən asılıdır. Beləliklə tələbat reallaşan səviyyədə istehlakı formalaşdırır. Əhali istehlakı və istehsal istehlakı təyinatına görə qruplara bölünür. Əhali istehlakı müəyyən il ərzində istehlak olunmuş maddi və mənəvi nemətlərin məcmusuna deyilir. O da öz növbəsində natural və dəyər formasında ifadə olunur. Natural formada istehlakın strukturunu ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmət təşkil edir. Dəyər formasında isə istehlak olunmuş məhsulların ümumi dəyəri göstərilir. Əhalinin maddi və mənəvi nemətlər istehsalı prosesində onun tələbatı ödənilir, iş qüvvəsinin təkrar istehsalı təmin olunur. Beləliklə, əhali istehlakı təkrar istehsalın əsas momentini, yəni iş qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin edir.

İstehsal təyinatlı istehlak prosesində isə maddi əşya amillərinin istifadəsi nəticəsində maddi nemətlər istehsalı baş verir. Bu da təkrar istehsalın iki əsas momentindən biridir. Beləliklə, istehlak prosesinin formalaşmasına, onun mübadilə və istehlak sferasına təsir edən (formalaşan) qanunauyğunluqlar səbəb olur. Məhz istehlakın formalaşmasının dediyimiz bu əsas amillər üzrə, sahələr üzrə araşdırıldıqda, istehlakın yolları meydana çıxır. Əhali istehlakının formalaşmasına bir sıra münasibət forması, iqtisadi və sosial amillər təsir edir. Ona görə də bu amilləri aşağıdakı əsas qruplara bilmək olar:

1. İstehsal amilləri;
2. İqtisadi amillər;

3. Sosial amillər;
4. Coğrafi-iqtisadi amillər;
5. Təşkilati-iqtisadi amillər;
6. Siyasi amillər;
7. Xarici-iqtisadi əlaqələr amilləri.

İstehsal amilləri istehlakın və tələbatın məzmunca formalaşmasına təsir edir, bu və ya digər məhsula tələbat doğurur; istehsal strukturu, onun ərazi və sahə quruluşu dəyişdikcə yeni məhsullara tələbat sistemi meydana çıxır, yaxud eyni tələbatın yeni məhsullarla ödənilməsi imkanları meydana çıxır. Beləliklə, istehsal tənzimləyici sistemdə təyinedici rolunu oynayır. Aydın ki, istehlakın dəyişməsinə başqa amillər də təsir etdiyinə görə o formalaşdıqdan sonra istehsalı təkmilləşdirir, onun inkişaf yollarını diktə edir. Beləliklə, iqtisadi və sosial inkişafın tənzimlənməsində istehlak tənzimləyici-meyar rolunu oynaya bilər. Onun perspektivliyi, dəyişmə dinamikası, struktur qanunauyğunluqları iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin mexanizmi kimi istifadə oluna bilər.

İstehlakın iqtisadi amilləri təkə istehsalda yox, istehsal olunmuş məhsulun bölgüsü, yenidən bölgüsü mexanizmlərini özündə əks etdirir. Belə ki, bölgü nəticəsində əhalinin gəlirləri və ya yaxud alıcılıq qabiliyyəti formalaşır. Qiymət sistemi vasitəsilə ayrı-ayrı sahələrin, ərazilərin, şirkətlərin, fərdi sahibkarların və hər bir şəxsin ümumi mənfəəti və payı, uyğun olaraq tədiyyə tələbləri formalaşır. O cümlədən, vergi normaları, kredit münasibətləri, maliyyə münasibətləri, müxtəlif güzəştli ödəmələr istehlakın formalaşmasına təsir edir.

Sosial amillər ayrı-ayrı regionlarda və sahələrdə sosial vəziyyətlə bağlıdır, yəni işsizlik, işlə təminat, əməkhaqqının səviyyəsi, əhalinin ayrı-ayrı qruplarının tələbatı, əmək məhsuldarlığı, sosial müdafiə fondlarının və bir sıra ödəmələrin, yardımların təsiri daxildir. O cümlədən, sosial qruplara əhalinin məskunlaşması, milli tərkibi, məşğuliyyət növü, təhsil səviyyəsi və s. təsir edir.

Coğrafi-iqtisadi amillərə regionlarda və ayrı-ayrı sahələrdə təbii sərvətlərin zənginliyi, regionun coğrafi mövqeyi, onun nəqliyyat qovşaqlarına yaxınlığı, əhalinin təbii artımı, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi xüsusiyyətləri daxildir. Coğrafi amillər təbii olaraq istehlakın ilkin şəraiti üçün həlledici amil sayılır.

Təşkilati-iqtisadi amillər regionda istehsal və sosial infrastrukturların, əhaliyə xidmət sahələrinin inkişafını xarakterizə edir. Belə ki, bank sistemi, sığorta sistemi, işlə təminat müəssisələri, əhalinin sosial müdafiəsi sistemi, şəhər salma, mənzil kommunal-təsərrüfatı, fərdi tikinti sahələri və s. istehlakın təşkilati-iqtisadi amilləridir.

Əlbəttə, istehlak iqtisadi kateqoriya olduğu kimi siyasi mühitin formalaşmasına təsir edir və o mühitdən asılı olaraq inkişaf edir. Siyasi vəziyyət iqtisadi inkişafın və sosial həyat tərzinin mənəvi dəyərlərinin inkişafına təsir edir.

Xarici-iqtisadi əlaqələr əhalinin istehlakının formalaşmasında mal təklifinin vasitəsilə təsir edir. Belə ki, heç bir açıq iqtisadiyyata malik olan ölkədə tələbatın ödənilməsi tamamilə yerli istehsalın hesabına baş vermir. Müəyyən hissəsi xarici ölkələrdən gətirilən istehsal və istehlak şeyləri ilə ifadə olunur. Buna görə də idxal və ixrac siyasəti formalaşır. İdxal siyasətinin əsasını əhalinin tələbatını ödəmək üçün əlverişli olan məhsulların gətirilməsinin vacibliyi təşkil edir.

İxrac siyasətinin əsasını isə respublikadan istehsal olunmuş məhsulların reallaşması tələbatı (satılması) və yaxud valyuta gətirmək qabiliyyətli sahənin inkişafı təşkil edir. Ona görə də, bizim fikrimizcə, bu siyasətin formalaşmasında əsas meyar olaraq «İstehlak konsepsiyası» götürülməlidir.

«Mübadilə konsepsiyası» isə istehlakın effektivliyi baxımından onun səmərəli təşkili nöqtəyi nəzərindən axtarılıb yolları və istiqamətləri müəyyən olmalıdır.

Əhali istehlakının səviyyəsi və strukturası tənzimləmə obyektidir. Belə ki, istehsal olunmuş maddi nemətlərin həcmi artdıqca, həyat səviyyəsinin göstəricisi olan istehlak fondu

artmış olur. Əlbəttə səviyyə natural və dəyər formasında ifadə olunur. Ona görə də planlaşma təcrübəsində əhali istehlakını şərh etmək üçün bütövlükdə istehlak olunan məhsulların ümumi həcmi dəyər səviyyəsində ifadə olunur, onun daxilində isə ayrı-ayrı məhsulların yaxud xidmətin xüsusi çəkisi ifadə olunur. Beləliklə, istehlakın həcmi və strukturunu formalaşdır, istehlakın strukturunu ərazilər və sahələr üzrə qiymətləndirilir. Struktur keyfiyyət göstəricisidir. Məsələn, Azərbaycanda əhali istehlakı dünya ölkələri içərisində təqribi hesablamalara görə 66-cı yerdədirsə, istehlak strukturuna görə isə 100-110-cu yerdədir.

İstehlakın formalaşmasının maddi əsasını istehsal olunmuş milli məhsul təşkil edir. O cümlədən, milli məhsulun tərkibinin istehlak fondu və şəxsi istehlak fondu təşkil edir. İstehlak xarakteri etibarilə dinamik bir prosesdir, onun ödənilməsi imkanları həmişə dəyişir. İstehlakın təşkili baxımından iki əsas qrup aydın olur.

1. Müştərək istehlak forması;
2. Fərdi istehlak formasına ayrı-ayrı istehlak fondları, sosial müdafiə fondu, sosial-mədəni inkişaf fondu və s. daxildir. Fərdi istehlak formasına isə fərdi gəlirlər və fərdi istehsalın bölgüsü daxildir. Qeyd edək ki, birincisi, dövlət tənzimlənməsi obyektidir, bilavasitə dövlət tərəfindən qərarlar qəbul olunur.

İkincisi isə daha çox bazar iqtisadiyyatının qanunları ilə tənzim olunur. Lakin dövlət də bir iqtisadi subyekt kimi 2-ci növ istehlaka öz mexanizmləri vasitəsilə təsir edə bilər. (Qiymət, vergi, tədiyyələr).

Əhalinin istehlakı istehsal, bölgü mübadilə prinsipləri əsasında formalaşır. Bu proseslərin effektivliyi son nəticədə istehlakın həcmi və strukturunun yaxşılaşmasına, təkmilləşməsinə səbəb olur. İstehsal həcmi, onun strukturunu əmtə təklifinin formalaşmasının mənbəyidir. İstehsal olunmuş ümumdaxili məhsul respublikada bazar tələbatını yaradır, ayrı-ayrı məhsullara, xidmətlərə tələbatın ödənilməsi yollarını

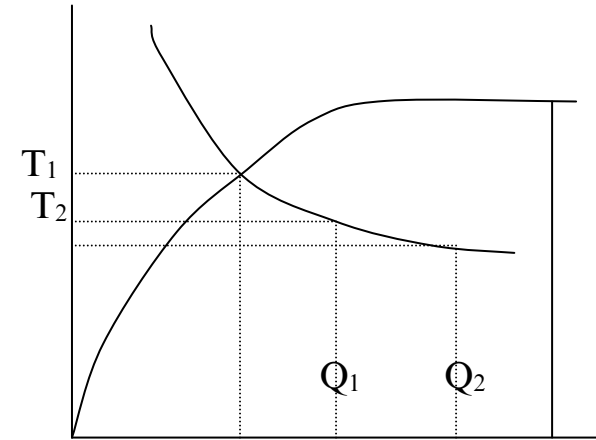
izah edir. İstehlakın formalaşmasının ilkin əsas mənbəyi əhaliyə təqdim olunan, istehlak bazarında formalaşan mal, əmtəə təklifidir. Əmtəə və xidmət təklifinin formalaşmasının 3 əsas (makro səviyyədə) mənbəyi vardır:

1. Respublikanın daxili istehsalı və resursları hesabına formalaşan əmtəə və xidmət təklifi;

2. Başqa dövlətlərdən respublikaya gətirilən mal təklifi və respublika əhalisinin başqa respublikaların istehlak etdiyi əmtəə və xidmət miqdarı;

3. Dövlətin yığım vəsaiti və əhalinin şəxsi əmlakının və yığımlarının dəyişilməsi hesabına cari illərdə istifadə olunan əmtəə və xidmətlərin miqdarı.

Tələb və təklifin tarazlığı istehlakın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Əgər əmtəə, xidmət təklifinin həcmi və strukturu əhalinin, müəssisələrin alıcılıq qabiliyyətinə uyğunsadursa, onda istehsal və istehlak arasında tarazlıq baş verir və tələbatın dənilməsi imkanları çoxalır. İstehlakın formalaşmasına bölgü münasibətləri də təsir edir. Bölgü münasibətlərinin iqtisadi mexanizmləri olan gəlirlər, qiymət istehlakın həcminə və strukturuna təsir edir. Hər hansı müəssisənin şəxsi gəlirləri onun tədiyyə qabiliyyətini müəyyən edir. Bazar iqtisadiyyatı, əmtəə-pul şəraiti tələbatın ödənilməsini tədiyyə qabiliyyəti formasında təzahürünə səbəb olur. Lakin tədiyyə qabiliyyəti dövlətin iqtisadi və sosial mexanizmlərinin bilavasitə təsiri nəticəsində alıcılıq qabiliyyəti formasında çıxış edir. Belə ki, vergi sistemində olan prinsiplər, qiymət strukturunda olan dəyişikliklər tədiyyə qabiliyyəti ilə alıcılıq qabiliyyəti arasında fərqin formalaşmasına gətirib çıxarır. Ona görə də alıcılıq qabiliyyəti makroiqtisadi səviyyədə, pul şəklində istehlakın ümumi həcmi müəyyən edir. İqtisadiyyatın tarazlı inkişafı üçün alıcılıq qabiliyyəti ilə əmtəə təklifi arasında balans baş verməlidir. Tələb və təklifin dəyişməsi və tarazlaşmasını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

T- təklif, Q – qiymət, $Q_1 < Q_2$, $T_2 < T_1$

Tələb və təklifin tarazlaşmasında əmil formalaşmış qiymətdir. Qiymətin dəyişməsi əmtəə təklifinin çoxalması ilə baş verir. Əmtəə təklifi artdıqca təklifin tələbdən yuxarı olması nəticəsində mal çoxluğu meydana çıxır, alıcılıq qabiliyyətini əmtəə çoxluğu üstünlüyür, əmtəələrin və xidmətlərin artıqlığı baş verir. Qeyd edək ki, real şəraitdə əmtəə təklifinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması səviyyəsində artıqlığı heç də tələbatın ödənilməsi deyildir. Tələbat ola bilər, amma alıcılıq qabiliyyəti aşağı olduqda əmtəə və mal təklifi artıq olarsa, həyat səviyyəsi aşağı düşə bilər. İstehlakın formalaşmasının mənbəyi onun maddi-əşya strukturu, ümumi daxili məhsul və milli gəlirdir. Milli gəlirin bölgüsündə cəmiyyət üçün cari istehsalı ayrılan maddi nemətlər, qeyri-istehsal sahələrinin xərcləri, bütövlükdə istehlak resurslarını təşkil edir. bəzən hesablamaların əsas olması üçün bu istehlak resurslarının həcmi istehlak fondu ilə məhdudlaşdırırlar. Müasir şəraitdə əhali istehlakını geniş miqyaslı təsvir etmək üçün geniş «İstehlak fondu» daha məqsədə uyğundur. Bu fond kəmiyyət

etibarilə milli gəlirin bölügüsündəki istehlak fondundan, qeyri-istehsal sahələrinə qoyulan kapital qoyuluşu qədər çoxdur. Bu göstərici mahiyyət etibarilə və məzmunca əhalinin sosial inkişafının və onun təkrar istehsalının maddi əsasıdır və istehlakın, tələbatın öyrənilməsində, proqnozlaşmasında inteqral, sintetik göstəricidir.

İstehlakın formalaşması mənbələrinin tətbiqi, bunların nisbətləri dövlət səviyyəsində konseptual tənzimləmə siyasətinin formalaşmasına kömək edir. Belə ki, struktur siyasəti, mübadilə prosesi, idxal və ixrac və d. makro-iqtisadi problemlər istehlakın formalaşması dinamikası və meylləri əsasında tənzimlənir.

4.4. Alıcılıq qabiliyyətinin idarə edilməsi

Gəlirlər istehsal, bölgü proseslərinin nəticəsində formalaşır, sosial-iqtisadi inkişafın maddi əsasını təşkil edir. Dövlət, müəssisə, sahibkar öz fəaliyyətini əldə olan maliyyə vəsaiti ilə həyata keçirir. Bu vəsaitin mənbəyi istehsal prosesində əldə olunan gəlirlər hesabınadır. Mahiyyət etibarilə gəlirlər il ərzində istehsal prosesində, mübadilədə yeni yaradılan dəyərdir. Gəlirlərin artması hər bir sahibkarın perspektiv inkişafında iqtisadi, təşkilati, elmi-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Həmçinin gəlirlər stimulyar yaratmaq mexanizmi- dir. Əhalinin cəmiyyətdən aldığı vəsait artır, istehlak qabiliyyəti yaxşılaşır. Bu da öz növbəsində istehsalın sonrakı artımına və gəlirlərin yüksəlməsinə müsbət təsir edir. Gəlirlər iqtisadi obyektlərin fəaliyyət xüsusiyyətlərini, onların məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirir. Bu baxımdan dövlətin, müəssisənin, sahibkar və ayrı-ayrı şəxslərin gəlirləri mövcuddur. Bu gəlirlərin arasında nisbət, artım tempi, iqtisadi və sosial sistemdə mövcud olan bölgü və yenidən bölgü münasibətləri şəraitində formalaşır. Dövlətin gəlirləri ayrı-ayrı sahələrin gəlirlərindən ibarətdir, onların məcmuudur. Dövlətin gəlirlərinin əsas göstəricisi, mənbəyi il ərzində istehsal olunmuş istehsal

vasitələrinin və istehlak şeylərinin həcmi, onların qiyməti təşkil edir. Bu məhsulların reallaşması nəticəsində ümumdaxili məhsul formalaşır və ümumdaxili məhsulun dəyərindən istehsal vasitələri və material məsrəflərinin dəyəri çıxıldıqda milli gəlir formalaşır. Milli gəlir cəmiyyətin istehsal və istehlak tələbatını ödəyən, həyat səviyyəsini formalaşdıran sintetik ümumiləşmiş gəlir göstəricisidir. Milli gəlirin artırılması istehsal və sosial təyinatlı tədbirlərin həyata keçməsinə şərait yaradır. Region respublika iqtisadiyyatında açıq iqtisadi mühit olduğuna görə, yəni idxal və ixrac prosesi mühüm rol oynadığına görə hər bir dövlətin iqtisadi və sosial inkişafı istehsal olunmuş milli gəlirdən daha çox istifadə olunmuş milli gəlirlə müəyyən olunur. İstehsal olunmuş milli gəlir respublikanın xalq təsərrüfatının sahə və ərazi quruluşu və bu sahələrin fəaliyyətinin effektivliyi ilə bağlıdır. İstehsal olunmuş məhsulun bir hissəsi ixrac prosesi vasitəsilə xarici ölkələrdə istehlak olunur. Xarici ölkələrdə istehsal olunan məhsullar isə idxal yolu ilə respublikanın istehsal və istehlak tələbatını ödəyir. Beləliklə, real inkişafı təmin edən istehlak səviyyəsi, milli gəlir, onun istifadəsi idxal və ixracın saldosu ilə müəyyən olunur. Əgər hər bir iqtisadi dövlət kimi müsbət saldo xarakterikdirsə, onda respublikadan aparılan məhsulların miqdarı gətiriləni ötür və istehsal səviyyəsi istehlak səviyyəsindən aşağı olur. Tərsinə olduqda isə respublika daxilində istifadə olunan milli gəlir, yəni istehlak səviyyəsi istehsaldan yuxarı olur. Qeyd edək ki, milli gəlirin artımı, onun strukturu həm istehsalın tələbatını ödəyir, həm də əhalinin tələbatına uyğun olur. Ona görə də hər hansı bir sahənin genişlənməsi milli gəlirin sahə üzrə bölügüsündən asılıdır. Belə ki, üstün artırmaq məqsədilə sahələrə daha çox kapital qoyuluşu sərf olunur və bu sahənin milli gəlirin yaradılmasında rolunu nəzərə alaraq həmin sahələrin inkişafına lazım olan vəsaitin daha çox olması vacibdir. Təhlil göstərir ki, müxtəlif dövlətlərdə milli gəlirin formalaşmasında ayrı-ayrı sahələrin rolu müxtəlifdir. Azərbaycanda milli gəlirin yaranmasının əsas mənbəyi sənaye və kənd təsərrüfatı sahələridir.

Məntiqi olaraq demək olar ki, bu sahələrin inkişafı üçün daha çox vəsait ayrılmalıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü nəticəsində hər bir iqtisadi subyektin alıcılıq qabiliyyəti formalaşır. Milli gəlirin əsas bölgüsü istehsalın genişlənməsi və istehlakın ödənilməsi üçün istifadə olunur. Yığım fondu istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin genişləndirilməsi üçün istifadə olunan xərcləri özündə əks etdirir. Aydındır ki, bu xərclər həmin sahələrdə işləyənlərin əməkhaqqı xərclərinə, sosial müdafiə xərclərinə və istehsal vasitələrinin, xammalın alınmasına sərf olunur. Milli gəlirin bir hissəsi isə əhalinin istehlak tələbatını ödəmək üçün əməyin kəmiyyət və keyfiyyətinə uyğun olaraq bölünür, şəxsi istehlak fondu formalaşır və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti formalaşır. Göstərilən gəlir formaları makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi və sosial inkişafın templərini, proporsiyalarını tənzimləmək üçün istifadə olunur. Milli gəlirin bölgüsündə əhalinin payını müəyyən edən gəlir səviyyəsi nominal gəlirlər adlanır. Nominal gəlirlər sahibkarın və əhalinin xərclərini ödəmək üçün ilkin bölgü yolu ilə əldə olunan gəlirlərdir. Lakin nominal gəlirlərin yenidən bölgüsü baş verir. Nominal gəlirlərin yenidən bölgüsü maliyyə-kredit, bank, qiymət sisteminin bölgüsü prosesində rolu ilə baş verir. Belə ki, dövlət nominal gəlirlərdən vergi vasitəsilə özünü ümumi cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün yenidən özünə qaytarır, qiymət və maliyyə vasitəsilə iqtisadi subyekt kimi yenidən bölgüdə iştirak edir. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatçılıq fəaliyyətlərini liberallaşdırılması bütün iqtisadi subyektlər kimi dövlətin də yenidən bölgü prosesində gəlirlərini artırmaq üçün iştirakı zəruri prosesdir. Bu mexanizmlər vasitəsilə gəlirlərin yenidən bölgüsü baş verir. Dövlətlə əhali, müəssisələr və əhali qrupları arasında nominal gəlirlərin bir subyektdən başqa subyektə axını baş verir. Beləliklə, potensial imkanları olan subyektlərin real alıcılıq qabiliyyəti və tələbatı məhdudlaşır. Tənzimləmə nöqtəyi nəzərindən məhz yenidən bölgü hesabına formalaşan gəlirlərin qiymətləndirilməsi onun istehlak təsirinə öyrənil-

məsi, hesablanması və sonra isə proqnoz tədbirlərində nəzərə alınması əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, real gəlirlər nominal gəlirlərdən kəmiyyət və struktur baxımından fərqlidir. Real gəlirin dəyişməsinə təsir edən amillər nominal gəlirlərin dəyişməsinə başqa müstəvidə təsir edir. Məsələn, əgər vergilərin artması istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini azaldırsa, dövlətin büdcə vəsaitini çoxaldır, kapital qoyuluşu imkanlarını artırır. Xalq istehlakı mallarının qiymətinin artması ayrı-ayrı istehlakçıların həyat səviyyəsini aşağı salır, alıcılıq qabiliyyətini azaldır, lakin həmin məhsulu istehsal edən sahibkarın, şirkətin, dövlətin gəlirlərini artırır. Real gəlirlərin formalaşmasının əsas mənbəyi nominal gəlirlər, yaxud istehsal həcmi və onun məhsuldarlığıdır. Nominal gəlirlər və real gəlirlər arasında fərqlər məhsulun reallaşması prosesindən də asılıdır, yaxud tələb və təklifin uyğunluğundan asılıdır. Real gəlirlər öz strukturu və dinamikası ilə həyat səviyyəsinin ümumiləşmiş, sintetik keyfiyyət göstəricisidir. Onun hesablanması qaydası, metodiki cəhətdən mürəkkəb və çoxsahəli olduğu üçün hesablanır. Nominal və real gəlirlər arasında nisbət iqtisadi tənzimləmə sistemində istehsal, bölgü və istehlakın əlaqəli tarazlı inkişafı üçün əhəmiyyətlidir.

Əhalinin gəlirlərini formalaşdırma mənbələrinə görə aşağıdakı təsnifata bölmək olar:

1. Dövlət müəssisələrindən, şəxsi sahibkarlıqdan müxtəlif mülkiyyətdən asılı olmayaraq təşkilatdan əməyə görə verilən haqq. Müasir şəraitdə dövlət mülkiyyəti ilə yanaşı digər mülkiyyət formalarının meydana gəlməsi bu mənbəyin rolunu gəlirlərin formasında azaldır, bunun əksinə olaraq əhalinin məcmuu gəlirlərinin tərkibində fermer, icarə, müştərək müəssisələrdə, xarici firmalarda işləyənlərin sayı artdığına görə ümumi kəsirlərdə bunların xüsusi çəkisi artır. Əməkhaqqı formasında gəlirlər natural və dəyərlə ifadə olunur. Əməkhaqqı formasında gəlirlər natural və dəyərlə ifadə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, şəxsi, xüsusi əmlak gəlirləri artdıqca gəlirlərin natural forması bu mənbələrdən daha çox artır.

2. Formalaşma mənbələrinə görə əhalinin tələbatını ödəmək üçün müvafiq mərkəzləşdirilmiş fondların, ayrı-ayrı müəssisələrin, sahibkarların gəlirləri hesabına ictimai istehlak, sosial müdafiə, sosial inkişaf və digər fondlar yaradılır. Bu fondlar əhalinin istehsalda və xidmətlə məşğul olmayan iş qabiliyyətli hissəsinin tələbatını ödəmək üçün istifadə olunur. İctimai istehlak fondları natural və dəyər formasında xərclərə görə bölünür. İctimai istehlak fondlarının pul gəlirlərinin formalaşmasında maliyyə imkanları böyük rol oynayır. Belə ki, pensiya, təqaüd, müxtəlif pul yardımları əhalinin pul gəlirlərindən ictimai istehlak fondları hesabına ödənilən gəlirlərdir. Bu fondların bir hissəsi natural formada kapital qoyuluşu şəklində qeyri-istehsal sahələrini təmin edən vəsaitlərdir. Əhalinin pulsuz təhsil, səhiyyə və digər pulsuz obyektlər üzrə öz istehlak tələbatını ödədikdə, o fərdi xərclərdən azad olur və beləliklə də dövlət hesabına həmin xərclər ödənilməsinə görə bu xərclər əhalinin gəlirləri kateqoriyasına daxildir. Qeyd edək ki, bu fondların maliyyələşdirilmə mənbələri müxtəlif təşkilatlar, müəssisələr və dövlətdir. Mərkəzləşdirilmiş fondlar hesabına sosial təminat aztəminatlı ailələrinin həyat səviyyəsinin formalaşması problemi həll olunur.

Müəssisələrin hesabına onun daxilində sosial tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün vəsaitlər ayrılır. Sosial inkişafın həyat tərzini formalaşdıran mənbə kimi sahibkarlığın rolu artır, müəssisələrin sosial təminat probleminə cavabdehliyin vəzifələri çoxalır. İctimai istehlak fondları struktur etibarilə deyilənləri nəzərə alsaq, pullu və pulsuz olaraq xidmət şəklində bölünür. Pullu şəkildə gəlirlərin bölgüsü zamanı əhali kontingenti, onun strukturu əsas götürülür, yəni pensiyaçılar, təqaüdçülərin sayı, yardım alanlar və s. Pulsuz xidmətlərin istehlakında isə bu xidmətlərdən istifadə edən istehsal kontingentlərin payı formalaşır. Məsələn, əgər əhalinin tərkibində təhsil alanların sayı artırsa, yaxud xəstələnmə səviyyəsi yuxarıdırsa, onda uyğun olaraq əhalinin belə qruplarının pulsuz xidmətlərdən istifadəsi payı da artır. Bu da onların fərdi gəlir-

lərinin formalaşmasına təsir edir, istehlak strukturunda pul xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır.

3. Əhali gəlirlərinin formalaşması maliyyə-kredit sistemi mexanizminin təkrar bölgü prosesində rolu ilə həyata keçirilir. Belə ki, ayrı-ayrı subyektlər, dövlət, sahibkarlar, ayrı-ayrı fərdlər, şirkətlər öz pul vəsaitlərini kredit resursları kimi istifadə etdikdə müəyyən dövrdən sonra faiz şəklində əlavə vəsait mənimsəyirlər. Bu zaman həmin vəsait onun xərclərində təcəssüm tapdığına görə gəlirlərin mənbəyindən biri kimi baxılır. Uyğun olaraq bu gəlirlər hesabına subyekt (dövlət, müəssisə) öz istehlakının bir hissəsini ödəyir. Aydındır ki, gəlirlər bütövlükdə yaradılan milli gəlirin tamamilə yenidən bölgü vasitəsilə reallaşır, yəni birinci gəlirlə bir qrupdan başqa qrupa maliyyə-kredit sistemi gəlirlərin formalaşmasında istiqrazlar, lotereyalar, banklar (əmanət) vasitəsilə təsir edir. Belə ki, uduş nəticəsində əldə olunan məbləğ, borc nəticəsində əldə olunan faiz, pullu istiqrazlar, onların digər pul vahidlərinə dəyişilməsi baş verir, bu da bəzi qrupların gəlirlərini formalaşdırır.

4. Əhalinin gəlirlərinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha sürətlə artan mənbəyi rolunu şəxsi təsərrüfat, sahibkarlıq, xüsusi təsərrüfat, icarədarlıq təşkil edir. Fərdi fəaliyyət nəticəsində əhali, onun müəyyən hissəsi daha çox öz şəxsi tələbatını və pul gəlirləri əldə etmək üçün istehsal etdiyi maddi və mənəvi nemətlərin, xidmətlərin bir hissəsini natural formada istehlak edir, digər hissəsini isə bazarda satıb, pul gəlirini əldə edir. Xarakter etibarilə bu gəlirlər əməyə görə alınan gəlirlərdir. Lakin formalaşma mənbələrinə görə uyğun olaraq mülkiyyətdən, onun formasından və fəaliyyət dairəsindən asılıdır. Ola bilər ki, sahibkar əmtəə istehsal edir, xidmət göstərir, məsləhət verir, öyrədir və s.

Müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatı formalaşdıqca bu dediyimiz mənbə daha da dərinləşir, inkişaf edir və kompleks xarakter daşıyır. Gəlirlərin formalaşmasında fərdi təsər-

rüfatçılıqda olan gəlirlər artır və istehlakın strukturunda onun payı daha da inkişaf edir.

5. Əhalinin gəlirlərini istehlakla uyğunlaşdırılması üçün biz ona tələbatı ödəmə mənbəyi kimi baxırıq; alıcılıq qabiliyyəti kimi baxırıq; ona görə də nə vaxtsa yığılıb qalmış pul vəsaitinin, qızılın satılması nəticəsində, əmlakın satılması nəticəsində əldə olunan vəsaitə gəlir kimi baxırıq. Ona görə də əhalinin gəlir və istehlakını uyğunlaşdırdıqda məhz satılan əmlakdan yaxud yığılan puldan olan artımı nəzərə almaqla gəlir və istehlak balansını tərtib edirik.

4.5. Tələbat və istehlakın proqnozunun nəzəri, metodoloji istiqamətləri (əsasları) və reallaşma mexanizmləri

Tələbat və istehlakın proqnozu onun uzunmüddətli, strateji inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək deməkdir. Proqnoz tədqiqatları sosial-iqtisadi inkişafın mövcud vəziyyətini və plan müddətində inkişaf meyllərini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. İndiki müasir şəraitdə iqtisadiyyatda qeyri-müəyyənlik, təsadüfi amillərin mövcudluğu, proqnoz göstəricilərinin zəruriliyini meydana çıxarır. Beləliklə, iqtisadi və sosial proqnozların əhəmiyyəti artır, bazar iqtisadiyyatı şəraitində onlardan istifadə dairəsi genişlənir və plan göstəricilərinin elmi əsaslarla tənzimlənməsində rolu artır. Proqnozlaşdırma sistemi sahə, ərazi və funksional cəhətlər üzrə aparıldığına görə tələbat və istehlak proqnozu bu sistemdə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bir tərəfdən sosial inkişafın meyar göstəricilərini digər tərəfdən isə iqtisadi göstəriciləri özündə əks etdirir. Tələbat və istehlakın proqnozunun nəzəri əsasını tələbatın durmadan artması, onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması və yeniləşdirilməsi təşkil edir. Tələbat sistemi təkrar istehsalın inkişafının aparıcı meyarıdır. Onun ödənilməsi imkanları perspektiv istiqamətlərdə istehsalın təkmilləşdirilməsinə, bölgü münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarır. Buna görə də tam qətiyyətlə

demək olar ki, tələbat və istehlak proqnozu maddi nemətlər istehsalı və təkrar istehsalı sistemində əhalinin təkrar istehsalında məqsəd və vəzifələrini və son nəticə rolunu oynayır. Tələbat və istehlak qapalı sistem olan təkrar istehsal prosesinin başlanğıc və son mərhələlərini özündə birləşdirir. Lakin bölgü və mübadilə prizmasından keçərək formalaşır. Buna görə də tərtib olunan, istifadə olunan psixoloji prinsiplər, mexanizmlər və proqnozlaşdırma aləti, texnologiyası, deyilən nəzəri aspektləri özündə əks etdirir. Tələbat və istehlak proqnozu prinsipləri ümumi prinsiplər olub, tələbat və istehlakın konkret formalaşması xüsusiyyətlərini, dinamikasını, dəyişmə meyllərini nəzərə alaraq formalaşır. Aşağıdakı prinsiplər əsasında proqnozlaşdırma həyata keçirilməlidir: dinamiklik; komplekslik və sistemlilik; optimallıq; əks əlaqə; əməlilik; tarixilik və varislik.

Tələbat və istehlakın proqnozunda formalaşmış xalq təsərrüfatı strukturu, istehlak davranışı, onların dəyişmə meylləri nəzərə alınır. Bilirik ki, tələbatın formalaşması və dinamikası mövcud real iqtisadi və sosial vəziyyətdən asılıdır və bu vəziyyəti xarakterizə edən faktorlar son nəticə olan istehlaka müxtəlif güclə təsir edirlər. Məhz bu təsir gücünü qiymətləndirmək, onların perspektivalarını görmək sistemli proqnoz əsası təşkil edir. Proqnoz prosesi 2 əsas funksional vəzifədən asılı olaraq formalaşdırılır.

1. Müqayisəli təhlil və tədbirlər hazırlamaq baxımından;
2. Arzu olunan səviyyəni əldə etmək üçün tələbat və istehlakın formalaşmış ənənəvi dinamikasına təsir edib, onu idarəetmə baxımından; I tip proqnozlar mövcud vəziyyəti təsvir etmək üçün və dövlət səviyyəsində, cəmiyyət səviyyəsində proqramlar, tədbirlər çoxluğu hazırlamaq üçün istifadə olunur. II tip istiqamət isə formalaşmış inkişaf dinamikasını köklü surətdə dəyişdirir, məqsəduyğun yola salmaq üçün istifadə olunur. Ona görə də 2-ci istiqamət daha aktiv proqnoz xarakter daşıyır. Tələbat və istehlakın proqnozu makro və mikrosəviyyədə, yəni xalq təsərrüfatı sistemi səviyyəsində və

ayrı-ayrı istehlak nemətləri, xidmətləri səviyyəsində aparıla bilər. Həm makro, həm mikro səviyyədə proqnozlaşdırılan tələbat və istehlak göstəriciləri tarazlı və uyğunlaşmalıdır. Proqnozun dəqiqliyi obyektin düzgün seçilməsindən, onu əhatə edən, formalaşdıran aparıcı faktorların seçilməsindən, bu faktorlar arasında analitik səbəb və nəticə əlaqələrinin düzgün ifadəsindən və təsviri formasından xeyli asılıdır. Bu baxımdan proqnozun metodları dəqiq olmalıdır. Ona görə də istifadə olunan modellər real qanunauyğunluqlarla seçilməlidir. Tələbat və istehlaka aid bir sıra proqnoz modelləri mövcuddur. O cümlədən statistik, dinamik, sahələrarası, optimallaşdırma, imitasion, statistik və d. modellər sistemi mövcuddur və bunlar işlənməlidir. Proqnozlaşmanın idarəetmə obyektindən, onun müddətindən və funksional vəzifələrindən asılı olaraq tərtibinin texnoloji aləti olmalıdır. Bu alətlər sistemə informasiya bazası, modellər sistemi və riyazi proqramlar daxildir. İnformasiya sistemi mövcud statistik Qanunauyğunluqları və analitik meyilləri ifadə edir. Bu statistikaya əsaslanaraq əsas göstəriciləri, parametrləri hesablamaq mümkündür və bu parametrlərin hər birinin müxtəlif hipotezlərə uyğun olaraq dəyişmə dinamikasının proqnozunu vermək olar. Ona görə də proqnoz parametrləri ekzogen və endogen parametrlərinə bölünür. Bütün bunları nəzərə alaraq tələbat və istehlakın proqnozunun texnologiyası aşağıdakı ardıcılıqla aparılır: 1) mövcud formalaşmış tələbat və istehlakın dinamikası təhlil olunur, bunun parametrləri, səbəb və nəticə əlaqələri qiymətləndirilir; 2) tələbat və istehlakın dinamikasını və qanunauyğunluqlarını əks etdirən, infrastruktur dəyişmələrini əlaqələndirən modellər sistemi seçilir; 3) toplanmış informasiya bazası əsasında seçilmiş modellərə uyğun olaraq hesablar aparılır, proqnozlar verilir; 4) verilmiş proqnozların dəqiqliyi, reallığı yoxlanılır, düzəliş etmək üçün tədbirlər və idarəedici mexanizmlər hazırlanır; 5) proqnoz göstəriciləri əsasında real plan göstəriciləri tərtib olunur və reallaşmaq üçün proqnozlaşma obyektinin sərəncamına,

istifadəsinə verilir. Qeyd edək ki, tələbat və istehlak mahiyyəti etibarilə sosial inkişaf göstəriciləri olduğu kimi həmçinin müəyyən maddi əşya strukturuna malikdir və mövcud xalq təsərrüfatının, iqtisadiyyatın real sahəsi əsasında formalaşır. O cümlədən, bu sahələrə bilavasitə daxildir: istehlak nemətlərini istehsal edən sahələr və xidmət sahələri. Buna görə də prinsip etibarilə proqnozlaşdırma məqsəd və resurs istiqamətlərində aparılır. Sonra isə məqsəd və resurs istiqamətlərinin vəhdəti təmin olunur.

Ona görə də bir 2 əsas proqmatik ideyanı həyata keçirmiş olunur.

1. İdeal, arzu olunan istehlak vəziyyətini;
2. Resurs təminatını diqtə edirik.

Əgər bu iki istiqamət vəhdətləşə bilirsə, onda proqnoz sistemi baş tutur. Əgər vəhdət alınarsa onda proqnozun vəzifəsi diqtə yox, düşünmək, yollar seçmək istiqamətində formalaşır. Bu istiqamət bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha aktualdır. Müasir şəraitdə mərkəzləşdirilmiş planlaşmadan daha çox proqnozlaşdırmadan istifadə edirlər. Qeyd edək ki, istehlak proqnozu daha mürəkkəb proqnozdur, o sosial-iqtisadi xarakter daşıyır və qeyri-müəyyən, insanlarla bağlı olan faktorlardan daha çox asılıdır. Ona görə istehlak proqnozları tam faydalılıq, əhali tələbatının ödənilməsi baxımından qiymətləndirilir. Sosial informasiyaların işlənməsində proqnozlar axtarış mənbəyi rolunu oynayır. Tələbat və istehlak proqnozu müxtəlif variantlarda hesablanılır. Əlbəttə variantların seçilməsi qoyulan hipotezin və resurs imkanlarının çərçivəsində həll olunur. Hər bir variantın elmi əsası olmalıdır. Onun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti qabaqcadan müəyyən olunmalıdır və proqnoz sistemində həkk olunmalıdır.

Tədqiq etdiyimiz nəzəri-metodoloji prinsiplər tələbatın meyilləri, formalaşması mənbələri, onun tərkibinin və planlaşmasının, idarə olunmasının obyektivliyini və zəruriyyətini doğrurur. Tələbat və istehlak iqtisadiyyatın planlaşması və

idarə olunması sistemində məqsədlərin formalaşmasının və reallaşmasının mexanizmlərinə daxildir. Ona görə də biz bu sosial-iqtisadi prosesin planlaşmasını strateji plan sistemində daxil edirik. Makro strateji plan əhalinin tələbatı, istehsal tələbatı planı digər makroiqtisadi müəssisələrin və ayrı-ayrı sahibkarların, əhalinin şəxsi istehlakı planıdır. Buna görə də uyğun olaraq tələbat və istehlak planı qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemi ilə müəyyən olunur; cari və perspektiv plana ayrılır, strateji və marketing planlaşmanın vəhdətində həll olunur. Bu planlaşma prinsiplərini əsas tutaraq tələbat və istehlak planları daxili qanunauyğunluq çərçivəsi daxilində formalaşır. Nəzəri əsasları planın tələbatın dinamikliyi və onun ödənilməsinin durmadan yaxşılaşdırılması təşkil edir. Bu müddəalar baxımından tələbat və istehlak planı işlənilib hazırlanır. Tələbat və istehlakın planları dedikdə, onun əsas artım templərini, proporsiyalarını, meyllərini, qanunauyğunluqlarını göstərən, aşkar edən perspektiv göstəricilər sistemi nəzərdə tutulur. Əlbəttə, indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələbat və istehlakın planlaşmasında konkret əmtəələr, xidmətlər üzrə direktiv plan göstəricilərini tətbiq etmək gərəksizdir. Lakin bazar iqtisadiyyatında tələbat və istehlaka başqa prizmadan baxmaq lazımdır. Elə bir prizmadan ki, bazar iqtisadiyyatının tələbatlarına uyğun tələbat və təklif tarazlaşsın, əhalinin alıcılıq qabiliyyətini istehlak bazarının səviyyəsinə, onun strukturasına, ayrı-ayrı məhsulların qiymətinə uyğun gəlsin. Ona görə də planlaşmanın metodoloji əsasını tarixi əsaslar üzrə formalaşmış tələbat sistemi və respublikanın iqtisadiyyatının strukturu təşkil edir. Praktiki cəhətdən daha çox marketing planlaşması əhəmiyyətlidir. Yəni, konkret əmtəə və xidmət üzrə istehlak tələbatı və onun istehsalının təşkili, mübadiləsi, satışı istiqamətləri daxildir.

Marketing planlaşması öyrəndiyimiz plandan fərqli olaraq daha çox təşkilati-iqtisadi idarəetmə strukturasına çevrilir. O çevik, dinamik dəyişir, operativ xarakter daşıyır və bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhəmiyyətli bir metoddur.

Marketing planlaşmasının genişləndirməklə onun nüfuzunu artırmaqla makroiqtisadi strateji planlaşmanı da tələbat və istehlaka tətbiq etmək lazımdır. Bu zaman daha çox dəqiq nöqtəvari planlaşmadan fərqli olaraq fəza planlaşmasına keçmək lazımdır. Yəni məqsəd qoymaq lazımdır ki, əhali tələbatı və istehlakı üçün bir struktura kifayət deyil, daha bir effektiv strukturaya keçmək lazımdır. Məntiqi fikirləşsək həm strateji, həm də marketing planlaşması bir-birini tamamlayır, hər iki sistemdə göstəricilərin dəqiqləşməsinə təsir edir və son nəticədə vahid plan sistemi alınır. Qərb ədəbiyyatlarında, o cümlədən bazar iqtisadiyyatı yolunun təcrübəsini qazanan ölkələrdə strateji planlaşma 100-200 il dövrü əhatə edir, daha çox tələbat və istehlakın qlobal mühitini, onların təsirini özündə əks etdirir. Məsələn, siyasi mühit, ekoloji mühit, sosial-demografik mühit, iqtisadi mühit və s.

Marketing planlaşması isə hər iki resursun, xammalın, istehlak meyllərinin və s. yaxşılaşdırılmasını əhatə edir. Tələbat və istehlakın planlaşmasında aşağıdakı prinsiplər hər iki sistemdə tətbiq olunmalıdır:

Miqyaslı genişlənmə; komplekslik; resursların əvəz etməsi; planlaşma texnikasının təkmilləşdirilməsi; sistemlilik; qanunverici və icraedici mexanizmlərin vəhdətliyi; sosial ədalət.

Tələbatın planauyğunluğu istehsal və istehlak tələbatı, gəlirlərlə istehsal, tələb-təklif və d. proporsiyaların tarazlığını, əlaqəsini, effekti əhalinin tələbatını ödəmək, mal təklifini tarazlamaq, xidmət sahəsini inkişaf etdirmək, ərazi və sahədə resursların, iş qüvvəsinin və əhalinin qarşılıqlı vəhdətdə əlaqəsini tənzim edən iqtisadi plan göstəriciləri verməkdir.

Dinamizmin inkişaf planları elə göstəricilərin işlənməsini tələb edir ki, ödənilmiş tələbat kəmiyyət və keyfiyyətcə dəyişsin, onun daxili strukturunda daha çox iqtisadi-sosial effektiv əmtəələr, xidmətlər artsın və bu tendensiyalar istehsalın strukturuna təsir etsin. Yaxın iqtisadi zona şəraitində istehsal və istehlak, tələbatın ödənilməsi yolları məhdud ərazi

çərçivəsindən çıxıb, geniş miqyaslı dünya müstəvisində öz əksini tapsın. Belə ki, istehlakın daxili strukturu həm üfüqi, həm də şaquli istiqamətdə bir-birini əvəz edən yeni istehlak məhsulları ilə tamamlansın.

Komplekslilik tələbatın formaları, təşkilati strukturları və istehlak şeyləri arasında vəhdəti, vahid sistem halında təmin etməyi təsvir etmək üçün gözlənilir. Kompleks yanaşma, ərazinin kompleks inkişafı, sahənin kompleks tədbirlərini əhatə edir. Yəni istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak, xammalın təchizatı, əməkhaqqı və s. sistemi tələbat və istehlak başqa iqtisadi və sosial proseslərdən fərqli olaraq elmi-texniki tərəqqinin həyat tərzinin məhsulu kimi formalaşır. Bu da öz növbəsində yeni resurslar istehsalı meydana gətirir və onlardan istifadənin yeni variantlarını yaradır. Beləliklə, eyni tələbatı ödəyə bilən və bir-birini əvəz edən resurslar məcmuu formalaşır. Həmin məcmuudan maraqlı baxımından hansının seçilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, sintetik yun, qarşılıq pambıq parçadan tikiş sənayesini inkişaf etdirmək məsələsi.

Planlaşmanın texnika və texnologiyası dedikdə bu metodologiyanın özünün inkişafı deməkdir. Göstəricilərin seçilməsi, planlaşdırma ardıcılığı, metodiki tövsiyələr effektiv hesablaşmalardansa daha dəqiq kompleks real göstərici seçmək vacibliyini doğurur. Bunlar planlaşmada istifadə olunan vəsaitlərin, maşınların və s. təzələnməsi nəzərdə tutulur.

Tələbat və istehlakın planlaşdırılmasının reallığını artırmaq və onun proqnozlaşdırılmada rolunu yüksəltmək üçün seçilən metodlar elmi əsaslarla müəyyən olunur və reallaşdırılır. Real praktikada və tədqiqat işlərində aşağıdakı metodlardan istifadə olunur: 1. Balans metodu; 2. Birbaşa hesablama metodu; 3. İqtisadi riyazi metodlar; 4. Normativ metodlar; 5. Eksperiment metodu; 6. Faktorlar üsulu.

Hər bir metodun tətbiqi üçün real formalaşan dinamika əsas götürülür. Metodların tətbiqinin nəticəsi və reallığı istehlak göstəricilərinin əhatə dairəsindən xeyli asılıdır.

Balans metodu istehlakın xalq təsərrüfatı balansı sistemində əlaqəsini təmin edir. Əgər biz xalq təsərrüfatı balanslarına baxsaq onların hər birində istehlak balansının yerini, rolunu və əhəmiyyətini müəyyən edə bilərik. Belə ki, makroiqtisadi səviyyədə istehlak balansı mövcud istehlak arasında əlaqəni yaradır; iqtisadi artımın tənzimlənməsi üçün istifadə olunur. Daxili milli məhsulun əşya strukturası ilə dəyər strukturası arasında əlaqə yaradır, bölgü prosesinin nəticəsini izah edir. İstehlak planında balans metodu tarazlaşma üçün istifadə olunur. Bu məqsədlə iki yanaşmadan istifadə olunur:

1. Hər bir istehlak növü, mənbəyi avtonom olaraq planlaşdırılır, proqnozlaşdırılır, sonra isə bu məhəlli göstəricilər (avtonom) toplanıb ümumi balans göstəriciləri ilə düzəldilir. 2-ci halda balans göstəricisi tapılır və bu balans göstəricisini təmin edən ayrı-ayrı struktura elementləri tapılır. Beləliklə, hesablamalar göstərir ki, istehlakın ümumi balans göstəricisinin dəqiqliyi, onun ayrı-ayrı göstəriciləri ayrılıqda planlaşdırılıb, sonra toplanması nəticəsində alınan göstəricidən çoxdur. Konkret olaraq xalq təsərrüfatı balansı, gəlir və istehlak balansı hər bir istehlak məhsulunun istehsalı və istehlakı balansı əhali istehlakının və s. sistemə daxildir. Qeyd edək ki, istehlak balansları xalq təsərrüfatı balansları sistemində fəaliyyət göstərir. Balanslar dinamik və statistik balanslara bölünür və yaxud cari və plan balanslarına. Plan balansları daha çox iriləmiş göstəricilər üzrə hesablanılır.

Statistik balanslar istehlakın cari dövrü üçün hesab əməliyyatlarını aparmaq məqsədilə tərtib olunur. İqtisadi təhlil və proqnoz metodikası cari balansların hesabına formalaşır. Müxtəlif struktur əmsalla dolayısı və birbaşa təsir parametrlərinin qiymətləndirilməsi metodikası hesablanılır. Təcrübə göstərir ki, plan balansları, o cümlədən xalq təsərrüfatı sahələrarası, istehsal və istehlak, bölgü balanslarının tərtibində istehlak strukturu, onun həcmi ekzogen parametr olaraq verilir və bu parametr əsasında bütün balans sistemi yenidən

hesablanır. Beləliklə, müxtəlif perspektiv strateji məqsədlər üçün istehlak səviyyəsinin variantlarını verməklə xalq təsərrüfatı strukturlarında istehsal, bölgü və istehlak arasında tarazlıq hesabları aparmaq olar.

Birbaşa hesablama metodu mövcud istehlakın dinamikası arasında qanunauyğunluqların parametrləri əsasında perspektiv inkişaf haqqında hesabatların verilməsidir. Məsələn, əgər istehlakın artım tempi son 20 ildə sabit tempə artırsa və hipotez qəbul olunsun ki, bu artım tempi hansı şəraitdə sabit saxlanıla bilər, yaxud hansı şəraitdə dəyişirsə necə dəyişə bilər; onda müəyyən bir dövrdə arzu olunan meyli almaq mümkündür. Real həyatda bu şərh etdiyimiz hesablama müxtəlif ifadələrlə reallaşır: xətti; qeyri-xətti; parabola; hiperbola və s.

$$y = a + bx; y = ax + bx^2 + c; y = ax^2 + bx^3 + cx + d$$

və s. verilmiş sistemdə analitik ifadələrdən real həyata uyğun olan qanunauyğunluqlar seçilir. Bu qanunauyğunluqların parametrləri statistik rəqəmlərlə hesablanır. Perspektivdə, planlaşmada bu parametrlər sabit saxlanılır və yaxud 2-ci hipotezə uyğun olaraq dəyişmə meyli əsaslandırılaraq gözlənilən nəticə tapılır.

İqtisadi riyazi metodlar istehlakın formalaşmasına və dinamikasına təsir edən kompleks amillərin bir-birləri ilə təsirini ölçmək, qiymətləndirmək və proqnoz vermək üçün istifadə olunur. Bu metodlar dəqiq hesablama metodudur. Müxtəlif resurs variantlarının istehlak tempinə uyğun olaraq seçilməsinə, onun iqtisadi və sosial effektivliyinin qiymətləndirilməsinə kömək edir. Buna görə də 60-cı illərdən bu tərəfə bu metodlar inkişaf etdirilmiş və bir sıra proqramların inkişaf variantlarının əsaslandırılmasında istifadə olunmuşdur. İqtisadi riyazi metodlar istehlak problemlərinin həllində daha çox tələbin, təklifin arasında tarazlığı, balansların işlənməsində, qiymətlərin qoyulmasında istifadə olunur.

Normativ yanaşma metodları müəyyən standartlara uyğun tələbat və istehlakın artım tempini və strukturunu

tənzimləməyə deyilir. Normativlər iki əsas aspektdə cəlb olunur. 1. Ali məqsədlərin tələb və istehlakın normativ bazası əsasında hesablanmasına; 2. Həmin məqsədlərə nail olmaq üçün bütün resursların istifadəsinin normativ əsaslarla tənzim olunmasına.

Bu iki yanaşma ayrı-ayrılıqda həll oluna bilər, sonra isə başqa metodoloji prinsip əsasında birləşdirilə bilər. Bu məqsədlərə normativ balans metodları, standartlaşma və keyfiyyətin idarə olunması metodları daxildir. Normativlənmə dinamik bir prosesdir. Elmi-texniki tərəqqinin istehlak amillərinin, iqtisadi mühitin və s. amillərin dəyişməsi nəticəsində normativlərin özləri də dəyişir. İstehlak normaları ayrı bir hesablama obyektidir. Bunun tibbi, fizioloji tələbləri vardır. Ona görə də istehlak normalarını hesablayanda ətraf mühit və istehlak daxili mühitin standartlarla müqayisəsi aparılır. Qeyd edək ki, standartlaşma nisbi və dəyişkən əməliyyat prosesidir və idarəetmə strukturuna daxildir. Əvvəllər standartlaşmanın təşkilati idarəetmə strukturunu mövcud idi. Mərkəzləşdirilmiş plan praktikasında, indi isə standartlaşmanın əsas mexanizmləri bazar tələbatı ilə bağlıdır.

Eksperiment metodu ayrı-ayrı istehlak (konkret) ərzağın, qeyri-ərzaq məhsullarının, xidmətin, məhsuldarlığın mənəvi sosial inkişafa təsirini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Xüsusi laboratoriya şəraitində əhali ilə açıq söhbətdə toplanılan fikirlərin, çoxluğun fikrini nəzərə almaqla hesablanır.

V FƏSİL. SOSIAL İNFRASTRUKTURUN İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİ VƏ MEXANİZMLƏRİ

5.1. Sosial tənzimlənmənin maliyyə mexanizmləri

Sosial inkişaf onun tənzimlənməsi maliyyə imkanları ilə bağlıdır. Əhali və sosial sahələr maliyyə resursları olmadan genişlənib və inkişaf edə bilmir. Sosial sahələr və əhali maddi istehsal sahəsinə xidmət göstərməklə onun səmərəliliyini artırır. Buna görə də sosial sahələrdə əhalinin tələbatı üçün maddi istehsalda yaranan gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü hesabına maliyyə imkanları formalaşır. Sosial obyektlərin inkişafı üçün lazım olan və bütün mənbələr hesabına formalaşan pulun miqdarına sosial sahələrin inkişafının maliyyə resursları deyilir. Bu maliyyə resursları forma, daxil olma mənbələri və xərclərinə görə müxtəlif istiqamətlər kəsb edir. Uyğun olaraq idarəetmə və tənzimləmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Maliyyə resursları onun formalaşması mənbələri mərkəzləşmiş formada təşkil olunur. Mərkəzləşmiş formada sosial inkişaf maliyyə resursları dövlət büdcəsi formasında təşkil olunur. Dövlət büdcəsinin gəlirləri, onun strukturu xalq təsərrüfatının tələbatına uyğun olaraq, həmçinin sosial tələbat və sosial sahələrin inkişafı üçün lazım olan xərclərə görə planlaşdırılır, tənzim olunur. Sosial inkişafın maliyyə mənbəyi respublikanın milli gəlirini təşkil edir. Müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatı, sahibkarlıq inkişaf etdikcə sosial inkişafın maliyyə imkanları və mənbələri mərkəzləşmiş formada daha çox ayrı-ayrı sahibkarların, səhmdar cəmiyyətin hesabına formalaşır. Dövlət büdcəsi gəlirlər və xərclərdən ibarətdir. Gəlirlər hissəsi müəssisələrin, əhalinin xidmət sahələrinin xarici iqtisadi əlaqələri, fəaliyyətdən ayrımlar və tutulan vergilər hesabına formalaşır. Xərclər hissəsinin isə xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə qoyulan kəpiyal qoyuluşu, əhalinin sosial təminatı və sosial xidmət sahələrinin inkişafı üçün lazım olan xərclərə bölünür. Büdcənin gəlirləri və

perspektiv xərcləri mövcuddur. Cari xərclər sosial sahələrdə işləyənlərin əmək haqqısı, pensiyaçıların, tələbə uşaq kontingenti üçün lazım olan ayrımlar və digər pulsuz və güzəştli xidmət sahələrinin xərclərini əhatə edir. Sosial xərclər həmçinin müəssisənin daxilində yarana bilər. Belə ki, müəssisənin gəlirlərindən dövlət büdcəsinə mənfəətdən ayrımlar və digər vergilər verildikdən sonra yerdə qalan hissəsinin müəyyən faizi müəssisə daxili sosial inkişaf problemlərini reallaşdırmaq üçün istifadə olunur. Müəssisənin gəlirlərindən üç əsas istiqamətdə inkişaf üçün fondlar ayrılır.

1. Müəssisədə elmin, texnikanın, istehsalın genişlənməsi fondu.
2. Sosial inkişaf fondu.
3. Maddi həvəsləndirmə fondu

Beləliklə sosial inkişafın maddi və maliyyə əsasını cəmiyyətdə və dövlətdə yaranan gəlirlər, onların bölgüsü və yenidən bölgüsü mexanizmləri təşkil edir. Bu mexanizmlərin idarə olunması, tənzimlənməsi, sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsi funksiyasına daxildir. Dövlət sosial inkişaf üçün sosial obyektlərə olan tələbatı müəyyən edir, planlaşdırır. Məsələn, 1 il ərzində əhalinin yaş, artım, məskunlaşma və digər demografik xüsusiyyətləri nəzərə alınb sosial tələbat üçün lazım olan vəsaitin ümumi həcmi müəyyən edilir. Aydın ki, sosial tələbat, onun ödənilməsi imkanları məhdud olub, milli gəlirlərin həcmindən dövlətin maliyyə xəzinə imkanlarından və əhalinin fərdi istehsalının gəlirlərindən asılıdır. Sonrakı mərhələdə əhali onun sosial hüquqları üzrə sosial xidmətlər, obyektlər, lazım olan ümumi obyektlərin sayı, onların illik xidmət xərcləri, xidmət miqdarı maddi texniki bazası və digər göstəriciləri tənzimlənilir və planlaşdırılır. Beləliklə, sosial plan tənzimlənmənin ilkin aparıcı göstəricilər sistemidir. Bu plan tələbatın ödənilməsinin yollarını əhatə edir. Azərbaycan Respublikasında hər min nəfərə düşən sosial obyektlərin miqdarı, o cümlədən səhiyyə xidməti, təhsil xidməti, uşaq müəssisələrində ümumi xidmət, əhalinin mənzil-

kommunal təminatı, ayrı-ayrı regionlarda sosial obyektlərin təminat səviyyəsi və s. planlaşdırılır. Bu məqsədlə beynəlxalq normativlər əsas götürülür. İnkişaf etmiş ölkələrin və keçmiş SSRİ-nin respublikalarında sosial sahələrin planlaşma təcrübəsi əsas götürülür. Normativ tələbat sistemi planlaşmanın nəzəri əsasını təşkil edir. İnkişaf etmiş cəmiyyətdə iqtisadi inkişafı yanaşı normal sosial inkişafın təmin olunması üçün hər min nəfərə uyğun gələn xidmət növü, onun miqdarı və digər ifadəsi müəyyən olunur. Və bu göstəricilər tələbatın ödənilməsinin son həddi kimi qəbul olunur. Dövlət tələbatın ödənilməsinin yüksəlməsi üçün lazım olan maliyyənin, vəsaitin miqdarını tənzim edir.

Sosial inkişafda öz xüsusi çəkisinə görə ən aparıcı yeri pulsuz və güzəştli xidmətlər təşkil edir. Aydındır ki, bu xidmət maliyyə vəsaiti, əhalinin strukturunda onun məşğuliyyətindən, təhsil və səhiyyədə olan tələbat sistemindən asılıdır. Hər bir respublikada bu sahələrin inkişafı, bu sahələrə ayrılan büdcə vəsaiti, hər nəfərə düşən büdcə xərcləri sosial tənzimlənmənin təhlili hesabı və perspektiv idarə olunmasının obyektidir. Azərbaycanda sosial inkişafın özünəməxsus qanunları mövcuddur. Son illərdə bu qanunauyğunluqlar daha qabarıqdır. Bir milyon iki yüz minə qədər pensiyaçının, iki yüz minə qədər tələbənin, işsizliyin yuxarı olması xarakterik xüsusiyyətdir. O, cümlədən əhalinin yaş tərkibində son illərdə nisbi qocalmanın baş verməsi, hər bir işçiyə düşən işsizlərin sayının artması, təbii artımını azalması tempini xarakterizə edir və digər xüsusiyyətlər, sosial təminat, sosial müdafiə, sosial tənzimlənmənin özünəməxsus qanunauyğunluqlarını meydana çıxarır və sosial siyasəti formalaşdırır. Sosial siyasətə uyğun olaraq işə maliyyə-kredit, bölgü, mübadilə, vergi siyasəti formalaşdırır. Sosial təminatın pulsuz və güzəştli xidmət istiqamətlərində formalaşmasının tənzimlənməsi mexanizmləri həmin sahələrdə işləyənlərin əmək haqqısı, bu sahələrinin maddi texniki bazası və kadr potensialının inkişaf etdirilməsi zəruri olan maliyyə imkanları ilə məhdudlaşdırılır. Təcrübə göstərir ki, bu

sahələrdə işləyənlərin əmək haqqısı son 5 ildə başqa sahələrdən 2-2,5 dəfə aşağıdır. Maddi-texniki baza isə hər min nəfərə düşən uyğun kontingentə görə normativlərdən iki dəfə aşağıdır. Beləliklə büdcə siyasəti Azərbaycan üçün sosial yönlü siyasət olmalıdır. Çünki bu sahələrin inkişafının maliyyə əsaslarının əsas mənbəyini mərkəzləşmiş formada dövlət büdcəsi təşkil edir. 1996-cı ildə Azərbaycanda təhsilin inkişafına dövlət büdcəsinin 17,6% elmin inkişafına 0,8%, sosial təminata 10%-ə yaxını sərf olunmuşdur. Təqribi hesablamalar göstərir ki, sosial inkişaf üçün ayrılan vəsaiti əvvəlki illərə nisbətən artımı baş vermir. Ona görə də ağır maliyyə gərginliyi şəraitində sosial tənzimlənmənin əsaslarını müəssisələrin özlərinin təsərrüfat hesabı hesabına işləməsi yolu ilə ödənilməsi problemləri meydana çıxır. Ona görə də müasir şəraitdə təhsil ocaqlarının bəzilərində pullu təhsil sistemi mövcuddur. Özəl təhsil ocaqları inkişaf edir. Mülkiyyət münasibətlərindən asılı olaraq maliyyələşdirmə mənbələri yeniləşir. Yeni ixtisaslara, xidmətlərə ehtiyac əhalinin xidmətə olan alıcılıq qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Beləliklə bazar iqtisadiyyatı formalaşdıqca sosial inkişafın yeni formaları meydana çıxır. Bu strukturun təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətləri formalaşır. Maliyyə imkanları yeniləşir və tənzimləmədə indiyə qədər formalaşmış plan, mərkəzləşmiş mexanizmlərdən fərqli olaraq çevik bazar mexanizmləri meydana gəlir. Əlbəttə sosial tənzimlənmənin bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə gərginliyi daha da gərginləşir. Ona görə də istər respublikanın daxili imkanları hesabına, istərsə də xarici kreditlərin, resursların hesabına bu gərginliyi azaldan, yumşaldan tədbirləri, mexanizmləri tətbiq etmək lazımdır. Ona görə də respublikada sosial müdafiə fondları, kreditlər, dünya bank sistemləri, humanitar yardım hesabına sosial fondlar yaradılır.

5.2. Xidmət sahələrinin sosial xidmətinin tənzimlənməsi mexanizmləri

Qeyri istehsal sahələri sosial tələbatın ödənilməsinə xidmət etdiyi üçün həmin sahələrin planlaşdırılması və idarə olunması məqsədlə istifadə olunan göstəricilər, metodlar əhali ilə onun həyat səviyyəsi və tələbatı ilə bağlıdır. Sosial sahələrin hər biri özünəməxsus planlaşma və tənzimlənmə mexanizmlərinə malikdir, çünki bu sahələrin hər birində konkret xidmət planlaşdırılır. Ona görə də səhiyyə, təhsil, məişət, digər xidmət sahələri planlaşdıqda və idarə olunduqda ümumi plana uyğunluqlar kəsb edir və hər bir konkret xidmətin növünə uyğun metodiki göstəricilərə malikdir. Sosial xidmət sahələrinin planlaşması iqtisadi və sosial inkişafın planının tərkib hissəsidir. Öz həcmi, miqyası etibarlı ilə sosial sahələr işləyənlərin və burada uyğun xidmətlərdən istifadə edənlərin sayı əhalinin 50%-nə qədərini Azərbaycanda təşkil edir. Təhsil sistemində, səhiyyədə, məişət, mənzil, nəqliyyat xidməti ilə hər bir adam öz tələbatını gündəlik ödəyir. Ona görə sosial sahə kimi planlaşmada göstəricilər sistemi müəyyən olunur. Bu göstəricilər hər bir konkret sahədə əhaliyə göstərilən xidmətin ümumi həcmi, onun dəyər göstəricisi, bu xidmət sahəsində işləyənlərin sayı, həmin sahəyə qoyulan kapital qoyuluşu və onun maddi-texniki bazası əsaslandırılır. Beləliklə sosial obyektlərin və sosial sahənin xidmət edəcəyi etapların sayı, yaxud xidmətin ümumi miqdarı həmin obyektlərin gücü kimi qiymətləndirilir. Əlbəttə hər bir iqtisadi regionda və Azərbaycanda bu sosial obyektlərin sayı və onların illik xidmət gücləri potensialı tələbat sistemi ilə müəyyən olunur. Sosial tələbat öz məzmunu, xarakteri etibarlı ilə maddi və mənəvi nemətlərə olan tələbata nisbətən çox fərqlidir. Sosial tələbat həcmi struktur baxımından dinamik dəyişən bir prosesdir. O, mahiyyət etibarlı ilə həm xalq təsərrüfatı sahələrinin quruluşu, həm də iqtisadi coğrafi əhali ilə bağlıdır. Ona görə də onun planlaşmasında ilkin növbədə insanların ərazi üzrə

məskunlaşmasını, onların hər bir regionda məşğuliyyətini, maddi təminat səviyyəsini, demografik tərkibini nəzərə almaq lazımdır. Buna görə də sosial obyektlərin ümumi həcmi, onların potensial gücləri xalq təsərrüfatı planında müəyyən olunur, makro göstəricilər kimi istifadə olunur. Sonra bu göstərici məhsuldar qüvvələrin yerləşməsi və inkişafı planına uyğun olaraq ərazi və sahə üzrə planlaşdırılır. Sahə üzrə planlaşmada hər bir xidmət sahəsinin makroiqtisadi plan göstəriciləri müəyyən olunur. Məsələn: səhiyyə planında bütövlükdə il ərzində səhiyyə xidmətinin həcmi, onun iki xidmət üzrə strukturu, səhiyyənin maddi texniki bazası, işləyənlərin sayı müəyyənləşdirilir. Nəqliyyat planında nəqliyyat xidmətinin ümumi göstəricisi ton/km-lə olunur. O cümlədən əhaliyə xidmətin yükdaşıma və əhali daşıma üzrə ümumi miqdarı göstəriciləri müəyyən olunur. Təhsilin planı aşmasında isə təhsil sahəsində işləyənlərin ümumi sayı, təhsilə qoyulan kapital qoyuluşu, tələbə kontingentinin sayı və s. planlaşdırılır. Beləliklə xalq təsərrüfatı planında sosial sahələrin hər bir üzrə makroplan tərtib olunur. Bu sahələrin daxilində isə onların ərazi üzrə təşkilinin və hər bir xidmətin ayrılıqda planlaşması göstəriciləri işlənilib hazırlanıb. Məsələn: səhiyyənin Azərbaycan rayonları üzrə yerləşdirilməsi hər bir regionda həkimlərin sayı, hər min nəfərə düşən səhiyyə xidmətinin miqdarı, çarpayıların miqdarı, tibbi dərmanlar təchizatı planlaşdırılır. Bu göstəricilər bütün sosial sahələrdə təşkilati, iqtisadi, mütləq və dəyər göstəriciləri ilə ifadə olunur. Nisbi göstəricilər sosial sahələrinin planlaşmasına planların, yerinə yetirilməsi, onları başqa sahələrlə müqayisəsi üçün istifadə olunur. Nisbi göstəricilər kimi tələbatın ödənilməsi, fondlarla silahlanma, sosial obyektlərin maddi-texniki təchizatı hər min nəfər canlı əməyə düşən maddi-texniki baza, hər xəstəyə xərclənən kapital qoyuluşu və sayrı daxildir. Nisbi göstəricilər hesab göstəriciləridir. Onların sosial obyektlərin bölgü inkişafında səviyyəsini qiymətləndirmək və perspektivdə ehtiyatları təyin etmək məqsədlə istifadə olunur. Bu

göstəricilərin dinamikası dəyişmə meylləri, xidmət sahələrinin təyini və proqnozu üçün istifadə olunur, idarə olunmasına xidmət edir. Qeyd edək ki, yuxarıda dediyimiz kimi sosial sahələr bir sıra iqtisadi, təşkilati, inzibati, ərazi, sahə faktorları ilə bağlı olduğu üçün və onların qarşılıqlı təsiri nəticəsində inkişaf etdiyi üçün onun planlaşma metodologiyası kompleks metodlar ilə müəyyən olunur. Uzun müddət sosial obyektlərin planlaşmasında sosializm şəraitində mərkəzləşdirilmiş plan göstəriciləri və qalıq prinsipləri tətbiq olunurdu. Vahid standartlar əsasında ümumi normativlərə uyğun olaraq sosial obyektlərin hər bir regionda diferensial formalaşma xüsusiyyətlərini nəzərə almadan aparılırdı. Bu da öz növbəsində hər bir regionda tarixi, ənənəvi formalaşmış tələbat sistemini nəzərə almırdı. Bəzi hallarda buna “tarazlaşma” siyasəti deyirdilər. Regionun imkanını nəzərə almadan büdcənin qalığı hesabına modelləşdirilir. Sosial sahələrin planlaşması xalq təsərrüfatı planından sonra istifadə olunmamış vəsait kapital hesabına inkişaf etdirilirdi. Bu da öz növbəsində sosial sahələrin inkişafında dinamizmin prinsiplərini, fərdi yanaşma metodlarını və ayrı-ayrı sosial sahələrin üstün artması strategiyasını məhdudlaşdırırdı. Sosial siyasət birbaşa bu sahələrin inkişafı ilə bağlı olduğuna görə qalıq prinsipi əsasında onun planlaşması ucqar rayonlarda iqtisadi inkişaf ilə sosial inkişaf arasında disproporsiyanı pozur. Ona görə də sosial sferaların planlaşdırılmasının metodoloji əsasını və əsas nəzəri aspektlərini hər bir regionun məhsuldar qüvvələrinin inkişaf istiqamətini müəyyən etməlidir. Bəzi sahələrin konkret rayonlarda yerləşdirilməsi və inkişafı həmin regionda xalq təsərrüfatı problemləri və əhali ilə bağlı olmasıdır. Sənayenin təşkili, planlaşması, onun emal sənayesinin inkişaf rolu, iqlim şəraiti, ölüm-doğum səviyyəsi coğrafi yerləşmə xüsusiyyəti, əhalinin məskunlaşması sosial obyektlərin ərazi planının əsaslarını təşkil edir. Ona görə də sənaye potensialının inkişafında məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində iki əsas yanaşma prinsiplərindən istifadə olunur.

1. Təbii resurslarla, iş qüvvəsilə zəngin bir iqtisadi regionda, sosial infrastruktura obyektlərinin yüksək inkişaf səviyyəsi olduqda həmin regionlarda sənayenin yerləşdirilməsi nəzərə alınır. Çünki sosial obyektlərin tikilməsinə əlavə xərclər lazım olunur.
2. Ucuz iş qüvvəsi, təbii sərvətlər və digər resurslar zəngin olan bir ərazi istehsalının inkişafı nəticəsində əldə olunan iqtisadi effekt, səmərə həmin regionlarda sosial obyektlərin tikilməsi xərclərini ödəyir. Üstəlik uzun müddət strateji əhəmiyyət kəsb edir. Regionun formalaşması və inkişafında məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi qərarı sosial effekt baxımından əhəmiyyətli olur.. Planlaşma və idarəetmə sistemində sosial obyektlərin ərazi, sahə, təşkilati quruluşu həm iqtisadi, həm də sosial iqtisadi effekt baxımından qiymətləndirilir.

5.3. Əhali istehlakının idarə edilməsi mexanizmləri

Əhalinin tələbatı əldə olunan maddi və mənəvi nemətlərə, xidmətə olan ehtiyacları ilə müəyyən olunur. Tələbat subyektiv zərurət üzündən meydana çıxır. Onun formalaşmasına coğrafi iqtisadi demoqrafik faktorlar təsir edir. Ona görə də tələbat əhali istehlakının formalaşmasının əsas amilidir. İstehlak reallaşan tələbata deyilir. İstehlak tələbatdan kəmiyyət və keyfiyyətə fərqlənir. Tələbata təsir edən amillər istehlaka da təsir edir. Lakin istehlakın tələbatdan fərqli amilləri də vardır. O amillərin istehlakın ümumi həcminə və strukturuna təsirini öyrənmək, istehlakın tənzimlənməsinin və idarə olunmasının əsaslarını təşkil edir. Əhali istehlakı il ərzində istifadə olunan maddi və mənəvi nemətlərin ayrı-ayrı xidmətlərin ümumi həcminin miqdarını, natural və dəyər formasında, onun strukturasını müəyyən edir. Əhalinin istehlakını tənzim etmək iki əsas nəzəri metodoloji baxımdan həyata keçirilir.

1. İstehlak səviyyəsi həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi üçün sintetik ümumiləşmiş göstərici olduğuna görə həyat səviyyəsinin formalaşması baxımından tətbiq olunur, planlaşdırılır.
2. İstehlak strukturasının yaxşılaşması onun ümumi həcmnin artırılması, istehsalın təkmilləşdirilməsi, bunun əsas istiqamətlərinin müəyyən etməsi üçün həlledici rol oynayır.

İstehlakın formalaşmasının əmtəə pul münasibətləri bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas amilləri aşağıdakılardır.

1. Əhalinin gəlirləri
2. Əmtəə təklifi
3. Xidmət sahələrinin inkişafı
4. Onların əhaliyə xidmət göstərdikləri sahələrin strukturası
5. Əhalinin demoqrafik tərkibi
6. Məşğuliyyət quruluşu
7. Əhalinin məskunlaşma dərəcəsi daxildir

İstehlak tənzim olunmazdan əvvəl forma, struktura və inkişaf dinamikasına görə təhlil olunmuş məqsədlə istehlakın göstəriciləri müəyyən olunur. Natural və dəyər formasında olan göstəricilər, mütləq və nisbi göstəricilər; ümumi və konkret göstəricilər; hesab göstəriciləri ilə ifadə olunur. Əhalinin istehlakının ümumi göstəricisi il ərzində istehsal olunan maddi və mənəvi nemətlərin həcmi, natural şəkildə tonla, kq-la; miqdarını, yaxud dəyər formasında istehlak olunan maddi nemətləri ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmətin ümumi miqdarını göstərir. Onun konkret göstəriciləri isə hər bir məhsul, ərzaq, qeyri ərzaq xidmət üzrə natural və dəyər göstəricisini əks etdirir. İstehlakın dinamikası, istehlak olunan maddi və mənəvi nemətlərin artım tempini göstərir. Mütləq və nisbi ifadə olunur. Məsələn: 1980-ci ildə istehlak olunan maddi nemətlərin ümumi dəyərini 4 milyon manat qəbul etsək, onda 1995-ci ildə 8 milyon manat olmuşdusa, artım 200%, yaxud 2 dəfə olmuşdur. O cümlədən istehlakın dinamikası ayrı-ayrı

konkret nemətlər üzrə də öyrənilir. Ümumi istehlakın həcmində dörd il ərzində zaman-zaman istehlak olunan konkret bir maddi nemətin xüsusi çəkisi azala bilər və digərinin xüsusi çəkisi arta bilər. Əgər istehlak olunan “n” maddi neməti uyğun olaraq istehlakın ümumi həcmində xüsusi çəkisi x_1, x_2, \dots , kimi işarə etsək, arasındakı məbləğ birdən n-ə qədər bərabərdir yəni və yaxud vahidə, onda x_1, x_2, \dots, x_n -nin perspektiv dövrdə tapılması, müəyyən edilməsi, son nəticə istehlakın strukturasının tapılması deməkdir. Beləliklə istehsalın həcmi və onun strukturasının dinamik təhlili meyllərinin araşdırılması, əhali tələbatını öyrənir və tənzimləmək üçün struktur siyasəti yeritməyə imkan verir. İstehsal strukturası təkmilləşir. Mal təklifi strukturu təkmilləşir.

$$\sum_{j=1}^n x_j = 100 = 1$$

İstehlakın formalaşmasının əsas mənbəyi bölgü formaları və istehlak mənbələri hesabına əmələ gəlir. İstehlak formaca maddi və mənəvi xidmətlər istehlakına bölünür. Əhali istehlakının formalaşma mənbələrinə görə aşağıdakı əsas strukturları misal göstərmək olar.

1. Pul gəlirləri hesabına istehsal olunan maddi və mənəvi nemətlər həcmi istehlakı.
2. Natural təsərrüfat, şəxsi yardımçı təsərrüfat, fermer hesabına natural formada istehlak olunan maddi nemətlər
3. Pulsuz xidmətlər sosial müdafiə fondları, ictimai istehlak fondları hesabına istehlak olunan maddi nemətlər və xidmətlər hesablanır

İstehlakın tənzimlənməsi yuxarıda göstərilən mənbələrin hesabına onun formalaşmasının və dinamikasının meylləri tapılır, sonradan isə həmin meyllərin dəyişməsi nəzərdə tutulur. Konkret olaraq pul gəlirlərinin artırılması yolları, istehlak olunan ayrı-ayrı xidmətin yerləşməsi və inkişafı yolları, ticarətin, məişətin yerləşməsi yolları müəyyən olunur.

Bu məqsədlə adambaşına düşən istehlak həcmi konkret əmtənin istehlakı müəyyən faktiki istehlak tələbatın ödənilməsi üçün zəruri olan istehlakın həcmi ilə müəyyən olunur. Bəzən ədəbiyyatlarda bu istehlaka normativ istehlak da deyirlər. İki istehlak səviyyəsi arasında nisbət mövcud istehlakın mövqeyini qiymətləndirməyə imkan verir və onun planlaşması üçün istifadə olunur.

$$\alpha = \frac{F_i}{N_i} * 100\%$$

α - tələbatın ödənilmə dərəcəsi

Əhali istehlakının planlaşması və tənzimlənməsi üçün ona təsir edən amilləri qiymətləndirmək lazımdır.

İstehlakın dinamikasına, tempinə əhali gəlirləri təsir edir. Gəlir artdıqca qiymətlər dəyişilməzsə əhali istehlakının ümumi tempi artır. Həmçinin istehlak əhalinin demografik tərkibindən asılıdır; həm də yaş qrupundan asılı olaraq dəyişir. Məşğuliyyət fəaliyyətindən, regionda əmtə təklifinin strukturundan və həcmindən asılıdır. Bu faktlar hər biri ayrı-ayrılıqda əhali istehlakına və tələbatına təsir edir və formalaşır və birlikdə bir-birinə təsir edir. Hər bir faktorun, istehlakın ümumi səviyyəsinə bir adam başına düşən istehlak səviyyəsini y -lə işarə etsək və istehlaka təsir edən amilləri x_1, x_2, \dots, x_n ilə işarə etsək onda $y=f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ istehlak funksiyası adlanır.

$$\frac{\partial y}{\partial x_i} = K_{\partial i}$$

i – hər hansı əmtə və xidmət üzrə

$K_{\partial i}$ - əmtəəsi və xidmət elastik əmsalidir.

Beləliklə istehlakın gəlirlərindən asılı olaraq dəyişilməsini elastik əmsalının $K_{\partial i}(t)$ uzun temp müddətində dəyişməsi ilə qiymətləndirilir, perspektivdə gəlirlərin dəyişilməsinə uyğun olaraq istehlakı da qiymətləndirmək olar. Bu qayda ilə istehlakın dəyişmə dinamikası başqa faktorlarda asılı olaraq planlaşdırılır. Qeyd edək ki, istehlak funksiyası həmçinin hər hansı ərazidə olunan məhdud parametrlərlə ifadə olunur.

Məsələn: ərazidə olan əmtə təşkili və əhalinin gəlirləri istehlakın artmasını məhdudlaşdırılır. Əgər biz x_i ilə i xidmət və əmtələrin istehsalının quruluşunu qeyd etsək, P_i ilə həmin əmtə və xidmətlərin qiymətini qeyd etsək onda istehlak olunan maddi və mənəvi nemətlərin bütün istehlakın dəyəri gəlirlərlə məhdudlaşır.

$$\sum_{i=1}^n x_i P_i \leq D'$$

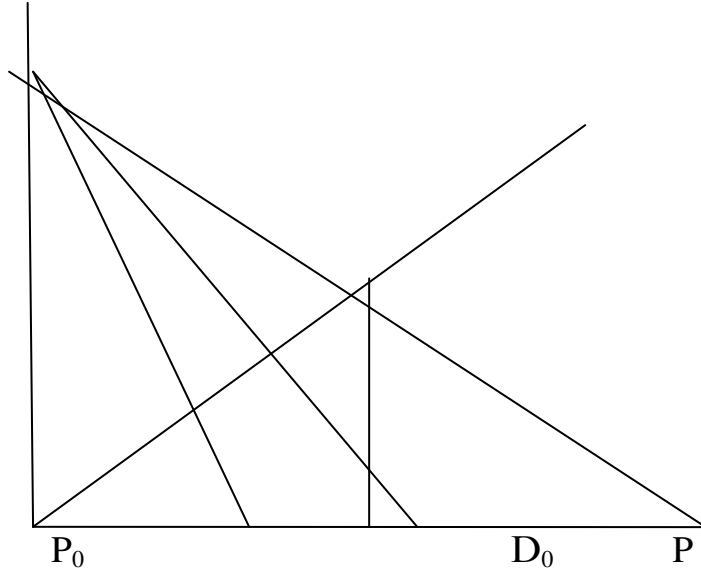
D' - əhalinin gəlirləri

İstehlakın tənzimlənməsi başqa sahələrdən fərqli olaraq struktur siyasəti ilə bağlıdır. Yəni hər bir ölkədə respublikada iqtisadiyyatın quruluşu və xalqın istehlakı üçün lazım olan maddi nemətlərin istehsalı ilə bağlıdır. O cümlədən kapital qoyuluşunda ayrı-ayrı sahələrin inkişafını tənzim edir. Bu baxımdan istehlakın strukturu ərazidə istehsal olunmuş maddi nemətin və xidmətin strukturu ilə uzlaşır. Belə ki, bütün əmtələrin istehlakı respublikada olan mal əmtə təşkili ilə müəyyən olunur.

$$\sum_{i=1}^n x_i = N \text{ - mal və əmtə təşkili}$$

Əmtə təşkili tələbata uyğun oduqda istehlakın strukturunda əlverişli şərait yaradır və əhali tələbatına uyğun olan neməti və xidməti ola bilər. Əksinə olduqda bahalanma baş verib istehlak səviyyəsində və strukturunda ucuz əmtələrə, mallara, xidmətlərə meyl artır. Beləliklə istehlakın strukturuna təsir edən əsas mexanizm tələb və təklif mexanizmidir. Həyat səviyyəsinin planlaşması və tənzimlənməsi üçün tələb və təklif arasında formalaşmış qanunauyğunluqların qarşılıqlı təsir güclərini qiymətləndirmək lazımdır.

y

İstehsal olunmuş məhsulların qiyməti artdıqda həmin əmtəələrin istehsalı artır. O, müddətə qədər artır ki, bazarda həmin əmtəələrə olan tələbat təkliflə tarazlaşır. Yəni qiymət sabitləşir. Qiymət sabitləşəndən sonra həmin əmtəələrin alınması qabiliyyəti azalır və bir müddətdən sonra istehsal sabitləşir. Qiymət aşağı olduqda həmin əmtəələrin alınması satışı artırır. Lakin qiyməti aşağı olan əmtəələrin istehsalı azalır. Elə bir məhsul istehlakı üçün həmin əmtəənin istehsal etmək əlverişli olur. Ona görə də həmin əmtəənin istehlakı dayandırılır. Uyğun olaraq Respublikada həmin əmtəənin təklifi azalır, əmtəələrdə qıtlıq meydana gəlir, bu da onun qiymətinin təzədən artmasına səbəb olur. Beləliklə tələb və təklif istehsalçı-istehlakçı arasında alıcılıq qabiliyyəti ilə əmtəə təklifi arasında tənzimləyici rol oynayır. İstehsalçı qiyməti

yuxarı olan yəni onun gəlirlərini artıran, maksimumlaşdıran sahələri inkişaf etdirir, kapital qoyur. O vaxta qədər ki, qoyulan kapitalla və ona uyğun olan gəlir başqa sahələrə nisbətən daha yuxarı olur. İstehlakın struktur tənzimlənməsi, bütövlükdə istehlakın həcmində ayrı-ayrı əmtəələrin və xidmətin xüsusi çəkisi ilə müəyyən olunur.

Belə ki, əgər biz istehlak olunmuş maddi və mənəvi nemətlərin ümumi həcmi dəyərlə 100%-i vahid kimi qəbul etsək onda istehlakın strukturası ay ilə ifadə edilir.

$$\alpha_i \sum_{i=1}^n \alpha_i = 100\%$$

Natural formada istehlakın strukturasını hər hansı ərazi, ailə, sahə daxilində hesablamaq olar.

İstehlakın marketing planlaşması, onun müasir şəraitdə əsasını və proqnozunu təmin edir.

Bazar iqtisadiyyatı strateji planlaşma və marketing planlaşmasının vəhdətində həll olunur. Strateji planlaşdırma əhalinin həyat səviyyəsini təmin edən istehlak həcmi, strukturunu və əhalinin alıcılıq qabiliyyətini təmin etmək vəzifələrini həyata keçirir. Strateji planlaşma iqtisadi və sosial inkişafın sahə və struktur dəyişmələrini tənzimləyir. Belə ki, iqtisadi artıma təsir göstərən təkrar istehsal strukturunu formalaşdırır, iqtisadi artımı təmin edir və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Marketing planlaşması məhsulun çeşidini, keyfiyyətini, əhali qrupları üzrə segmentləşməsinə müəyyənləşdirir. Belə ki, alıcılıq qabiliyyətinə görə və istehlak davranışına uyğun olaraq əhalini qruplara bölmək olar. Əgər biz istehlakın tələbatın ödənilməsində rolunu nəzərə alsaq, əhali istehlakının adambaşına normasına, onun segmentlərinə görə paylanması baş verir. Belə ki, ərzaq istehlakı daha çox az təminatlı və çox təminatlı ailələrdə ən vacib istehlak davranışı kimi özünü göstərir. Odur ki, təminat səviyyəli ailələrdə isə ərzaq, qeyri-ərzaq, xidmət səviyyəsində özünün vacibliyini göstərir. Yuxarı təminat səviyyəli sosial qruplarda daha çox pulu xidmətlər,

daşınmaz əmlak, xarici ölkələrə səyahət, yığım istehlak seqmentləri özlərini göstərir.

Beləliklə, hər bir əmtəə və xidmətin marketinqinin tədqiqi həmin əmtəə və xidmətə təsir edən iqtisadi, sosial amilləri nəzərə almaqla planlaşdırılır. Planlaşma tədqiqat xarakteri daşıyır. Hər bir əmtəə və xidmətin orta istehlak səviyyəsi əhali üzrə və əhali qrupları üzrə qiymətləndirilir, təhlil olunur və dinamikada həmin əmtəələrin və xidmətlərin bütövlükdə istehlakın strukturunda dəyişməsinin trayektoriyası, istiqaməti müəyyənləşir.

İstehlakın marketinqi, yəni kəmiyyət və keyfiyyəti, çeşid planlaşması, əhalinin gəlirləri və əhalinin məşğulluğu, sosial vəziyyəti, yaşadığı ərazinin coğrafi şəraiti ilə müəyyənləşir. Ona görə də şəraitin seqmenti ilə istehlak seqmenti arasında identifikasiya aparılır. Bazar münasibətləri 2 əsas seqmentləşmə müstəvisinə bölünür.

1. İstehlakçı seqmentləri;
2. Əmtəə və xidmətin bazar tələb və təklifi seqmenti.

Birinci qrup seqmentlərə cəmiyyətin sosial quruluşu, iqtisadiyyatın inkişaf dinamikası, bazar iqtisadiyyatının strukturunda istehlak, idxal və ixracın dəyişməsi meyilləri təsir edir.

İstehlakçılar əhalinin təbii artımı, onun miqrasiyası məskunlaşma, məşğulluq, demoqrafik tərkib, dövlətin istehlakçının həyat səviyyəsinə, onun yaxşılaşmasına yönəltdiyi ayrı-ayrı təsirləri, tədbirlərin effekti ilə ölçülür. Ona görə də marketinq planlaşmasının birinci müstəvisində istehlakçıların iqtisadi-sosial, demoqrafik və bazarda davranışının dinamikası, onun proqnozu verilir və bu proqnozlar ilkin tənzimləmə üçün əsas rol oynayır. Sonradan bazar seqmentləri istehlakçı seqmentlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Bazar seqmentləri isə istehsalın strukturunu, hər bir istehsal növünün yarandığı effekt, səmərə, istehsal bazarında rəqabət və hər bir konkret əmtəə və xidmətin istehlak bazarında balansı tərtib olunur. Yəni, istehsal yolu ilə, idxal və ixrac saldosu yolu ilə, ticarət ehtiyatları yolu ilə istehlak bazarında zəruri olan tələbata uyğun

tarazlıq, inkişafı təmin edən əmtəə və xidmət strukturunu müəyyənləşir.

Marketinq planlaşması bu iki seqmentin əlaqəsinin modelinin əsaslandırılmasından asılıdır. Belə ki, bu model həm statistik, həm də proqmatik modellər olur. Planlaşma məqsədi ilə daha çox proqmatik modellər əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə ETT dəyişməsi, tələbatın struktur və keyfiyyət dəyişməsi, yeni-yeni çeşidli məhsulların və xidmətlərin istehsalı və ya idxalı yolu ilə əmtəə xidmət bazarında tarazlığın təmin olunması yolları müəyyənləşir.

Seqmentləşmə həm statistik, həm dinamik olaraq struktur dəyişmələri özündə əks etdirir və hər bir istehlakçı seqmenti üçün konkret bazar seqmenti müəyyənləşir. Ona, görə də proqnozlaşdırma məqsədi ilə istehlakçı proqnozlaşdırılır, onların istehlakının strukturunda hansı əmtəənin və xidmətin prioritet istiqamət olması müəyyənləşir. Sonra bu prioritetlər əsasında istehlak bazarının formalaşdırılması yolları müəyyənləşir.

Marketinq planlaşması istehsal, bazar, xidmət şəraitinin marketinqi ilə ölçülür. Təbii ki, bunun əsasını xərclər təşkil edir. Hər bir əmtəənin istehlak bazarında istehlakının müəyyən tsiklik dövrü var. Belə ki, həmin əmtəə, xidmət yüksək tədiyyə qabiliyyətinə malik olduqda onun istehsalı, idxalı, keyfiyyəti stimullaşır, bu stimullar kommersiya səyi adlanır. Hər bir istehsalçı öz istehsalını onun perspektivini təmin etmək üçün həyata keçirdiyi istehsal daxili planlaşma, reklamlar, məhsulun çeşidinin yaxşılaşması yolları, həmin məhsulun xarici görünüşü, saxlanması, daşınması və digər yollar ilə alıcılıq qabiliyyətinə təsir edir. Belə stimullar davamlı inkişafın əsasını yaradır. Rəqabət mühiti şəraitində istehsal marketinqinin təkmilləşməsi sahibkarın və müəssisənin davamlı inkişaf proqramı əsasında formalaşır. İstehsalın nəticələri olan gəlirlərin bölgüsü və onun istehlakı üçün zəruri olan texniki tərəqqi «Nau-hau» texnologiyalar və əməyin ödənilməsi yollarını müəyyənləşdirir. İstehsalın bazar seqmentlərinə uyğun trans-

formasiyası modeli əsaslı kapital qoyuluşu, əməkhaqqı və müəssisə daxili xərclərin optimal əlaqəsi ilə mümkün olur. Hər bir müəssisə, sahibkar, eyni olmayan istehsal və istehlak bazarı mühiti şəraitində fəaliyyət göstərir. Ona görə də bu şəraitin müxtəlifliyi əlavə gəlir yaradır, yaxud xərc əmələ gətirir.

Müəssisə daxili xərclərin strukturunda hər bir xüsusi 3 effekt həmin məhsulun istehsalına daha çox stimül yaradır. Ona görə də marketing planlaşması hərbi təşəbbüslər, müəssisə daxili rəqabət mühiti ilə formalaşır. O, cümlədən, əməkhaqqı xərcləri ilə əsaslı fondlar, dövrüyyə vəsaitləri, yığım, reklam, marketing keyfiyyəti çeşidi ilə bağlı əlavə xərclər planlaşdırılır. Müəssisənin bu xərcləri ilə onun gəlirləri arasında əlaqə müəssisədə bazarın diktəsi ilə stimül yaradır və hər bir bazar subyekti olan sahibkar özünün fərdi marketing planını tərtib edir, onun aşağı salınması yollarını axtarır.

Marketing təşkilatı sistemdir. Onun plan mexanizmi kimi istifadəsi, bazarın öyrənilməsi perspektivi alıcıların sosial-demografik, struktur dəyişmələrindən baş verən dəyişmələrin qiymətləndirilməsi və özünün təsərrüfatının daxilində istehsalın, istehlakın təkmilləşdirilməsinə yönəldilir. Müəssisədə istehsal marketingi əməkhaqqı sistemi ilə bağlıdır. Buna görə də keyfiyyətli məhsula və yüksək qiymətlə reallaşan məhsul və xidmətə görə işçilərə əlavə əməkhaqqı verilməsi və işçilərin əməkhaqqı artımından dəyişiklikləri onun özünün hiss etməsi marketing stimullaşdırılmasının şəxsi səyi, şəxsi stimullaşdırma sistemidir. Ona görə də cəmiyyətdə baş verən alıcılıq qabiliyyəti, qiymət dəyişməsi, həyatın dəyəri, müəssisə daxili marketing planlaşmasına təsir edən əsas amildir.

İstehlakın marketing təşkili istehsal proqramları vasitəsi ilə reallaşır. İstehsal proqramı məqsədli proqramlar olub, istehsal olunmuş məhsulun çeşidi, kəmiyyəti, onun buraxılış həcmi, əhali arasında çeşidi və keyfiyyəti nəzərə almaqla məqsəd funksiyası kimi meyar olaraq qəbul olunur. Bu məqsədin reallaşması üçün istehsal gücləri müəyyənləşir. O cümlədən, əmək tutumu, material tutumu, əməkhaqqı, material xərcləri

və xərc strukturu ilə müəyyənləşir. Əməkhaqqı sisteminin təkmilləşməsi üçün əmək məhsuldarlığı planlaşdırılır. Əsas xərclər istehsal xərcləri, dövrüyyə xərcləri, yığım, sosial müdafiə xərcləri, reklam, daşıma və s. xərclər məqsədlərin reallaşmasına görə normativ baza əsasında planlaşdırılır. Əmək normaları yaşamaq üçün istehlak xərclərini məhdudlaşdırır.

Belə ki, hər bir müəssisədə minimum əməkhaqqı, orta aylıq əməkhaqqı və əməkhaqqının məhsulun faydalılığından asılılığı müəssisə daxili marketing planlaşmasının əsas istiqamətləridir. İstehsaldan kənarında marketing planlaşmasını ticarət, servis, xidmət, reklam, bazar strukturlarının təşkili, birləşmələr, yarımkarlar və digər əhali ilə bağlı xidmət sferaları təşkil edir. Bu sferanın səmərəli təşkili itkiləri azaldır, məhsul çeşidini və keyfiyyətini saxlayır, ticarət və xidmət sferasında işçilərin məşğulluğunu təmin edir və onların sosial qrup kimi həyat səviyyəsini yüksəldir.

Ticarət marketingi hər bir məhsulun istehlak dəyəri ilə yanaşı bu istehlakın alıcılara çatdırılması prosesini əhatə edir. Ticarət formaları servis xidmətinin keyfiyyətli təşkili və xidmətin şəraiti, bazar məhsuluna ehtiyacların reallaşmasının formal tərəfi olaraq çıxış edir.

İstehlak bazarı marketing tədqiqinin obyektı olaraq mülkiyyət formalarına görə fərqlənir. Belə ki, müasir şəraitdə əmtəə və xidmət bazarının 90%-i xüsusi mülkiyyətlərdən və sahibkarlar əmtəənin və xidmətin istehlakçıya səmərəli çatdırılması üçün əlavə ticarət, xidmət təşkilatı xərclər sərf edir. O cümlədən ticarətin öz infrastrukturunu yaranır. İstehsaldan əldə olunan məhsulların qablaşdırılması, başqa regionlara tranzit yükü kimi ötürülməsi və ya məişət xidməti, ictimai iaşə marketinginin təşkili istehlakın sanki artırılmasına gətirib çıxarır. İstehlak bazarı ərazi və sahə marketing planlaşmasının obyektidir. Alıcılıq qabiliyyətinin regionlar üzrə yerləşdirilməsi ayrı-ayrı məhsullara ehtiyacların və ya digər regionda intensivliyi həmin ərazilərdə istehlakın bazarının xüsusişmiş marketing strukturunu müəyyənləşdirir və bu bazar seqmentləri arasında

funksional maddi əşya bağlılığı yaradılır. Ona görə də hər bir istehlak bazarının xidməti kompleks xidmət növünü əhatə edir. Kompleks xidmət obyektı olaraq istehlak bazarları ixtisaslaşır, informasiya və məhsul istehsalı baxımından ixtisaslaşır, səmərəli inkişaf üçün əlverişli şərait yaradır. İstehlak bazarları əmtəələr və xidmətlər üçün ixtisaslaşdıqca onların digər sahələrdə, o cümlədən istehsal və xidmət sahələri ilə əlaqələri, artır. İstehlak bazarları, uyğun olaraq təşkilati formasına görə birjalar, topdan satış ticarət, pərakəndə satış, kompleks xidmətlər reklam və xüsusi fərdi təsərrüfat formalar şəklində inkişaf edir. İstehlak bazarının yerləşməsi və inkişafı müəyyən dövlət məhdudyyətləri əsasında tənzimlənir, idarə olunur. Belə ki hər bir xüsusi təsərrüfat forması olaraq dövlətin lisenziyasını almalıdır. Bunun üçün müəyyən texniki tələbat, ekoloji şərait, vergi və maliyyə cavabdehliyi əsas rol oynayır.

İstehlak bazarının bazar iqtisadiyyatı şəraitində öz-özünü idarə etməsi, rəqabətlə həll olunur. Həmçinin bütövlükdə ümumi iqtisadi artımın istehlak sferasında səmərəli təşkil etmək vəzifəsini reallaşdırır. İstehlak bazarının digər sahələrdə tarazlı inkişafı, onun təşkili və idarə olunmasının əsas istiqamətidir.

İstehsal bazarının idarə olunması bazar və qeyri-bazar tərəfindən reallaşan, həyata keçirilən mexanizmlər vasitəsilə baş verir. Belə ki, bir sıra strateji məhsullara qiymət dövlət tərəfindən tənzimlənir və bu qiymətlər digər məhsulların, xidmətin bazarına təsir edir, onların qiymətini formalaşdırır. İstehlakçı davranışı əhalinin əmtəə və xidmət qruplarına üstünlük verməsi dərəcəsi ilə ölçülür. Dövlət davranışı bölməklə az təminatlıların və yaxud zəruri məhsulların istehsalına, təklifinə şərait yaradır. O cümlədən enerji məhsullarının təminat səviyyəsi, onların qiyməti əhali arasında bölgüsü dövlətin planlaşma obyektidir. Dövlət strateji məhsulların təminatı səviyyəsinə, onların istehlakçıya çatdırılmasına şərait yaratmaqla digər məhsulların bazarına təsir edir.

Dövlətin istehsal bazarına təsiri həmin istehsalın regionlarda yerləşməsi, hər hansı məhsulun istehsalına stimül yaratmaq şəraiti, mexanizmi və dövlətin bəzi məhsulların istehsalına, gətirilməsinə şərait yaratmaqdan ibarətdir. Sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün bəzi məhsulların idxalına nəzarət, kvotaların tətbiqi və yaxud gömrükdə rüsumların tətbiqi yolu ilə istehlak bazarında əmtəənin, xidmətin keyfiyyətinə, çeşidinə nəzarət etmək mümkün olur.

İstehlak bazarı istehlakçıların maddi vəziyyətini nəzərə almaqla əmtəə və xidmət təklifinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğun seqmentləşməsi layihələri ilə mümkündür. Elə məhsul və xidmətlər mövcuddur ki, onların ancaq yoxsul ailələr üçün xarakterikdir. Ona görə də yoxsulluğun həddi təminat səviyyəsinə görə əhalinin paylanması, bölgüsü qanunauyğunluğu, istehlak bazarında «ucuzluq və bahalıq» müstəvisini formalaşdırır. Hətta əhalinin yoxsul və varlı təbəqələrinin hansı regionda və məhəllədə yaşaması xüsusiyyətlərindən asılılığı bazarın təşkilinin bəhə və ucuz kimi xüsusiyyətləri meydana çıxır. Məsələn, ABŞ-da, Vaşinqtonun özündə bir sıra mağazalar kasıb əhalinin yaşadığı məhəllələrdə ucuz qiymətə öz məhsullarını reallaşdırır. Yaxud bu gün mənzil bazarı keyfiyyətinə, çeşidinə komfortluluğuna görə, yerləşdiyi regiona görə özünəməxsus istehlakçı qrupları cəlb edir. Ona görə də istehlakçı bazarına dəyişmə meylləri və dinamikası bazarın əsas elementləri olan alıcılar, istehlakçılar, istehsalçılar, təchizatçılar və xidmətçilər əlaqəsinin ən əlverişli formalarını tapmağa yönəldilir.

5.4. Səhiyyənin planlaşması və tənzimlənməsi.

Səhiyyə xalq təsərrüfatı sahəsi olub, əhalinin sağlamlığa olan tələbatını ödəmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. Səhiyyənin iqtisadi və sosial inkişaf cəhətləri mövcuddur. Hər şeydən əvvəl səhiyyənin təşkili onun ərazi və sahə quruluşu səhiyyə daxili proporsiyalar tələbat sistemi ilə müəyyən olunur. Səhiyyə tələbatı əhaliyə səhiyyə xidmətinin təşkil olunmasının

metodoloji nəzəri əsasıdır. Bu tələbat öz növbəsində Respublikanın əhalisinin sağlamlıq səviyyəsində bunun məşğuliyyətin formasından, iqtisadi imkanlardan, coğrafi mühit şəraitindən asılı olaraq formalaşır. Səhiyyənin inkişafı bütövlükdə iqtisadi və sosial inkişafın ayrı-ayrı sahələri ilə əlaqədardır. Belə ki, sənayenin inkişafı planı xalq təsərrüfatının inkişafı planı, əhalinin sosial təminatı maddi tələbat və həyat səviyyəsi səhiyyənin inkişafının onun təşkilin formalaşmasında və dinamikasında rol oynayır. Səhiyyə fəaliyyəti iqtisadi sosial tələbat sistemini ödəməyə yönəldilir. Səhiyyə fəaliyyətinin effektiv təşkili insanların mahsuldar qüvvə kimi istehsal prosesində aktivliyini artırır. Onun maddi nemələri və intellektual səviyyəli insanların həyat fəaliyyətinə qayıtmasına təsir edir. Beləliklə, səhiyyəni tənzimlənməsi sosial iqtisadi kriterialar zəminində həll olunur. İqtisadi meyarlar səhiyyənin bir sahə kimi maliyyə imkanları, kapital qoyuluşu, iş qüvvəsinin istifadə edilməsi problemləri ilə bağlıdır. Sosial kriteriyanın meyarı ilə səhiyyənin sağlamlıqda rolu ilə bağlıdır. Ona görə də dediklərimiz nəzəri metodoloji iqtisadi, sosial fəlsəfi aspektlər, problemlər, səhiyyəni tənzimlənməsi, idarə olunması metodologiyasında istifadə olunur. Beləliklə səhiyyə planı onun idarə olunmasını istiqamətyönlü göstəricilər sistemidir. Bu göstəricilər səhiyyənin inkişafının mövcud vəziyyətini onun perspektiv inkişafının və təkmilləşdirmə istiqamətlərin müəyyən edir. Səhiyyənin inkişaf göstəriciləri natural və dəyər göstəriciləri ilə ifadə olunur. Bu göstəricilər sistemi göstəricilər halındadır və aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur.

1. Əhaliyə xidmət göstərən mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayan bütün səhiyyə obyektlərinin onların ümumi sayı və hər min nəfərə düşən çarpayılardan, həkimlərin, tibbi ləvazimatın, tibb bacılarının sayı.
2. Səhiyyənin inkişafını müəyyən edən kapital qoyuluşu, səhiyyənin maddi-texniki bazası o cümlədən bu

göstəricilərin artım tempi və əhali sayına nisbətən nisbi göstəricilər.

3. Səhiyyənin inkişafında və fəaliyyətində məşğul olan ixtisaslı kadrların ümumi sayı həkimlərlə onlara xidmət edən işçilərin sayları arasında nisbət, onların işləri arasında nisbət hər bir ixtisas üzrə məşğul olan həkimlərin sayı, onların respublikanın ərazisində yerləşməsi bölgüsü.

Səhiyyənin inkişafının tənzimlənməsi üçün ilkin növbədə əhali sayı qəbul olunur. Bu, əsas amildir. Səhiyyə obyektlərinin ərazi üzrə yerləşməsinin əsasını, onun sxemini, əhalinin ərazi üzrə yerləşməsi sxemi təşkil edir. Normativ göstərici kimi hər min nəfərə uyğun olaraq xidmət göstərən obyektlər planlaşdırılır. Məsələn: 30 min əhalisi olan rayonda birləşmiş xəstəxanalar, ayrı-ayrı sahə xəstəxanaları, tibbi məntəqələr planlaşdırılır. Lakin qeyd edək ki, səhiyyənin sahə quruluşu, onun ərazi planlaşması yerli əhalinin konkret tələbatından asılı olaraq formalaşır. Konkret tələbata uyğun olaraq istehsalın sahə quruluşu, xarici mühit əhalinin həyat tərzini, maddi təminat səviyyəsi təsir edir. Məsələn: əhalinin yaşadığı regionda ətraf mühitin korlanması, əksər əhalinin zərərli istehsalla məşğuliyyəti, yaşayış səviyyəsinin aşağı olması həmin regionda bir sıra müvafiq xəstəliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu da həmin regionlarda profilaktoriya tədbirlərini həyata keçirən səhiyyə ocaqlarının planlaşmasını əsaslandırır. Səhiyyənin inkişafı respublikada keyfiyyət meyarı kimi qəbul olunmalıdır. Obyektiv olaraq onun az olması sağlam mühitin olması ilə bağlıdır. Lakin intensiv iqtisadi artım, məhsuldar qüvvələrin istifadəsi texnologiyasının inkişafı və pisləşməsi, qıtlıq, ərzaq problemləri və digər sosial-iqtisadi problemlər səhiyyənin inkişafında sosial iqtisadi tədbirlərin ümumi iqtisadi proporsiyaların tənzimlənməsi ilə həyata keçirilir. Belə ki, mərkəzləşdirilmiş formada dövlət büdcəsi vasitəsilə səhiyyənin inkişafının maddi əsası qoyulur. Bu göstərici nə

qədər çox olarsa səhiyyənin inkişafında kompleks tədbirlər həyata keçirmək imkanları yaradır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində səhiyyənin effektiv fəaliyyətini təmin etmək baxımından onun özünü maliyyələşdirmə, özünü idarə etmə sisteminə keçməsi planlaşdırılır. Son zamanlarda Azərbaycan da səhiyyə xidmətinin əhaliyə əhalinin vəsaiti hesabına təşkili, planlaşması mövcuddur. Pullu səhiyyə ocaqlarını göstərmək olar. Beləliklə, bazar iqtisadi şəraitində bir sıra səhiyyə xidmətləri, o cümlədən daha ciddi tələbatə və xüsusi təyinatına görə ixtisaslaşmış səhiyyə ocaqları ayrı-ayrı rayonlarda ayrı-ayrı sahibkarların sərəncamında inkişaf etdirilib, arta bilər. Lakin səhiyyədə olan sahibkarlıq sosial müdafiə baxımından sosial inkişafın dövlət proqramı əsasında tənzim olunmalıdır. Pullu səhiyyə xidməti ilə yanaşı pulsuz xidmət sosial tələbat baxımından optimal nisbətə həll olunmalıdır. O cümlədən əhalinin maddi vəziyyətini, onun yaş tərkibini, məşğuliyyətini, ənənəvi sağlamlıq dərəcəsini nəzərə almaqla aparılmalıdır. Səhiyyənin tənzimlənməsinin sahə daxili problemləri, mexanizmləri mövcuddur. Əvvəla, ayrı-ayrı səhiyyə xidmətinin onun forması və yerləşməsi tələbat sistemindən asılı olaraq formalaşdırılır. Məsələn: ambulatoriya, poliklinika, yaxud stasionar formada, daxili xəstəliyə, əsəb xəstəlikləri, cərrahiyyə, sanitariya, gigiyena və s. Növlər üzrə inkişaf istiqamətləri əsaslandırılır və bunlara tələbatı nəzərə alaraq, ərazi üzrə yerləşdirmək lazımdır. Səhiyyə daxili plan tədbirlərinin əsasını onun inkişafı üçün lazım olan ayrı-ayrı faktorların nisbətləri tənzimləyir. Əsas nisbətlər səhiyyənin inkişafında tələbatə uyğun maddi-texniki baza ilə xidmət arasında tələbat, tələbatla ixtisaslı kadrlar arasında nisbət və ixtisaslı kadrlara xidmət edən tibb işçiləri arasında nisbətləridir. Bəzi hallarda xəstəyə xidmət edənlərin az olması, yaxud onların peşə sənətinin aşağı olması yüksək ixtisaslı həkimlərin bu işlərlə məşğul olmasına gətirib çıxarır. Bu da səhiyyənin effektivliyini aşağı salır. Səhiyyənin plan-

laşmasında stasionar xəstəxanalar, poliklinika planları ayrı-ayrılıqda işlənib hazırlanır. Ambulatoriya xidmətinə il ərzində müraciət edənlərin ümumi sayı ilə planlaşdırılır və tələbat sistemində bu sayı uyğun qiymətləndirilir. Tutaq ki, min nəfər gün ərzində ambulatoriyaya müraciət edərsə və hər nəfərə on dəqiqə vaxt lazımdırsa, onda bütün iş gününə olan tələbat, həkimlərin sayına olan tələbat, dəftərxana və digər vaxt məsrəfləri bu göstəricilər vaxtdan asılı olaraq formalaşır:

$$t=1000n \times 30d \text{əq} = 30000$$

Səhiyyə planları baza prinsipləri şəraitində minimal xidmət və pulu xidmətin imkanlarını nəzərə almaqla təkmilləşir.

5.5. Təhsil sisteminin sosial-iqtisadi funksiyası və onun idarə olunması

Təhsil sferası qeyri-istehsal sahəsi olub əhalinin, iqtisadiyyatın tələbatına uyğun ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədini güdür. Təhsil proses kimi ardıcıl və kompleks sistemli təşkil olunur. Təhsil sistemi formalaşır. Bu sistemin daxili elementləri ibtidai, orta, ali təhsil müəssisələri olmaqla vahid məqsədə yönəldilir. Müasir şəraitdə təhsil sahəsi ümumi iqtisadi sistemin, o cümlədən istehsal, elmi texniki tərəqqi (ETT) və ixtisaslı, dünyagörüşlü kadrların yetişdirilməsi, hazırlanması üçün zəruri olan peşə biliklərinin verilməsinə xidmət edir. Təhsilin iqtisadi əsasları bu sahənin inkişafının maddi əsasını təşkil edir. Belə ki, ÜDM-da təhsilin rolu və ya əksinə ÜDM-un artımı ilə təhsilə ayrılan vəsaitin çoxalması problemləri qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir və təhlil olunur.

Təhsil sistemi ümumi iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olmaqla həmin ölkədə əhalinin sayı, onun məşğulluğu, əraziyə yerləşməsi və ölkənin iqtisadi inkişaf istiqamətlərində daha çox inteqrasiya problemlərini həll etmək üçün inkişaf etdirilir. Təhsilin islahat-proqramı isə bu sahənin müasir standartlara uyğun təşkili və idarə olunması, kadrların dünya

ölkələri tərəfindən qəbul olunması və təhsilin insanların həyat səviyyəsindəki rolu ilə müəyyənləşir. Təhsil sferası bir sahə olaraq ictimai əmək bölgüsündə və ya bazarın formalaşmasında müəyyən xüsusi çəkisinə görə hər bir ölkədə müəyyən rol oynayır. Təhsil sahəsində işləyənlərin sayı, onların əmək haqqısı, təhsilə ayrılan vəsait, təhsildə təhsil alanların ümumi sayı, təhsilin mülkiyyət formalarına görə bölgüsü və son nəticədə birbaşa və dolayısı yolla təhsilin ÜDM-un, iş qüvvəsinin, istehlakın formalaşmasında rolu bu sferanın iqtisadi rolunu müəyyən edir.

Müasir şəraitdə təhsilin standartlara uyğun islahatlaşdırılması bu sahənin idarə olunmasında daha keyfiyyətli tədbirlərin keçirilməsini müəyyənləşdirir. Təhsilin inkişafının keyfiyyət göstəricisi müasir şəraitdə iqtisadi göstəricilər və sosial nəticələrlə ifadə olunur. İqtisadi göstəriciləri əməyin xarakterində, istehsal olunan maddi nemət və xidmətlərin keyfiyyəti ilə, onların xarici ölkələrə ixracat potensialının artmasında, həmçinin təhsil sahəsində işləyənlərin yaşayış səviyyəsinin əmək haqqı və digər gəlirlərin formalaşmasında iştirak etməsidir. Bu baxımdan təhsil sahəsi əməktutumlu və kapitaltutumlu sahədir. Təhsilin sosial mənası isə intellektual kapitalın formalaşmasıdır. Hər bir şəxs təhsilin həyat fəaliyyətinin ünsürü kimi seçməklə özünün peşə biliyinin və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün özündə ehtiyac yaradır. Təbii ki, bu ehtiyaclar bir sıra sosial-iqtisadi amillərdən asılıdır, o cümlədən əhalinin yaşayış səviyyəsindən, yaşayış tərzindən, məskunlaşmanın coğrafi-iqtisadi mövqeyindən və təhsil almış şəxsin nəticələrindən asılıdır.

Müasir şəraitdə təhsilin sosial statusu daha çox prioritet istiqamət sayılır, o cümlədən həyat səviyyəsi yaxşılaşdıqca, ailə gəlirləri çoxaldıqca təhsil hər bir şəxsin mənəvi ehtiyaclarının ödəməyə yönəldilir. Daha doğrusu təhsilin maddi dəyərləri mənəvi dəyərlərə nisbətən zəif olur.

Təhsil sferası büdcədən, müəssisə və təşkilatların vəsaitlərindən, həmçinin əhalinin xüsusi vəsaitlərindən maliyyələşən

təşkilatdır. Kapital və təhsilin maddi-texniki əsasları təhsilin inkişafının iqtisadi mənasını təşkil edir. Təhsilin özü isə bir sahə olaraq xalis təşkilati sistem kimi bu vəsaitlərin daxili dinamikasını təşkil edir. Bu baxımdan təhsildə ayrılan vəsaitin əmək haqqı, əsas fondların dövriyyə vəsaitləri, ıqorta xərcləri və bir sıra ezamiyyət, təmir xərcləri daxildir. Təhsilin dinamikası, dəyişmə meylı, səmti ölkələrin ixtisaslı kadrlara olan tələbatı ilə müəyyənləşir. Digər tərəfdən hər bir şəxs potensial təhsil tələbatının daşıyıcısıdır. Təhsil sahəsi həmçinin kadrların hazırlanması ilə yanaşı elmi-metodiki, texnoloji avadanlıqların istehsalı ilə məşğul olur. Ona görə də təhsil prosesi geniş profilli sahədir. Özünün institutları, elmi-tədqiqat bazaları ilə yanaşı layihə büroları, metodiki mərkəzləri mövcuddur. Təhsil sferasında maddi-texniki baza yaradılır və istifadə edilir. Beləliklə iqtisadiyyatın digər sahələri ilə əlaqədardır, iqtisadiyyatın tələbidir, əhalinin tələbatıdır, başqa ölkələrə yüksək ixtisaslı kadrların ixracatıdır.

Təhsilin iqtisadi əsasının təhsilə ayrılan vəsaitlər, onun istifadəsi, maddi-texniki bazası, təhsilin kadr potensialı, istifadəsi, təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması, təhsilin proqnozlaşdırılması və idarə olunması istiqamətləri daxildir. Təhsilin maddi əsasını pullu və pulsuz təhsil sistemi təşkil edir. Müasir şəraitdə təhsilin müəyyən hissəsi müəssisə və təşkilatların, əhalinin özünün vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Əsasən dövlət büdcəsi təhsilin maliyyələşmə mənbəyidir. Respublikada təhsilə ayrılan vəsait büdcə xərclərinin 20-25%-ni təşkil edir. Təhsilin maddi-texniki bazası təhsilin keyfiyyətinin düzəldilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir. Ona görə də iqtisadi göstəricilərə gəldikdə hər tələbəyə düşən əsas fondlar, dövriyyə vəsaitlərinin, kapital qoyuluşu və digər göstəricilər istifadə olunur. Təhsilin iqtisadi göstəriciləri onun səmərəli təşkili ilə bağlıdır. Təhsil səmərəsi çoxetaplı prosesdir. Təhsil iqtisadiyyatının təşkili və idarə olunması üçün düzgün planlaşma və ya dövlətin bir sıra mexanizmlərinin tətbiq olunması vacibdir. Məsələn, maliyyə

yələşmə mənbələri, vergi, təhsilin özəlləşməsi, təhsil sferasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması.

Təhsilin idarə olunması ümumi sosial aspektlər əhatə etməklə bu sahənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alan idarəetmə, tənzimləmə metodologiyasına malikdir. Belə ki, təhsilin idarəçiliyinin əsasında onun iqtisadi və sosial səmərəsi dayanır. Bu da öz növbəsində müəyyən meyarlar, göstəricilər və mexanizmləri özündə əks etdirir.

Təhsilin iqtisadi meyarları bu sahənin vəsaitlərinin optimal ölçüsünü təyin etmək, təhsilə qoyulan əsaslı vəsaitlərin səmərəli istifadəsini təşkil etmək və təhsilin kadr potensialının ümumi iqtisadi tərəqqidə rolunu yüksəltməkdən ibarətdir. Təbii ki, bu meyara uyğun təhsilin müəssisə olaraq idarəçiliyi əsas götürülür.

Təhsil sahəsində ayrılan vəsaitin səmərəli istifadəsi təhsil xərclərinin arasında tarazlığın və təhsilin keyfiyyətinə təsir edən prioritetlər üzrə planlaşması əsas yer tutur. Təhsil müəssisələrdə əsas fondları, onların tərkibi, kadr potensialının istifadəsi, onların əməyinin stimullaşdırılması idarəetmənin struktur yanaşma metodologiyasıdır. Təhsilin idarə olunması son nəticədə bu sahənin təhsilin pillələri üzrə yerləşməsinə, təhsilin növü üzrə inkişafın təmin olunmasını və təhsildə innovasiya istiqamətlərinin daha səmərəli variantlarının seçilməsi yolları əsasdır. İdarəetmə baxımdan bütövlükdə bu sferanın iqtisadi və sosial rolunu yüksəltmək məqsədilə konsepsiya işlənir, xüsusu proqramlar hazırlanır və proqramları reallaşdıran idarəetmə mexanizmləri, üsulları tərtib olunur. Buna görə də idarəetmə özü də sistemlidir. Bir mərhələnin nəticələri digər mərhələ üçün giriş amil rolunu oynayır. Əgər idarəetmədə hər hansı bir elementin marağı və onun resursları səmərəli idarə olunmursa onda sistemlilik pozulur, digər mərhələnin nəticəsi məqsəddən fərqli olaraq formalaşır.

Təhsilin idarəçiliyinin sosial meyarları potensialı olan hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququnu və bu təhsilin sosial nəticələrinin təminat almaq prinsipi əsas tutur. Ona görə də

təhsilin idarə olunmasında dövlət prinsipləri daha qabarıqdır. Təhsilin idarə olunmasında sosial amillər və sosial nəticələr təhsilli adamların iqtisadi rolunu nəzərə almaqla onların maddi və mənəvi tələbatına uyğun məşğulluq, əmək haqqı sisteminin nüfuzlu ictimai davranış şəraitini yaratmaqla mümkündür. Ona görə də nüfuzlu əmək fəaliyyəti olaraq təhsil sahəsində işləyənlərin əməyin keyfiyyət və kəmiyyətinə uyğun olaraq əmək haqqı sisteminin yaradılması, pensiya təminatı, müəyyən güzəştli müavinat sisteminn tətbiqi bu sahənin sosial xarakterinin reallaşdırır.

İstənilən bir sosial prosesin idarə olunması göstəricilər sistemi ilə müəyyənləşir. Bu göstəricilər idarəetmə sistemində uyğun təsnifatlaşdırılır, qruplaşdırılır və cari, perspektiv idarəetmə üçün təkmilləşdirilir. Təhsil sahəsində göstəricilər sistemli, kompleks bütün təhsil sisteminin aspektlərini özündə əks etdirir. Təhsilin əsas göstəriciləri makro və mikro səviyyəli menecmentə uyğun seçilir və hesablanılır. İlk növbədə təhsil alanların ümumi sayı, onların potensial bilik səviyyələri və uyğun olaraq təhsil müəssisələrinin ümumi sayı, təhsilin forması üzrə bölgüsü, regionlarda, şəhərlərdə təhsil alanların ümumi sayı və onların maddi tələbatı, potensial ehtiyatları, kadr ehtiyatları cari və perspektivdə planlaşdırılır. Təhsilin planlaşması daha çox bazar iqtisadi şəraitində müəssisələrin, sahibkarlığın və hər bir icmanın, kollektivin, kəndin, şəhərin xüsusi tələbatına uyğun formalşdırılır.

Təhsilin plan göstəriciləri sosiologiyasından fərqli olaraq normativlərə və standartlara uyğun tərtib olunur. Təhsil sahəsinin göstəricilər sistemi normativ prinsiplərə əsaslanır. Bu normativlər mütərəqqi xarakter daşıyır. İxtisaslı kadrlara tələbatın dəyişməsinə uyğun olaraq alınan biliklərin və həmin biliklərin istehsalda və ya həyatda rolu mürəkkəbləşir, bu da kadr hazırlığının tələbatına uyğun hazırlanmasının məntiqini formalaşdırır.

Müasir şəraitdə inteqrasiya amili təhsilin özünün standartlaşmasını, müəyyən tələblər uyğun transformasiyasını

müəyyənləşdirir. Belə ki, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olmaq üçün təhsilin daxilində şərait, mühit beynəlxalq normalara uyğun olmalıdır və təhsilin məhsulu olan ixtisaslı kadrların və ya peşəkarların dünya texnologiyasını idarə etmək təcrübəsinə və bacarığına yiyələnməlidir. Məsələn, dünya bank sisteminə regional xüsusiyyəti yoxdur və ya dünya təsərrüfat sisteminin və ya dünyada sivil yaşayış tərzinin iştirakçısı kimi Azərbaycan təhsili də standartlara uyğun idarə olunmalıdır. Bu məqsədlə beynəlxalq proqramlar tərtib olunur, beynəlxalq iqtisadi qurumlar və maliyyə kooperasiyaları uzun müddətli kiçik faizlə (0,5) kredit verirlər və təhsilin bir sıra ölkələrdə səviyyəsini qaldırmağa səy göstərirlər. Bu maraq həmçinin yoxsulluğun ləğvi proqramı çərçivəsində həll olunur. Belə ki yoxsulluq geniş mənada sosial kateqoriya olub təkcə maddi ehtiyaclarla deyil, həmçinin təhsil səviyyəsi ilə müəyyənləşir.

Təhsil sisteminin əsas vəzifəsi xalq təsərrüfatının, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üçün ixtisaslı kadr hazırlamaq və mənəvi sosial inkişaf etmiş intellektual səviyyəli insanların formalaşmasına şərait yaratmaqdır. Təhsil sistemi öz mahiyyəti etibarlı ilə bir tərəfdən iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir, onun iqtisadi sahələri mövcuddur. Digər tərəfdən isə sosial mənəvi aspektlərə malikdir. Təhsilin sosial mənəvi aspektləri əhalinin sosial inkişafının mənəvi dəyərinin artmasına təsir etməkdir. Təhsilin təşkili planlaşması və idarə olunması üçün meyarları nəzərə almaq lazımdır. İndiyə qədər təhsilin inkişafı üçün meyar olaraq ayrı-ayrı istehsal, qeyri istehsal sahələrində tələbat üçün lazım olan ixtisaslı kadrların hazırlanması meyarı əsas götürülür. İndiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu meyarlarla yanaşı təhsil sisteminin tələbatında əhalinin tələbatı da nəzərə alınmalıdır. Yəni ola bilsin ki, əhali öz dünya görüşünü, davranışını, ailəyə olan fəaliyyətini dünya hadisələrini başa düşmək, öyrənmək üçün təhsili I dərəcəli əsas vasitə kimi qəbul edir. Ona görə də təhsil almaq istəyənlərin ümumi sayı iki əsas tələbat sistemi ilə formalaşır;

1. Xalq təsərrüfatı tələbatı sistemi ilə;

2. Əhalinin intellektual tələbatı nöqtəyi nəzərdən:

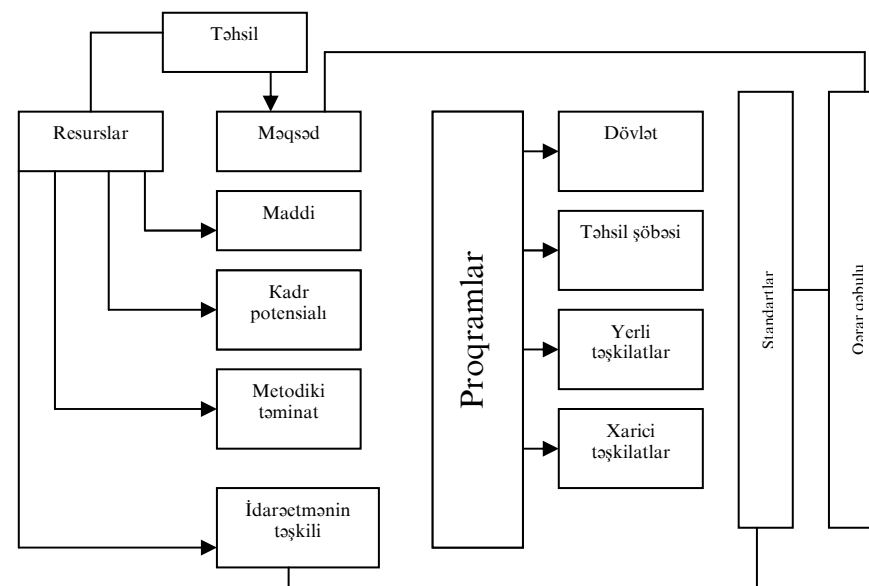
Bu baxımdan təhsil sisteminin tənzimlənməsi üçün onun plamlaşdırılması və idarə olunması məqsədilə sistem göstəricilərindən istifadə olunur. Bu göstəricilərə Respublikada fəaliyyət göstərən ümumi ali və ixtisas məktəblərinin sayı, ümumi təhsil məktəbləri, məktəbəqədər müəssisələrin sayı bu məktəblərdə, sistemdə işləyənlərin sayı, o cümlədən müəllim-professor heyətinin sayı, təhsil sisteminə təhsil alan tələbə şagird kontingentlərinin ümumi sayı, təhsilin fəaliyyəti və inkişafında fəaliyyət göstərən, mərkəzləşən maddi-texniki baza daxildir.

Təhsil prosesi müasir dövrdə çox pilləli təhsil obyektini kimi fəaliyyət göstərir. Birinci pillədə məktəbəqədər müəssisələrin fəaliyyətinin planlaşması, ikinci pillədə, ümumtəhsil litsey, gimnaziya sisteminin planlaşması və tənzimlənməsi, üçüncü pillədə isə ali və orta təhsil səviyyəsi nəzərdə tutulur. Bu sistem çoxpilləli təhsil forması kimi Azərbaycanın 1992-ci ildə qəbul etdiyi təhsil qanununda öz əksini, forma və məzmunu, fəaliyyət mexanizmlərini tapmışdır. Təhsil sistemi müasir dövrdə özəl dövlət, yəni büdcə hesabına maliyyələşdirilən formada fəaliyyət göstərir. Təhsilin təşkili, planlaşması və idarə olunması üçün tələbat sistemi qiymətləndirilir. Uyğun olaraq tələbatı qiymətləndirmək üçün yuxarıda adları çəkilən hər bir mərhələ üçün kontingentlərin, yəni insanların, şagirdlərin, müəllimlərin sayı müəyyən olunur. Birinci mərhələ üçün 6 yaşa qədər olan uşaqların ümumi sayı və bu sayın daxilində uşaq müəssisələrdə istifadə etmə əmsali əsas götürülür. Məsələn: Azərbaycanda məktəbəqədər olan uşaqların ümumi sayının 6%-i uşaq müəssisələrində istifadə etmə əmsalına malikdir. Bu rəqəm kənd yerlərində daha azdır. Əlbəttə, bu əmsalın dəyişməsi, artması bir sıra coğrafi iqtisadi dünyagörüşünün inkişafı və sosial faktorlardan asılıdır. Məsələn: Sənaye mərkəzlərində, böyük şəhərlərdə valideynlərin işlədiyi ailələrdə və gəlirləri çox olan ailələrin uşaq müəssisələrindən istifadə etmə ehtimalı yüksəkdir. Buna görə də bu müəssisələrdə kapital qoyuluşu, büdcədən ayırmalar, bu müəssisələrin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s. həmin

müəssisələrdə istifadə əmsalını artır. İkinci mərhələdə orta məktəblərdə ümumtəhsil məktəblərində tələbat sistemi olaraq məktəbyaşlı uşaqların ümumi sayı əsas götürülür, o cümlədən birinci sinfə daxil olanlar və sinifdən-sinifə keçid əmsalı əsas götürülür. Ümumi təhsil məktəblərində oxuyan uşaqların sayına uyğun maddi-texniki baza, müəllim kollektivinin sayı, tədris-metodika və digər infrastruktura obyektləri planlaşdırılır. Ümumi təhsil məktəblərində hər şagirdə düşən auditoriya fondu, kitabxanası, kompyuterləşmə səviyyəsi, laboratoriya şəraiti, kitabla, təminat və s. nisbi göstərici planlaşdırılır, dünya standartları ilə müqayisə olunur və tənzim olunur. Ali məktəblərdə isə tələbat sistemi olaraq respublikanın iqtisadi və sosial sahələrinin yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin olunması üçün lazım olan ixtisaslı kadrların sayı əsas götürülür. İndiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə mənbələrinə görə ali təhsil sistemi büdcə hesabına və əhalinin öz vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərir. Beləliklə, mülkiyyət formasından asılı olaraq təhsil sistemi dövlət və qeyri-dövlət təhsil sistemində bölünür. Müxtəlif dövlətlərdə dövlət və qeyri-dövlət təhsil sistemi arasında müxtəlif nisbətlər mövcuddur. Bu keçid dövrü üçün xarakterikdir. Əgər ixtisaslı kadr iş yerlərinə olan tələbatla uyğun gəlməzsə, onların hazırlanmasına ehtiyac azalacaq və rəqabət nəticəsində bir çox müəssisələr aradan çıxacaq biləcəkdir. Təhsil sisteminin planlaşmasında aşağıdakı bölmələr tətbiq olunur. Tələbatla uyğun olaraq ixtisaslar və onlara uyğun olaraq tələbələr ümumi sayı müəyyən olunur. Hər bir tələbəyə uyğun normal şərait üçün lazım olan maddi texniki baza müəyyən olunur. O cümlədən, ixtisasın öyrənilməsi üçün lazım olan tədris, metodiki təminat müəyyən olunur. Aparıcı bölmə kadr hazırlığı təhsil sistemində aspirantura və doktorluq təhsili yolu ilə hazırlanır. İndiki şəraitdə iqtisadi islahatlar və bazar iqtisadiyyatı və təhsildə pilləli sistem bakalavr, magistratura və doktorantura sistemi tətbiq olunur. Təhsilin inkişafı üçün əsas amil kapital qoyuluşu problemidir. Müasir tələblərə uyğun ixtisaslı kadr hazırlamaq keçmiş SSSR-i respublikaları üçün, o cümlədən Azərbaycan üçün çoxlu kapital qoyuluşu tələb edir. Çünki dünya

standartlarına uyğun olaraq kadr hazırlığından söhbət gedirsə, bu məqsədlə tədrisin keyfiyyəti tamamilə dəyişməlidir. O, cümlədən ictimai elmlər, iqtisadiyyat, idarəetmə, menecment, sosial bölmələri üzrə kadr hazırlığı problemləri yeni metodiki, təşkilati, iqtisadi tədbirlər həyata keçirməyi labüdləşdirir. Məsələn: dərslər vəsaitlərinin dəyişməsi, tədrisin kompyuterləşməsi, tələbə, müəllim kollektivinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində normal yaşayışı və inkişafı üçün vəsaitin artması çoxlu yüksək kapital qoyuluşu tələb edir. Bu isə dövlət büdcəsi yolu ilə mümkün deyil. Ona görə də ayrı-ayrı şəxslərin, şirkətlərin, beynəlxalq assosiasiyaların hesabına qeyri-dövlət təhsil sisteminin yaradılması vacibdir, zəruridir. Lakin onların hazırladığı keyfiyyəti ümumi bəşəri mənafə baxımından dövlət tərəfindən tənzim olunmalıdır.

Təhsilin idarə olunmasında məqsədli proqram yanaşma metodlarından istifadə olunur.

Sxem. Təhsilin məqsədli proqram üsulu ilə idarə edilməsi.

Təhsilin mikrosəviyyəli göstəriciləri onun daxilində idarəetmənin mikro problemlərini əhatə edir. Belə ki, təhsilin maddi təminatı metodiki və elmi təminatı, kadr təminatı standartlara uyğun yenidən təkmilləşir, ümumi iqtisadi artıma olan tələbatı formalaşdırır və bu artımın təhsil üçün ayrılan hissəsini müəyyən edir. Hər bir təhsil müəssisəsinin idarə edilməsi onun lokal formasıdır. Belə ki, funksional roluna uyğun olaraq xüsusi proqramlar tərtib olunur və aparıcı bir ixtisaslaşma baş verir, təhsilin ixtisaslaşması iqtisadiyyatın ümumi sahələri biliklərin konkret fənlər və ya elmlər üzrə prioritetliyi yolu ilə təmin olunur. Belə ki, ali təhsil sistemində funksional vəzifələrə uyğun olaraq institutlar, texnikumlar, litseylər, peşə məktəbləri təşkil edir.

5.6. Mənzil kommunal sahələrinin inkişafının tənzimlənməsi

Mənzil kommunal təsərrüfatı əhalinin yaşayış mənzillərinə, kommunikasiya, mənzil infrastruktur xidmətinə və mədəni-məişət tələbatının ödənilməsinin əsas sahələrini əhatə edir. Kompleks sahələr sistemi olaraq əhalinin həyat keyfiyyətinin, şəraitinin, onun istirahət və hüquqlarının qorunmasına xidmət edir. Bu sahə bir sıra sahələrin qarşılıqlı əlaqəsində funksional vəzifə həyata keçirir. Mənzil-kommunal təsərrüfatının təşkili və idarə olunması bazar şəraitində tələb, alıcılıq qabiliyyəti, mənzil bazarında qiymət, təminat səviyyəsi bu təsərrüfatın xidmət sferasına aid edilir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı tikinti məhsulları, mənzillərin istifadəsi, onların satılması, yaxud icarəyə verilməsi, əhalinin mənzil hüquqlarının təşkili və idarə olunması bazarının formalaşdırır. İdarəetmə obyektini olaraq özəl, dövlət müəssisə və təşkilatların, yerli icra orqanlarının bələdiyyələrin mənzil fondu, sahəsi mövcuddur və bu mənzillərin istifadəsi ümumi prinsiplərlə yanaşı konkret yanaşma, keyfiyyət, təminat səviyyələrinə görə bölgüsü, istifadəsi təşkil olunur.

Mənzil kommunal sistem həmçinin digər sosial infrastruktur sahələri ilə bağlıdır. Belə ki hər bir insanın yaşadığı regionun, iş yerinin və alıcılıq qabiliyyətinə uyğun olaraq mənzillə təmin olunma səviyyəsi formalaşır. Hər bir vətəndaşın mənzil almaq hüququ bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha geniş mənbələr və istiqamətlər kəsb edir. Planlı təsərrüfatdan fərqli olaraq mərkəzləşdirilmiş mənzil fondundan əlavə daha çox rəqabət mühiti şəraitində mənzil alqı-satqı sistemi formalaşır. Bu da mənzil təminatına görə əhalinin qütbləşməsinə təmin edir.

Mənzil daşınmaz əmlak kateqoriyasına daxildir. Daşınmaz əmlak bazarının təşkili tələb təklif, sosial müdafiə, mənzil şəraiti və uyğun olaraq qiymətlərlə müəyyənəşir. Daşınmaz əmlakın tələbatı müasir şəraitdə təkcə yaşamaq üçün mənzilə olan tələbatla deyil, həmçinin yığım, kapital və əlavə gəlir gətirmək üçün istifadə forması rolunu oynayır (kirayə, icarə və s.).

Mənzil-kommunal təsərrüfatı, iqtisadi və idarə olunması bir sıra iqtisadi-sosial, plan, marketing göstəricilərlə ifadə olunur. Belə ki, əsas göstəricilər əhalinin mənzil təminatı, adambaşına düşən kvadrat metrə mənzil və xidmət sahəsi, regionlarda və şəhərlərdə formalaşan və istifadə olunan mənzil ondu, binaların sayı və onların tutumu və s. əsas götürülür. Kommunal təsərrüfatın dəyərəcə il ərzində göstərdiyi xidmətin həcmi, əhalinin mənzil şəraitinin enerji, istilik, kommunikasiya xidmətlərinin səviyyəsi daxildir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı potensial və perspektiv imkanları nəzərə almaqla planlaşdırılır. Belə ki, planlaşma meyarı olaraq, hələki, normativlərdən istifadə olunur. Daha çox liberal qiymətlər və seçim əhalinin zövqünə, pul gəlirlərinə, potensial mənzil təminatı səviyyəsinə uyğun planlaşdırılır.

Mənzil təsərrüfatı sahibkarlığın və ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin gəlirlərinin formalaşmasında rol oynayır, həm də istehlak xərclərinin formalaşmasına təsir edir. Mənzillərin təminatı mənzil bölgü sistemi ilə formalaşır. Belə ki, il ərzində istifadəyə verilən mənzillərin sayı, köhnə mənzillərin həcmi və ya köhnəlmiş mənzillər planlaşmada çıxdaş olunur (ayrılır).

Buna görə də balans tərtib olunur. Bu balanslar tikintinin istehsal güclərini nəzərə alır, o cümlədən tikinti işində mənzil tikintisi, quraşdırma işləri, tikinti kanalları işləri, sosial mənzil xidməti obyektləri aparılır.

Mənzil-kommunal təsərrüfatının planlaşması və idarə olunması kompleks göstəricilərlə həyata keçirilir. Ayrı-ayrı sahə, ərazi, funksional tikinti obyektləri planlaşdırılır. O cümlədən, şəhərsalma, nəqliyyat, meliorasiya, su təchizatı, işıq təminatı, istilik texnologiyası, ətraf mühitin qorunması tədbirlərinin həyata keçirmək, obyektlərin sayı, ona ayrılan pul vəsaiti, işçilərin sayı, ixtisalaşdırılması planlaşdırılır. Mənzil təminat səviyyəsi nisbi göstərici olmaqla bazar iqtisadiyyatı şəraitində ayrı-ayrı regionlarda şəhər və kənd yerlərində müəyyən standartlar çərçivəsində ölçülür, planlaşdırılır. Buna görə də mənzil kommunal sistemi respublikanın bir sıra prioritet konseptual inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və onlarla yanaşı inkişaf edən sahə kimi dövlətin, özəl sektorun tabeliyində olsa da müəyyən prinsiplərə uyğun tənzimlənilir. O cümlədən əhalinin təhlükəsizliyi, əhalinin mənzil hüquqları, yaşamaq tərzini hüquqları və yaxud fəvqəladə vəziyyətləri üçün təşkilatlar yaradılır və təşkilati idarəetmə sistemi yaradılır.

Mənzil kommunal təsərrüfatında islahatlar bu sahənin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun transformasiyasını həyata keçirən metodlar mexanizmlər vasitəsilə müəyyən ehtiyaclar müvafiq dəyişməsi ilə izah olunur. İslahatlar təsərrüfatın tələbatına uyğun dəyişməsinə, kommertiya maraqlarının ödənilməsinə və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğun təsərrüfatın struktur dəyişməsinə əhatə edir. Belə ki, mənzil kommunal təsərrüfatı uzunmüddət planlı təsərrüfat sistemində mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət hesabına ödənilirdi. Müasir şəraitdə isə bu sahənin bəzi elementlərinin, bəzən də çoxunun özəlləşməsi artıq vəsaitlərin istehsalçılar hesabına toplanmasını və onun istifadəsini tələb edir. O cümlədən mənzil-kommunal təsərrüfatının infrastrukturunu olan kollektiv istehlak obyektləri idarəetmə və maliyələşmə baxımından məhrum olur. Bu sahələr

idarəetmə subyekti kimi bir sıra təşkilatlar arasında əmək bölgüsünün, məsuliyyətlərinin, səlahiyyətlərini, ölçüsünün kifayət qədər olmaması ilə rastlaşır.

Mənzil kommunal təsərrüfatının islahatlarının hüquqi normativ bazasını qanunlar təşkil edir. Bu qanunlar mənzil kommunal təsərrüfatının ümumi məqsəd və keyfiyyət dəyişmələrini nəzərə almaqla bu fəaliyyətin, əmək bölgüsünün cəmiyyətdə rolunu müəyyən edir, onun iqtisadi və sosial vəzifələrinin yeniləşməsi, bazar tipli funksional modelini müəyyən edir və uyğun olaraq bu dəyişmələri təmin edən iqtisadi, maliyyə, təşkilati mexanizmlərinin tərtibi və tətbiqinin əsas istiqamətlərinin normativ hüquqi bazasını yaradır. Qanunlara uyğun olaraq Nazirlər Kabineti, Şəhər soveti regionlara uyğun olaraq normativ hüquqi aktlar tətbiq edir. İslahatlar proqram əsasında və özəlləşmə, yeniləşmə, restruksizasiya ardıcılığı ilə baş verir.

Özəlləşmə prinsipləri bütövlükdə təsərrüfatın bütün sahələrini yaxud ayrı-ayrı tərkib elementlərini əhatə edə bilər. Bu zaman sistem halında hər bir elementin maraqlarını, vəzifələrini, iqtisadi idarəetmə mexanizmləri ilə rastlaşır. İslahatlar kompleks sistemli yanaşma metodları və qərar qəbulları ilə mümkün olur. Belə ki, keyfiyyətli tələbat sistemə uyğun olaraq mənzil-məişət mədəni infrastrukturunun yaradılmasına və bu sistemdə kommertiya gəlirləri ilə yanaşı inzibati-təsərrüfat qruplarının formalaşmasına səbəb olur.

Transformasiya mərhələ-mərhələ baş verir, keçid şərtləri olaraq konstitusiya hüquqları çərçivəsində əhalinin fərdi və kollektiv tələbatının ödənilməsində prinsipial və düzgün bölgü sistemini formalaşdırır. O cümlədən təsərrüfatın idarə olunmasında xərclərin, xərclərin maliyyə mənbələrinin əsaslandırılması, planlaşması və perspektivdə daha səmərəli xidmət sferasını yaratmaq mexanizmləri formalaşdırılır. Mənzil-kommunal təsərrüfatın gəlirləri, xərcləri həmin təsərrüfat obyektlərinin mülkiyyət təminatı və xüsusi fəaliyyət hüquqları ilə müəyyən olunur. Bu sahənin maliyyə balansını, büdcədən ayırmalar və ya

güzəştli ödəmələr yolu ilə əhalinin differensiasiyasını, onların gəlirlərini nəzərə almaqla həyata keçirir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı idarə olunma obyektı olaraq təşkilatı quruluşa bölünür. Şəhər, kənd, qəsəbə, müəssisə təsərrüfatının formalarını yaradır. Mənzil-kommunal xidməti özünü maliyyələşdirmə, idarəetmə prinsipi əsasında hüquqi şəxs kimi formalaşa bilər, yaxud bu təsərrüfatın ayrı-ayrı xidmət növləri üzrə maliyyələşməsi maddi resurs təminatı müəssisənin, sahibkarın vəsaitləri vasitəsilə onun maddi maliyyə balansında idarə oluna bilər. Ona görə də dövlət, müəssisə, bələdiyyələrin və ayrı-ayrı fiziki şəxslərin mənzil-kommunal ehtiyacları, konkret istehlakı bu subyektlərin və obyektlərin bir sıra xarakterik sosial iqtisadi xarakterik göstəriciləri ilə formalaşır və idarə olunur. Belə ki, mənzil tikintisi, mənzilə xidmət sferası əhalinin minimum kommunal xidmət ehtiyacları dövlət tərəfindən tənzimlənən normalara və bazarın tələb-təklifinə uyğun dəyişməsi parametrlərlə idarə olunur. Minimum yaşayış həddində yaşamaq üçün zəruru olan kommunikasiya xidməti dövlətin təminatıdır. Dövlət bu məqsədlə ayrı-ayrı təsərrüfat üzrə müəyyən büdcə vəsaitləri ayırır və o cümlədən kollektiv ehtiyaclar, şəhərsalma sosial inkişaf məqsədilə şəhər sovetinin büdcəsinə dövlət büdcəsindən vəsaitlər ayırır. Bələdiyyə büdcəsinə isə hələl məşğul müəyyən datasiya verilir.

Bir sıra müəssisələr vardır ki, onların xərcləri kifayət qədərdir. Azəriqaz, Azərikimya və bu kimi səhmdar cəmiyyətləri formasında özlərinin, işçilərinin, mənzil-kommunal xidmətlərinin bütövlükdə və ya hissə-hissə kollektiv istehlak xidmətlərini maliyyələşdirir.

Mənzil komunal təsərrüfatı əhalinin mənzilə olan tələbatını və mənzil şəraitinin yaxşılaşması üçün xidmət sahəsi olub sosial infrastrukturanın tərkib elementidir. Bu sahənin fəaliyyəti iqtisadiyyatın və sosial inkişafın başqa sahələrlə əlaqəsini təmin edir. Onun fəaliyyətinin əsas meyarını sosial tələbat olan mənzilə ehtiyaclar təşkil edir. Ona görə də mövcud şəraitdə əhalinin mənzil təminatı səviyyəsini

öyrənmək, sonra isə təminatın yaxşılaşması yollarını tapmaq problemi meydana çıxır. Mənzil komunal sahəsi öz fəaliyyətini həmçinin iqtisadi meyar üzrində qurur. Belə ki, bu sahənin məhdud resursları, maliyyə əmək mənzil fondu mövcuddur. Bu resurslar sahəsində onun inkişaf etdirilməsi bütövlükdə sahənin xüsusi problemi. Mənzilə olan ehtiyacların ödənilməsi ən çox kapital qoyuluşu və mənzil tikintisi problemi ilə bağlıdır. Onun planlaşması sosial normativlər baxımında həyata keçirilir. İnsanların inkişafı üçün normal həyat şəraiti hər nəfərə və ailəyə düşən mənzil normalarını planlaşdırılır. Bu normalar əlbəttə ki, hər bir ölkədə inkişaf mərhələsindən asılı olaraq müxtəlifdir. Həmçinin mənzildə təminat məsələsi ilkin bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənzil fondunun bölgüsü prinsiplərindən asılıdır. Daha dəqiq desək, mənzil bölgüsünün pulsuz olaraq paylanması yaxud onun satılması əhalinin qrupları arasında məşğuliyətindən, işlədiyi sahədən, yaşadığı ərazidən asılı olaraq formalaşan bölgü prinsipi diferensial normalara əsaslanır. Həmçinin mənzil problemi ən vacib birinci dərəcəli tələbat sisteminə daxil olduğu üçün onun bölgüsündə qarant prinsipi olmalıdır. Belə ki, əsas qanun olan konstitusiyada mənzillə təminat üçün hər bir vətəndaşın hüquqları, imkanları nəzərə alınaraq onun ölçüsünü qanunvericilikdə əsas müddəaları hazırlanır.

Uzun müddət SSRİ-də mənzillə təminat dövlətin səlahiyyətlərində olmuş fərdi mənzil tikintisi, mənzilin satışı məhdud çərçivədə tənzimlənirdi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənzillə təminat istiqamətində fərdi tikinti, özəl mənzillərin alınıb-satılması liberallaşdırılır, bu da öz növbəsində mənzil problemlərinin dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan mexanizmlərin yeni formasını formalaşdırır. Mənzil probleminin iqtisadi tərəfi əhalinin sərəncamında olan mənzil fondunun istismarı ilə bağlıdır. Bir sahə kimi mənzil fondundan səmərəli istifadə etmək məsələləri meydana çıxır. Əhalinin mənzillə təminatı və mənzilin istismarı planları şəhərsalma və bələdiyyə planlarının tərkib hissəsidir. Bu planların tərtibində

kompleks göstərcilər sistemi tətbiq olunur və bunlar aşağıdakılardır.

1. Əhalinin sərəncamında olan mülkiyyətindən asılı olmayaraq bütün mənzil fondunun ümumi sahəsi kvadrat metrə, nisbi olaraq hər nəfərə düşən mənzil sahəsi kvadrat metrə;

2. Mənzil və kommunal xidmət sahələrinin, şəhər və kənd yerlərində yerləşdirilməsinin göstəriciləri. Ayrı-ayrı rayonlar, qəsəbələr, kəndlər üzrə;

3. Mənzil və kommunal sahələrin təsərrüfat sahəsi kimi fəaliyyətini əks etdirən iqtisadi və sosial göstəricilər. Konkret olaraq bu təsərrüfatlarda işləyənlərin ümumi sayı, kapital qoyuluşu, kadr potensialı və əmək haqqı sistemi.

Mənzil kommunal təsərrüfatının planlaşması üçün aparıcı olaraq əhalinin sayı qəbul olunur. Əhalinin artım tempi, sıxlığı, miqrasiya, mənzil kommunal təsərrüfatının inkişafı və ərazi sahə üzrə yerləşməsinin aparıcı istiqamətini təşkil edir. Mənzilin tikintisi problemi isə təkcə tələbatla yox, həm də resurs imkanları ilə müəyyən olunur. Tələbat sistemi mənzil kommunal sahələrin sosial tərəfini, planını əks etdirdiyi halda resursların həcmi və strukturası planı isə bu planların yerinə yetirilməsini, iqtisadi resurs əsasını təşkil edir. Ona görə də bu iki yanaşma mənzil kommunal sferanın planlaşması və idarə olunmasının metodoloji baxımından yanaşılması əsasıdır. Mənzil kommunal təsərrüfatına kapital qoyuluşu onun formalaşması mənbələri yuxarıda dediyimiz metodoloji problemin həlli yollarını nəzərə almaqla və bu yolların ən əlverişli sintezini, birliyini təmin etməklə baş verir. Belə ki, mərkəzləşdirilmiş, qeyri- mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşu məsələləri dövlət və fərdi tikinti yolu ilə əhalinin mənzilə olan tələbatının ödənilməsi istiqamətləri, başqa dövlətlərin, ayrı-ayrı inkişaf etmiş firmaların, yaxud sahələrin, assosiasiyaların resursları hesabına formalaşan mənzil fondu, onların ölçüsü, istifadəsi yeni şəraitdə yeni istiqamətləridir. Bu dediklərimiz istiqamətlərin hər birinin özünəməxsus tənzimləmə mexa-

nizmləri mövcuddur. Yəni mənzil fondunun pulsuz olaraq əhaliyə bölgüsündə sosial normativlər əsas götürülür. Mənzilin satışında və icarəsində qiymət, tariflər qəbul olunur. Mənzil fondunun bölgüsü minimum yaşayış üçün lazım olan mənzil sahəsinin və dövlətin xalqın mənzil fondu imkanlarını nəzərə almaqla planlaşdırılır. Əgər adambaşına düşən mənzil fondunun minimum səviyyəsi bütövlükdə əhalinin mənzillə təminatı üçün uçotunun əsasını təşkil edirsə mənzil fondunun artım sürəti əhalinin mənzillə təminatının dinamikasını təşkil edir. Bu baxımdan indiki şəraitdə mənzil tikintisi daha çox mərkəzləşmiş kapital vəsaiti hesabına yox, fərdi, xüsusi kapital hesabına inkişaf etdirilməlidir və mənzillərin açıq satışı artmalıdır. Dövlət tərəfindən isə qarant prinsipi olaraq minimum mənzil sahəsi verilməsinə təminat verilməlidir. Minimumdan artıq sahə almaq istəyənlərə isə satılmalıdır və mənzilin satışında olan qiymətlər differensial qiymətlər olmalıdır. Mənzilin yerləşdiyi əlverişli ərazidən, onun şəraitindən, komfortundan asılı olaraq qiymətləri differensiallaşmalıdır.

Kommunal xidməti mənzil fondunun sahəsindən, onun strukturundan yerləşmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq planlaşdırılır və idarə olunur. Təsərrüfat fəaliyyəti kimi mənzil əhali tələbatına xidmət edən sahədir, onun göstəriciləri mənzil tələbatının ödənilməsi göstəriciləri ilə yanaşı tərtib olunur.

5.7. Əhalinin mədəni xidmət sahəsinə tələbatın ödənilməsi və idarə olunması

Mədəniyyət sahələri sosial infrastruktura sahələri olmaqla əhalinin mənəvi tələbatını ödəmək üçün fəaliyyət göstərən xidmət sferasıdır. Onun inkişafının tənzimlənməsinin və bazar iqtisadiyyatı şəraitində transformasiyasının əsas istiqamətləri formalaşmış mədəni potensialın təkrar istehsalı və yeni dünya sivil inteqrasiya sistemində daxil olmaq üçün milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla inkişafının təşkili və idarə olunması daxildir. Beləliklə, sosial mədəni sfera bir tərəfdən sosial prioritetlər,

digər tərəfdən sahə tipli bazar modelinə əsaslanır. Hansınasa üstünlük verilməsi dövlətin və ayrı-ayrı ərazi sahə idarəetmə orqanlarının və əhalinin imkanları, səlahiyyətləri, vəzifələri daxilində həll olunur.

Mədəni sahələrin iqtisadi əsasları bu sahəyə ayrılan vəsaitlər, onların istifadəsi və həmçinin bu sahədə xidmətin formalaşması, marketinqi və onların təşkili istiqamətlərinə aid edilir. Mədəni sahə olaraq ölkənin və ayrı-ayrı vətəndaşların bir sıra sosial mənəvi hüquqlarının qorunmasına şərait yaradan maddi və institsional mexanizmləri özündə əks etdirir. Bu sahə digər iqtisadi, sosial sahələrin kompleksində inkişaf edir, fəaliyyət təşkil olunur, resurslar təkrarlanır, modernləşdirilir, tələbata uyğun keyfiyyətə strukturlaşdırılır. Xarici əlaqələrin tələb və məzmununa uyğun olaraq inteqrasiya obyektləri kimi təkmilləşir, bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının həm amili, həm də nəticəsi olaraq özünü göstərir.

Beləliklə, mədəniyyət sosial-iqtisadi, sahə, ərazi, təşkilati, iqtisadi aspektlərini özündə kəsb edir. Bu tərəflərin bir-birilə əlaqədə, sistemdə təşkili formaları mülkiyyət münasibətləri, idarəetmə xüsusiyyətləri bu sferanın insan inkişafının göstəricisi kimi zəruri olan problemlərin həllini, hər bir dövlətin himayəçiliyini formalaşdırır.

Mədəniyyət sahələri xüsusi bir sahə olmaqla məhsulu əhatə, yəni məhsul olma baxımından bir sıra formal və keyfiyyətə məzmun elementlərindən asılıdır. Daha çox intellektual səviyyə, dünyagörüş, mədəni səviyyə, davranış tərz, qabiliyyət, seçim və sosial fəlsəfi kateqoriyalardan asılıdır. Psixoloji amillərdən formalaşır. Ona görə də mədəni sferanın idarə olunmasında təkcə sahə və kəmiyyət göstəriciləri deyil, həmçinin ölkədə artıq formalaşmış sosial durumun, səviyyənin vəziyyətinə uyğun hesablaşmaq və bu vəziyyətdən çıxış etmək metodologiyası meydana çıxır. Daha doğrusu, bu sferada transformasiya modeli inqilabi yox, evolusiya yolu ilə həyata keçirilir.

Mədəni sahələrin iqtisadi-idarəetmə, təşkilati quruluşu bunun ayrı-ayrı bölmələri ilə müəyyənləşir. Bu bölmələr xalis sahələr üzrə yaxud funksional tələbatın ödənilməsi istiqamətində təsnifatlaşdırılır. Bu sahələrə daxildir:

1. incəsənət;
2. kino;
3. teatr;
4. muzeylər;
5. kitabxanalar;
6. tarixi abidələr;
7. arxitektura abidələri və ayrı-ayrı sahələrin insanlara, istehlaka funksional, mədəni xidmət servisi, keyfiyyəti və s.

Ona görə də bəzi ədəbiyyatlarda bu obyektlər hər hansı bir tələbatın ödənilməsində resurs potensialı kimi funksional vəzifədə iştirak etmə sayına, səviyyəsinə görə qruplaşdırılır. Məsələn, intellektual səviyyə, dünyagörüş, mədəni məhsulların istehlakı, onların tələbatının ödənilməsi dərəcələrinin maksimumlaşdırılmasında, bu obyektlərin rolu, xüsusi çəkisi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən mədəni sahələr kəmiyyətə qiymətləndirilir, belə ki, bütün mədəni obyektlərin sayı, hər 1000 nəfərə düşən xidmət göstəriciləri və s. ifadə olunur.

Mədəniyyət sahələrinin planlaşması 2 əsas istiqamətdə formalaşır:

1. Sosial mədəni normativlərə uyğun bu sahələrin ərazi və funksional vəzifələri və məzmunu, strukturu müəyyənləşir.
2. Bu sahələrin bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya mənfəəti əldə etmək, özünü maliyyələşdirmək imkanlarına uyğun inkişaf edir və təkmilləşir.

Sahələrin idarə olunması onun mülkiyyət formaları, təşkilati quruluşu və kompleks təyinatlı xidmət göstərmək üçün təsnifatlaşdırılır, ixtisaslaşdırılır. Bu obyektlər mədəniyyət məhsuluna olan tələbatla ölçülür. Bu tələbatın ödənilməsi isə dinamik olaraq tələbatın özünün dəyişməsi, onun daxili və

xarici amillərinin dinamikası, həmçinin resurs potensialı ilə müəyyənləşir. Mədəni tələbat xarakter etibarilə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinə məruz qalan və bir sıra iqtisadi, sosial amillərdən asılı olan, dəyişən xarakterik prosesdir. Ona görə də mədəni tələbatın sosial amilləri, sosial tərəfi bizim üçün daha səciyyəvidir.

Sosial mədəni sahələrin planlaşması və idarə olunması iqtisadiyyatın artım tempinə, əhalinin tələbinə və kommərsiya mənfəətinə uyğun optimal, əlverişli variantların seçilməsi ilə mümkündür. Dövlətin bu sahəyə himayəsi, dəstəyi digər sahələrdən mexanizmləri və təsir intensivliyi gücü ilə fərqlənir. Mədəniyyət sferası kollektiv və fərdi tələbata uyğun dövlət mexanizmləri ilə tənzimlənir, idarə olunur. Dövlətin əsas funksiyası konstitusuya qanunlarına uyğun olaraq əlverişli mədəni fəaliyyət sferası yaratmaqdan ibarətdir və bu sahədə sahibkarlığın, büdcə-maliyyə sistemi, əhaliyə pulsuz mədəni nemətlərin mənimlənməsi şəraitini yaratmaqdır. O cümlədən bir sıra obyektlər kütləvi tələbat üçün inkişaf etdirilir. İqtisadi ədəbiyyatlarda şəhərsalma, ətraf mühit, mədəni abidələr hamı tərəfindən istifadə olunmaqla bərabər hüquqlar kəsb edən aqlomerasiya şəraiti yaradır.

Mədəni sahələrində inkişaf bir sıra buna yaxın sahələrin inkişafı ilə bağlıdır. Turizmin inkişafı, əhalinin sağlamlığı sferası, incəsənət, elm, təhsil və gənclərin idman və gənclərin formalaşması, həyat tərzi bu sferanın idarə olunmasına təsir edir. Ona görə də bir mədəniyyət yüksəlişinə ancaq bu sahənin imkanları onun maliyyə potensialı, burada işləyənlərin sayı, əsas fondları ilə kifayətlənmirik. Mədəniyyət sferasına həyat fəaliyyətinin, davranışın, kompleks, inteqral effekti kimi baxırıq və onun iqtisadi mənasını əhalinin rifahında, inkişaf indeksində, fəallığında (istehsal, mədəni, məişət və s.) sferasında əldə etdiyi iqtisadi və sosial göstəricilərdə axtarıyıq.

Mədəniyyət sahələri ərazi, sahə, funksional təyinatına görə bölünür, təsnifatlaşdırılır, inkişaf etdirilir. Belə ki, hər bir regionda ənənəvi, zəruri, mədəni infrastruktura formalaş-

dırılır. Bu zaman yerli əhali və dövlətin imkanları hesabına pullu və pulsuz xidmətlərin hesabına yaradılaraq komplekslərin layihəsi, gücü onların müəssisə kimi əhaliyə göstərdiyi xidmətin gücü, marketinq quruluşu planlaşdırılır. Mədəniyyət marketinqi xüsusi keyfiyyət, çeşid və kəmiyyət göstəricisidir. Daha çox real və potensial tələbata uyğun olaraq dəyişdirilir, təkmilləşir. Real tələbat kommərsiya marağı güdür və daha çox libeallaşır. Potensial tələbat isə perspektiv inkişaf üçün zəruri olan şəraitin formalaşmasını əhatə edir.

Mədəni sferanın islahatları, transformasiyası planlaşmanın və idarə etmənin tərkib hissəsidir. Planlaşma nöqtəyi nəzərdən daha optimal variant əlverişli, mədəni sosial məhsul istehsalı tapmaq, onları bazarda təşkil etmək və onda gələn gəliri təkrar istehsal üçün istifadəsini tənzimləməkdən ibarətdir. Mədəni sferanın transformasiyasının təşkili həm strateji, həm də marketinq planlaşmasının vəhdəti, qarşılıqlı əlaqəsi ilə mümkün olur.

Sosial mədəni sahələrin iqtisadi əsasını bu sahələrə qoyulan vəsait, bu sahələrin yaratdığı məhsul, bu sahələrin fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətləri, aspektləri və bu sahənin perspektivi, proqnozu əhatə edir. Mədəni sahələrin inkişafı, təşkili ümumi iqtisadiyyatın artımı ilə digər iqtisadi sahələrin mövcud vəziyyəti ilə, həmçinin xarici iqtisadi-maliyyə potensialından istifadə etmək yolu ilə məqsədyönlü fəaliyyətinin iqtisadiyyatı deməkdir. Hər bir göstərdiyimiz mənbələr ayrılıqda iqtisadi problemlərdir, iqtisadi göstəricilərə malikdir və hər birinin özünün formalaşma, istifadə qanunauyğunluqları mövcuddur. Digər aspektdə isə bu sahələrin daxilində ayrı-ayrı komplekslərdə, sahibkarlıq fəaliyyətində mədəniyyət məhsulunun həcmi, ona çəkilən xərcləri, məhsul bazarının təşkili, istehsal prosesinin formaları, təsərrüfat əlaqələri, xarici ölkələrlə inteqrasiya yolları, üsulları daxildir. Bu istiqamətdə isə mədəni sahələri müasir elmdə menecment əsasları formalaşdırır.

Maliyyə əsaslarına gəldikdə bu sahənin maliyyə əsasını dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar, xüsusi vəsaitlər və

müxtəlif təşkilatlardan, müəssisələrdən, xarici ölkələrin ayırmaları yolu ilə məqsədli proqram xarakterli vəsaitlərdən ibarətdir.

5.8. Elm sahəsinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi

Elm sferası mahiyyət etibarilə məhsulqar qüvvələrin tərkib hissəsi olub, əhalinin, iqtisadiyyatın idarə olunmasının elmi-intelektual məhsulun formalaşmasına xidmət edir. Elmi ideyalar, düşüncələr sosial-iqtisadi inkişafda funksional rol oynayır. Belə ki, istehsalın, xidmətin və bəzi məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşmasına xidmət edir, əməyin məzmununu yaxşılaşdırır, elmtutumlu sahələrin çəkisini artırır və ölkənin qlobal təhlükəsizlik problemlərini həll edir.

Elmi-nəzəri və praktiki istiqamətdə təşkil etmək, planlaşdırmaq, tənzimləmək yolları iqtisadi və təşkilati proseslərdə mümkün olur. Belə ki, 2 əsas istiqamətdə funksional vəzifələrinə görə elm inkişaf etdirilir: fundamental elm sahəsi və praktik elmi sahələri. Fundamental elm sahəsində konseptual inkişaf, nəzəri-metodoloji yanaşma, ümumiləşmə və strateji istiqamətlər əsas götürülür. Praktiki elm sahəsində isə bu və ya digər sahənin və ya tələbata uyğun texnoloji prosesin, məhsuldarlığını artırmaq, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, əhali üçün ucuz və keyfiyyətli maddi-mənəvi şərait yaratmaqdan ibarətdir.

ETT bir-birilə əlaqəli olan vahid sistemdir. Bu elmi siyasətin praktiki aspektidir. Elmi ideyaların, mühakimələrin istehsala tətbiqi, yeni texnologiyaların təcəssümü ETT adlanır.

Elm sahəsi sahə elminə bölünür və hər bir sahənin özünəməxsus elmi potensialı formalaşır. Elmi potensiala, elmi axtarışlara cəlb olunan mövzular, istiqamətlər və ya bu sahədə işləyənlər, onların intellektual potensialı daxildir. Elmi potensial dərinləşir, struktur kəsb edir, əsas fondlar, dövrüyyə vəsaitləri, iş qüvvəsi və elmi metodiki məhsulları əhatə edir. Elmi potensial

həmçinin elmi nəticələrin cari ildə tətbiqi nəticəsində əldə olunan maddi və mənəvi dəyərləri özündə birləşdirir.

Elmi texniki proqnozlar uzunmüddətli proseslərin dinamikasını verməklə istifadə olunan elmdir. Proqnozlar dinamik təyin olunmuş və ya qeyri-müəyyən faktorları, şəraiti nəzərə almaqla aparılır. Elmi texniki proqnozlarla yanaşı onların sosial nəticələri də qiymətləndirilir. Bu zaman çəkilən xərclər və son məhsulun dəyəri arasında nisbət elmin iqtisadi səmərəsini təşkil edir. Sosial səmərəsi isə həyatın qiymətinin artması ilə ifadə olunur: insan inkişafı, mənəvi dəyərlərin məcmusu, savadsızlığın ləğvi və s.

Elmi –texniki potensialın inkişafında iqtisadi problemlər dövlət maliyyəsi və sifarişlə reallaşan elmi işlərlə ifadə olunur. Dövlət büdcəsi elmə, onun tətbiqinə mövzular üzrə vəsait ayırır. Ali təhsil sistemində elmi axtarışlar üçün institutlara vəsait sifarişlə, yaxud büdcə ayırmaları ilə maliyyələşdirilir. Bir sıra sahələrdə sahibkarlar, böyük kooperasiyalar, şirkət öz tələbatına uyğun elmi mərkəzlər, laboratoriyalar yaradır və ya ayrı-ayrı sahələr öz maliyyələri hesabına, yaxud sifarişlə özünümaliyyələşmə hesabına elmi mövzular seçir, öz potensialını artırır. Rəqabət mühiti şəraitində maliyyə ehtiyacları üçün elmi sahələr rəqabət dözümlü fəaliyyət üçün müasir şəraitdə öz məhsulunu bazar tələbinə uyğun planlaşdırır. Buna görə də bəzi institutların rəqabətə dözməməsi üçbatından bağlanması baş verir, lakin bu proses həmin sahənin bütövlükdə inkişafının gerilməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də elmə dəstək olmaq üçün liberal siyasətlə yanaşı tənzimləmə metodlarından da istifadə edilir. Dövlət büdcəsindən elmə ayrılan vəsait azdır.

5.9. Ticarət sahələrinin və nəqliyyatın tənzimlənməsinin sosial mexanizmləri

Ticarət sahələri əhaliyə xidmət sahəsi olub, əhalinin tələbatının ödənilməsi təşkilində vasitə kimi istifadə olunur. Ticarət sahələri iqtisadi və sosial meyar baxımından tənzim-

lənir və idarə olunur. Bu sahələrin sosial meyarını əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğun əmtəə bazarı təşkil edir. Müasir şəraitdə əmtəə bazarında əmtəələrin strukturası, bazarın təşkili forması və idarəetmə strukturasına görə müxtəlif sahələr formalar kəsb edir. Əmtəə bazarının təşkili formasını olaraq dövlət ticarət forması şəxsi, xüsusi ticarət forması, müəssisələrin, sahibkarların və digər sahələrin öz məhsullarını reallaşdırılması forması təşkil edir. Aydın ki, bu ticarət formasının ərazi və sahə quruluşu tələbat sistemində uyğun olaraq formalaşır. Tələbat meyarı olaraq əhalinin tələbatı qəbul olunur. Mülkiyyət münasibətləri inkişaf etdikcə əmtəə bazarında ayrı-ayrı ticarət formalarının xüsusi çəkisi dəyişir. Daha çox xüsusi istehsal hesabına ticarət forması inkişaf edir. Ticarətə əmtəə təşkili, istehsal, respublikaya gətirilən məhsul və ticarətdə əmtəə təklifinin dəyişmə tempi təsir edir. Ticarətin formaları topdansatış ticarət və pərakəndə satış formasında planlaşdırılır və tənzim olunur. Topdansatış ticarət uyğun olaraq müəssisələr arasında istehlakı və istehsalı arasında birbaşa partiyalar və əmtəənin, malın topdansatış qiymətləri vasitəsi ilə reallaşması formasıdır. Bu zaman istifadə olunan qiymətləri həmin əmtəələrin istehsalına və tədarükünə çəkilən xərclər təşkil edir. Əgər əmtəələr başqa ölkələrdən gətirilmiş əmtəələdirsə həmin əmtəələrin alınmasına çəkilən xərclər topdansatış qiymətinə əsasən təşkil edir. Ticarət müəssisələri və əmtəələr arasında pərakəndə satış formasında reallaşır. Bu zaman qiymətlər topdansatış qiymətlərini və ticarət obyektlərini mənfəətini, özündə cəmləşdirilir. Aydın ki, pərakəndə satış qiymətlərinə təsir edən əsas amilləri həmin əmtəənin təklifi, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və bir sıra marketing, reklam xərcləri təşkil edir. Ticarətin sosial tərəfi pul gəliri səviyyəsində tələbatı uyğun keyfiyyətli cari istehlak mallarının və uzun müddətli istifadə üçün mədəni məişət mallarının əldə olunması nəzərdə tutulur. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində keyfiyyətli malların, əmtəələrin tapılıb getməsi yaxud istehsalı alıcıların bazar seqmentlərinə uyğun

qruplaşmasına gətirib çıxarır. Ona görə də əmtəə bazarı müasir şəraitdə planlı təsərrüfatdan fərqli olaraq yeni prinsiplər bazar tələbatına uyğun mexanizmlər vasitəsilə idarə olunur. Əmtəə formasından, məzmunundan, təşkilati quruluşundan asılı olmayaraq əmtəə təklifinin bazarın tənzimlənməsi göstəricilər sistemi ilə müəyyən olunur. Aşağıdakı göstəricilər sistemindən istifadə olunur.

1. Hər min nəfərə düşən ticarət obyektlərinin, mağazaların, çadırların, məntəqələrin ümumi sayı və onların ərazi və sahə strukturası.
2. Bütün ticarət obyektlərində reallaşma üçün toplanmış əmtəələrin ümumi miqdarı
3. Ticarət obyektlərində sahə kimi fəaliyyət göstərən ümumi işçilərin sayı və onların peşə təhsil funksional vəzifələrinə görə ixtisaslaşma strukturaları.
4. Müasir şəraitdə ticarət obyektlərinin ayrı-ayrı mülkiyyət formaları arasında o cümlədən dövlət kooperativ, şəxsi xarici ölkələrin ticarət obyektləri və s. formalarda strukturası. O cümlədən özəl ticarət obyektləri ilə dövlət və dövlətlərarası ticarət obyektləri arasında nisbətini dəyişmə dinamikası.
5. Ticarət obyektlərinin maddi texniki bazası ticarət obyektində işləyənlə düşən vəsait fondlarla silahlanma səviyyəsi.
6. Ticarət işinin ixtisaslaşma səviyyəsi, xüsusi ticarət formaları, kompyuterləşdirmə və avtomatik idarə etmə sistemləri.

Beləliklə ticarətin tənzimlənməsi həm sosial baxımından, həm də, sahə baxımından uzlaşmış sosial iqtisadi fəaliyyət kimi idarə olunur.

Nəqliyyat-sahələri əhalinin nəqliyyata olan tələbatını və yük daşımaya olan tələbatı ödəmək üçündür. Ona görə də nəqliyyat istehsal əlaqələrinin davamı kimi fəaliyyət göstərir. Əhalinin sosial və həyat səviyyəsinin yüksək olmasına şərait yaradır. Əhalinin daşınmasında və müxtəlif təyinatlı yüklərin

daşınmasında nəqliyyat xərclərinin aşağı salınması, nəqliyyatda vaxt məsrəfinin minimumlaşdırılması, onun bir təsərrüfatçılıq sahəsi kimi əsas meyarıdır. Əhalinin tələbatı baxımından isə nəqliyyat əlaqələri əhalinin yerləşdirilməsi, məskunlaşması, dinamikası ilə paralel olaraq inkişaf edir. Belə ki, şəhər, kənd, şəhərlər arasındakı, şəhər daxili yükdaşıma və əhali daşınmasında olan tələbat əhalinin sayından, qarşılıqlı gediş-gəlişdən və istehsal xammal obyektlərinin yerləşməsi sxemindən asılıdır. Əlbətdə, bizi sosial baxımından ən çox əhali ilə bağlı olan nəqliyyat problemləri maraqlandırır. Uzun müddət nəqliyyat dövlət inhisarında olmuş onun tənzimlənməsi, planlaşması, vahid nəqliyyat sistemi tərkibində idarə olunmuşdur. İndi müasir şəraitdə mərkəzləşmiş kapital qoyuluşunun azalması, nəqliyyatın texniki təminatının olmaması özəl sektorların artmasını zəruriləşdirir. O cümlədən əhali daşınmasının təşkilində xüsusi nəqliyyat vasitələrinin rolu artır və tələbatın ödənilmə dərəcəsi yaxşılaşır. Nəqliyyat planlaşması, onun növləri üzrə aparılmalıdır:

1. Avtomobil nəqliyyatı
2. Hava nəqliyyatı.
3. Su nəqliyyatı.
4. Dəmir yolu nəqliyyatı.
5. Boru-kəmərlər nəqliyyatı.

Göstəricilər kimi əsas yükdaşıma və əhali daşımaya olan tələbat götürülür. İl ərzində, ayda, gündə yükdaşımaya olan tələbat ton/km-lə, ədəd/km-lə; əhali daşımaya olan tələbat isə adam/km-lə müəyyən olunur. Nəqliyyat sahələri həmçinin sahə və ərazi üzrə planlaşdırılır. Sahə üzrə onun seçilməsi bu və ya digər nəqliyyat növünün effektivliyindən asılı olaraq müəyyən olunur. Eyni yük və insanları müxtəlif növ nəqliyyatla daşımaq mümkün olduqda iqtisadi cəhətdən ən səmərəli sosial cəhətdən isə əhalinin xərcləri baxımından minimum məsrəflərlə başa gələn, lakin rahat nəqliyyat növü seçilir. Ərazi baxımından isə ayrı-ayrı regionların şəhər, kənd yerlərinin nəqliyyat tələbatını nəzərə almaqla nəqliyyat

əlaqələri inkişaf etdirilir. Beləliklə, nəqliyyatın inkişaf göstəriciləri, onun tənzimlənməsi həm iqtisadi, həm də sosial göstəricilərin və əlaqələrin intensivliyi ilə ifadə olunur. Nəqliyyat iqtisadi, sosial və coğrafi amillərdən asılıdır. Məhsuldar qüvvələrin yerləşməsinin, onun inkişafının, ərazi və sahə sxeminin tərkib hissəsidir. Nəqliyyat planının tərtib olunmasında əsas göstəricilər olaraq il ərzində yükdaşımasına olan tələbat və yaxud tələbatı ödəyən texniki imkanlar nəzərə alınır. Nəqliyyatın inkişafı şəhər salma sxemi ilə əlaqəlidir. Şəhərlərin, kəndlərin yaşayış məntəqələrinin sosial inkişafı üçün nəqliyyat xüsusi vasitədir. O, sosial effekt kimi əhalinin həyat səviyyəsini artırır, məskunlaşma məsələlərində, iqtisadi ticarət əlaqələrində fəal iştirak edir. Ona görə də onun inkişafında kapital qoyuluşu əsas fondlar, vaqon təsərrüfatı, avtomobil istehsalı, yollar, yol xidməti və digər sahələr ayrıca qarşılıqlı əlaqədə planlaşdırılır. Onların hər birini özünə məxsus planlaşma təcrübəsi, göstəricilər sistemi və metodikası mövcuddur. İndiki şəraitdə nəqliyyatın özəlləşməsi baxımından saydığımız kriteriyalar, meyalar, yəmin olunmalıdır. O cümlədən məskunlaşma ilə nəqliyyatın inkişafı qarşılıqlı əlaqədə həll olunur. Şəhər nəqliyyatı, metro, tramvay və digər sahələr həm sosial, həm texniki, həm də iqtisadi aspektlərdən asılı olaraq tənzimlənilir və formalaşır.

5.10. Sosial sığorta sistemi və onun idarə edilməsi

Sosial sığorta həyat fəaliyyətinin mühafizəsi və insana dəyən maddi, mənəvi ziyanı ödəmək üçün tətbiq edilir. Bir çox ölkələrdə inkişaf etmiş iqtisadi sistemləri sosial sığorta sistemi tamamlayır. Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta mexanizmləri müstəqil Azərbaycan şəraitində xarici ölkələrin təcrübəsini əhatələməklə özünün əhalisinin həyat aktivliyi fəaliyyəti ilə xüsusiləşir. Sosial sığorta sosial həyat tərzinin növləri üzrə ünvanlanır və təyinatına görə ixtisaslaşır. Belə ki, aşağıdakı sosial sığorta növlərini ayırmaq olar:

- Həyat fəaliyyətinin sığortalanması;
- Səhiyyə sığortası;
- Əmlakın növləri üzrə sığortalanma;
- Sərnişin daşınmasında əhalinin sığortalanması;
- Kənd təsərrüfatının istehlakında sığorta.

Əlbəttə bu sahələrin hər birinin metodiki və hüquqi aspektləri mövcuddur. Respublikada sığorta növləri üzrə qanunlar Milli Məclis tərəfindən qəbul olunur və sığorta edən sığortaçılar və hüquqi şəxs kimi sığorta təşkilatları arasında münasibətləri tənzimləyir. Tətbiqini, sığorta fəaliyyət dairəsi olmaqla maliyyə, təşkilatı və hüquqi vəzifələri müəyyən etməklə iqtisadi maraqlar və həmçinin sosial müdafiə məqsədi güdür. Hər bir element sosial sığorta sisteminin maraqları ödənilirsə, onda həmin sistemin daha səmərəli idarəetmə strukturu və inkişafı üçün maliyyə mənbələri formalaşır.

Sosial sığorta növlərində sığorta haqqı, ziyanı görə ödənilən vəsait və həmçinin əmlak və dəyərin qiymətləndirilməsi metodiki, qanunverici bazası istifadə olunur. Bu göstəricilərin hər biri müəyyən prinsiplər və sığorta bazarında maraqların onun inkişafına şərait yaradır.

Sığorta bazarı, sığorta tələbi və bu tələbi reallaşdıran təkliflə tənzimlənir. Sığorta bazarında əmlakın dəyəri, onun sığortaya cəlb edilməsi intensivliyini və sığorta haqqının miqdarı rol oynayır. Sığorta bazarında rəqabət qabiliyyətli xidmət, təminat və sığorta fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə mümkün olur. Ona görə də sığorta sistemi formalaşır. Sığorta bazarında obyektlər, fiziki və hüquqi şəxslər və onların münasibət sistemi formalaşır, təkmilləşir. Sığorta bazarına daxil olmaq müəyyən nizamnamə kapitalı, təminat sistemi və sığorta haqqının sığorta olunan əmlak və öhdəliyin qiyməti ilə ölçülür.

Həyat fəaliyyətinin sığortalanması insanın sağlamlığına dəyən ziyanı ödəmək üçün formalaşır. Sığorta haqqı şəxsin (sığortalının) əməkhaqqı yaxud gəlirləri hesabına ödənilir. Sağlığın pozulması dərəcəsinə uyğun olaraq sığorta ödə-

nilməsinin faizi müəyyənləşir. Belə ki, əlillik səviyyəsinin dərəcəsinə görə alınan haqqın miqdarı müəyyənləşir.

Əmlak sığortası fiziki və hüquqi şəxsin əmlakına dəyən ziyanı ödəmək üçün hüquqi şəxs kimi fəaliyyəti göstərən sığortaçı ilə bağlanır. Bu məqsədlə dəyən ziyanın ölçüsünə görə alınan vəsaitin miqdarı müəyyənləşir.

Sığorta təşkilatları dövlət və özəl sığorta bölünür. Dövlət sığorta təşkilatları daha çox dövlət müəssisələrində işləyənlərin həyat sığortası və fiziki şəxslərin pulu və ödəmə şərti ilə sığortalanma fəaliyyətini təşkil edir.

Sığorta məcburi və könüllü olaraq iki əsas istiqamətdə genişlənir. Təbii ki, məcburi sığorta əhalinin yaşayış səviyyəsindən asılı olaraq bütün qanunlara tətbiq etmək mümkün olunur. Könüllü sığorta sistemi əhalinin sığorta mədəniyyəti və həyat səviyyəsinin dəyişməsi ilə genişlənir. Məcburi sığorta az təminatlı ailələr üçün dövlət büdcəsi hesabına ödənilə bilər. Ona görə də məcburi və könüllü sığorta arasında nisbətlərin dəyişməsinə dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondları və yerli büdcələr hesabına ödənilməsi baş verir.

Avropa ölkələrində daha çox tibbi sığorta inkişaf edib. Bu sığorta növünün tətbiqi məcburi xarakter daşıya bilər.

Amma tibbi sığorta haqqları müəssisə və büdcə hesabına ödənilsə onun məcburi formasına bütün əhali üçün tətbiq oluna bilər. Bu zaman dövlət büdcəsindən pensiyaçılar və az təminatlı ailələrin sığorta haqqları büdcə xərcləri hesabına ödənilir və bu xərclərə müəyyən proqram əsasında tərtib olunmuş pulsuz tibbi xidmət edilir. Əgər bu xidmətdən mürəkkəb xidmətlər almaq istəyirsənsə onda pullu xidmət forması tətbiq olunur.

Sığorta sistemi fəaliyyət dairəsi olmaqla idarəetmə obyektini kimi qəbul edilir. Bu sistemin idarəedilməsi sığorta bazarında amilləri öyrənmək, onun təşkilinin metodiki yaratmaq və maliyyə aspektlərini yaratmaq və maliyyə aşkarlığı mühitini yaratmaq vəzifələri dayanır. Sığorta tələbi sığorta potensialını qiymətləndirməklə onun dövriyyəyə cəlb olunması

üçün səmərəli mexanizmlər yaratmaq üsulları dayanır. Sığorta məqsədlər sistemi ilə qarşılıqlı əlaqədə və sığorta fəaliyyətindən gələn gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü mərhələlərini yaratmaqla tərtib olunur. Sığorta sisteminin metodiki cəhətləri bu sferada proqnozların verilməsi, əhalinin sosial-demoqrafik və iqtisadi vəziyyəti ilə sığorta məbləğinin hesablanması və onun bölgüsü sxemində əsaslı meyarlar və göstəricilər tətbiq etmək vəzifəsi durur.

Sığorta sisteminin maliyyə aşkarlığı, gəlirlərin və xərclərin hesabı onların vergiyə cəlb olunması və həmçinin istifadəsi istiqamətlərinin təhlili və onun üzərində maliyyə nəzarəti və audit yoxlamaları ilə baş verir.

Sığorta fəaliyyəti dövlət, qeyri-dövlət mülkiyyətində olmaqla xarici şirkətlər də daxil olmaqla hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatından keçir. Sığorta fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyəti kimi özünün nizamnamə kapitalının, onun formalaşma mənbələrini və il ərzində maliyyə dövriyyəsinin həcmi planlaşdırır. Rəqabət mühiti sığorta təşkilatlarının dayanıqlı və davamlı inkişafı üçün perspektiv layihələr tərtib edir.

Sığorta fəaliyyəti rəqabət mühiti şəraitində özünün biznes planını və davamlı inkişaf üçün kapitalını, həmçinin müştəriləri daha çox maraqlandıran sığorta haqlarının verilməsini öhdəçilik kimi qəbul edir. Sığorta fəaliyyətinin təşkili səmərəsi, onun sənədlərinin tərtibi və daha çox əhalinin maariflənməsi yolları da daxildir. Bu isə dünya təcrübəsi və Avropa ölkələrinin sığorta şirkətlərinin üsullarından istifadə etməklə təkmilləşir.

Sığortanın maliyyə əsası maliyyə sistemi ilə də müəyyənləşir. İlk kapitalın yaradılmasında kredit resursları xüsusi vəsaitləri və dövlət büdcəsi ola bilər. Sığorta məbləğinin dövlət büdcəsi gəlirləri və xərcləri, həmçinin ümumi daxili məhsula olan nisbəti planlaşma üçün və tənzimləmə məqsədi ilə istifadə olunur.

Sığorta fəaliyyəti kommersiya məqsədi güdməklə sığortaçıların marağına və onların maddi ziyanını, sağlamlığının

bərpasını təmin etmək ehtimalları və proqnozları üzərində qurulur. Nəzəri baxımdan sığorta potensialı kimi əhali və onların müxtəlif təyinatlı daşınmaz əmlakı və yaxud fərdi istifadədə olan hərəkətli əşyaları ola bilər. Amma bu potensialın sığorta dövriyyəyə cəlb edilməsi sığorta olanların və sığorta obyektini olan potensialın cari və perspektiv nisbətindən xeyli asılıdır. Əgər sığorta potensialının dəyərini cari qiymətlərlə müyyənləşdirib onun sonrakı dinamikasını və sığortaya cəlb edilmə dərəcəsini bilsək, onda sığorta məbləğini bir parametrlili model kimi təsvir etmək olar:

$$S(t) = W^s(t) x(t)$$

Burada, $W^s(t)$ – sığorta olunan əmlak, gəlir və əhalinin qiymətləndirilmiş məbləği;

$x(t)$ – sığorta haqqının perspektiv faizi;

$S(t)$ – t ilində sığortaya cəlb olunan dövriyyə vəsaiti.

Sığortalamaq üçün sosial yönlü proqramlar olaraq kompleks səhiyyə və xidmət sferasını onun təşkili institutlarının yaradılması, onların metodiki mexanizmləri və həmçinin hüquqi statuslarının təkmilləşməsi rol oynayır.

Sığorta potensialının qiymətləndirilməsi bazar qiymətlərinə uyğun olaraq xüsusi qiymətləndiricilər yaxud razılaşan tərəflər arasında müəyyənləşir, müvafiq icra orqanları olan dövlət və ya özəl sığorta şirkətləri tərəfindən icra olunur.

Hər bir sığorta növünün özünün prinsipləri və tənzimləmə metodları, uyğun mexanizmləri olmaqla real iqtisadi sistemin tərkib hissəsidir. Sığorta fəaliyyəti xarakter etibarı ilə sosial məqsəd və sosial nəticələr özündə kəsb edir. Daha çox insanın həyat fəaliyyəti, sağlamlığı və ona vurulan ziyanı ödəməklə əhalinin və ailənin gəlirlərinə, xərclərinə təsir edir. Amma sığorta hadisəsi baş verməzsə, onda sığortaçıların əldə etdiyi dividend olmur. Ona görə də sığorta hadisəsi nə qədər çox baş verirsə sığorta xərcləri sığortalıyan tərəfdən daha çox olur.

Sığorta fəaliyyətinin imkanları sığortaçıların resurslarının həcmindən və onun ilkin kapitalından asılıdır. Ona görə də hüquqi şəxs kimi sığorta təşkilatlarının qeydiyyatı alınması zamanı sığorta təşkilatlarının öhdəlikləri nəzərə alınır. Sığortalama fəaliyyəti həmçinin əhalinin əmanətlərinin qorunması üçün banklar tərəfindən həyata keçirilir. Banklar haqqında qanuna görə əhalinin əmanətlərinin sığortalanması üçün sığortalama fondu yaradılıb. Bu fondan istifadə etmək üçün əmanət bankları öz gəlirlərindən həmin fondlarda payı olmaqla, bankın təminatlığını artırır. Rəqabət mühiti şəraitində əmanətlərin təminatlığını təmin edən bankların davamlığı və dominantlığı baş verir.

Sığorta kreditinin daşınmaz əmlak, daşınan yaxud insanın sağlamlığı, həyat fəaliyyəti olmasından asılı olaraq sığortalı, sığortaçı və üçüncü şəxs arasında vəzifələrin və gəlirlərin bölgüsü özünəməxsus metodiki əsaslarla baş verir; üçüncü şəxs kimi sığorta haqqına olan fiziki və hüquqi şəxslər ola bilər. Belə ki, hər sığortalı üçüncü şəxs rolunda ola bilmir. Hətta onun uzun müddət ödəmə haqqı üçüncü şəxsin ziyanını ödəməyə xərclənir – ona görə də sığorta hadisəsinin intensivliyini onun xərcini üçüncü şəxslərə vermək sığorta ilə qiymətləndirmək mümkündür.

Sığorta sistemi iqtisadi və maliyyə imkanları ilə və əhalinin mənimsəmə faizinin artması ilə genişlənir. Onun dəyəri və əhatə dairəsi ölkədə bazar iqtisadiyyatının transformasiya nəticələrini ifadə edir.

Sığorta sistemində qiymətləndirmə fəaliyyəti sığorta bazarında sığorta haqqının ölçülməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də sığorta qiyməti bazarda sığorta tələbatı və təklifi ilə ölçülür. Qiymətləndirmə zamanı cari qiymətdə potensial sığorta predmetinin dəyəri ilə ölçülür. Qiymətləndirmə zamanı sığorta haqqının müəyyən edilməsi həmçinin əhalinin sığorta prosesində aktivliyi və zərərə görə alınan haqqın məbləği və onun təşkili qaydaları əsas rol oynayır.

Sığorta sisteminin təkmilləşmə istiqaməti olaraq məcburi sığorta sistemini bəzi sahələrdə gücləndirmək olar. O cümlədən, səhiyyə sığortasında məcburi sığorta üstünlük təşkil edir. Amma əhalinin həyat səviyyəsi və az təminatlığın müdafiəsi üçün məcburi sığorta haqları dövlət büdcəsi yaxud xüsusi sığorta fondları hesabına baş verməlidir. Məcburi sığorta həmçinin varlı əhali və bahalı əmlak üçün də tətbiq oluna bilər. Ona görə də sığorta haqqı differensial olaraq əhali qrupları üçün tətbiq oluna bilər. Sığorta yükü əhalinin az təminatlı ailələrin həyat səviyyəsinə təsir etməməlidir. Sığorta ilə könüllü sığorta arasında nisbət optimal olmalıdır.

VI FƏSİL. SOSIAL TƏMİNAT VƏ SOSIAL MÜDAFİƏ

6.1. Sosial təminat hüquqları və sosial müdafiə sisteminin əsasları, prinsipləri və tənzimlənməsi

İnsanın hərtərəfli inkişafı, dövlətin ali məqsədi və onu inkişafının aparıcı istiqaməti müstəqil Azərbaycanın konstitusiyaya hüquqları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı bazar münasibətlərinə əsaslanan təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi qarşılıqlı əlaqədə vahid sistem kimi fəaliyyət göstərir. İqtisadi əsas olaraq bazar münasibətləri, azad rəqabət və sahibkarlıq təşəbbüsü yaradılan və təkmilləşən hüquqi baza və mexanizmlər vasitəsi ilə reallaşır. Sosial təminat problemləri bir sıra hüquqi təminat və uyğun real mexanizmlər vasitəsi ilə dövlət və dövlətçilik atributlarının tərkib hissəsi olmaqla insanın cəmiyyətdə rolu və sonrakı dövrlərdə insan üçün maddi təminat vəzifələri kimi kompleks vasitələr və siyasətlə reallaşan mexanizmlərlə həyata keçirilir. Bu vəzifələr, prinsiplər konstitusiyaya hüquqları kimi uyğun subyekt və obyektlər arasında əmək və vəzifə, səlahiyyət və öhdəliklər mexanizmləri vasitəsi ilə reallaşır. Sosial təminat hüququ insanın maddi rifahını onun yaşaması üçün ehtiyac, tələbatının ödənilməsi üçün yaradılan ictimai mühit və konkret mexanizmlər və resurslar həmçinin təşkilati idarəetmə səlahiyyətləri ilə ölçülür. İnsan və vətəndaşların sosial təminat hüququ onun yaşamaq və cəmiyyətin fəal həyatında öz potensialı ilə dövlət tərəfindən yaradılmış şərait çərçivəsində iştirak etmək qabiliyyəti ilə ölçülür. Bu qabiliyyət insanların fərdi xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşsə də onların formalaşması və inkişafında cəmiyyətin rolu onun ayrı-ayrı təşkilati və hüquqi şəraitləri və şərtləri ilə müəyyənləşir. Konstitusiyaya hüququna görə insanın təminat hüququ onun cəmiyyət tələbatı baxımından qəbul edilən potensial tələbatını ödəmək arzuları, ehtiyacları ilə

müəyyənləşir. Lakin bu ehtiyaclar cəmiyyətin imkanları, milli xüsusiyyətlər, adət və ənənə həmçinin siyasi motivlər səbəbindən eyni həcmdə və müxtəlif proseduralar qaydasında ödənilir. Ona görə də tələblər, hüquqlar və onların reallaşmasında sosial bərabərlik, müəyyən hədəflər və çərçivə daxilində dəyişən qanunlar və mexanizmlər vasitəsi ilə tənzimlənilir.

Sosial təminat hüququ bazar iqtisadi prinsipləri və keçid dövrü yaşayan cəmiyyətdə müəyyən imperativ hüquqi əsaslarla tənzimlənilir. İmperativlik sosial müdafiə, sosial təminat sisteminin reallığını, onun dinamik və çevik dövlətçilik vəzifələrinə uyğun reallaşması mexanizmlərini hazırlamaqla baş tutur. Sosial təminat hüququnun reallaşması obyekt və subyekt özlərinin hüquqi statusu olan tərəflər və bu tərəflərin mövcud şəraitdə özlərinin imkanları və fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazası təşkil edir. O cümlədən insanların həyat səviyyəsi onun təbii və mövcud real iqtisadi təminatları, bu insanların subyekt kimi sosial təminat daşıyıcılarına çevrilməsi ehtimalları təşkil edir. Bir çox xarakterik cəhət ondadır ki, təbii xüsusiyyətlər və özünü təminat imkanlarından məhrum edən insanlar və vətəndaşlar müxtəlif səviyyələrdə dövlətin sosial təminat daşıyıcılarına çevrilirlər. Belə insanların sayca çox olması və onun subyekt kimi qütbləşmə dərəcələri sosial təminatın xarakterini, forma və onun məzmununu formalaşdırır. Əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilmə dərəcəsi onların stimulyatma istəklərini, bu hüquqların reallaşması mənbələrini və formalarını müəyyənləşdirir. Əmək, hüququn sosial forması kimi, təminat hüququnun reallaşması subyektini və uyğun orqanın seçilməsini onun səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Daha çox dövlətin, bələdiyyələrin, digər vətəndaş və hüquqi şəxs kimi sahibkarın hüquqlarını müəyyənləşdirir. Ona görə də təminat sistemi hüquqi müstəvidə bir sıra fərdi və ictimai maraqların və həmin maraqların ödənilməsində məsuliyyət və öhdəliklərin qarşılıqlı münasibət forması və son nəticədə cəmiyyət və insan üçün reallaşmış hal kimi müəyyənləşir.

Sosial təminat hüququ insanların sosial fenomen kimi, şəxsi tələbatı və həmin tələbatın ictimai dəyərlər kontekstində inkişaf meyllərini müəyyən edən sistemlər üzərində qurulur. Sosial təminat sistemi potensial hüquq normalarına imperativ icra mexanizmləri ilə uyğunlaşır. Müasir müstəqillik şəraitində və perspektiv transformasiya məqsədi ilə tələbat sisteminin sivil dövlətçilik qanunları ilə və onların obyektiv mexanizmləri ilə reallaşır. Müasir transformasiya şəraitində miras qalmış adət-ənənə, iqtisadi inkişaf meylləri və həmçinin perspektiv struktur dəyişmələrə nəminə həyata keçirilən islahatlar proqramlarına uyğun sistemli qanunlar və normativlərin tətbiqi, hüquqi baza olaraq, ölkədə uzun müddət formalaşmış qanunvericilikdə transformasiya olunmaqla, köklü islahatlar aparılmaqla real həyata yaxınlaşmalıdır.

Sosial təminat hüquqları normativ baza olaraq mövcud istehlak normaları və mütərəqqi inkişaf üçün zəruri olan təşkilati-iqtisadi və hüquqi baza yaratmaq məqsədi güdür. Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi inkişafı və onun beynəlxalq inteqrasiya sistemində yeri və rolu bir sıra beynəlxalq standartlara uyğun aparılır. O, cümlədən respublikada dünya ölkələri tərəfindən qəbul olunan standartlara uyğun transformasiya, ölkə daxili islahatların hüquqi əsaslarının insan azadlıqlarının və hüquqlarının dünyəvilik prinsipləri üzərində qurulması ilə reallaşır.

Sosial-iqtisadi hüquqların mahiyyətinə aşağıdakı kimi baxılır. «Sosial-iqtisadi hüquqlara sosial-iqtisadi həyat şəraitinin mühafizəsinə və normativ qaydada təsbitinə toxunmaqla insanın əmək və məişət məşğulluq, sosial müdafiə sahəsində vəziyyətini müəyyən edir və insanların qorxusuz və ehtiyacsız yaşaması üçün şərait yaradılması məqsədi daşıyır».

Bu hüquqlar insanların həyat şəraitini müxtəlif vəziyyətlərdə və insanın həyat fəaliyyətinin mərhələlərində təmin edir. Bu hüquqların mexanizm və səmərəli iqtisadi təminatı onların səmərəliliyini artırır. Ona görə də hüquqların konkret iqtisadi əsasları ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətindən asılı olur.

Sosial-iqtisadi hüquqlar beynəlxalq standartlarla qorunduğu kimi hər bir ölkədə sosial-demokratik tərkib, ailə, məişət və iqtisadi problemlər və resursların məcmuu ilə müəyyənləşir. Sosial-iqtisadi hüquqlar insanın layiqli həyat şəraitini və sosial müdafiəsini təmin edən hüquqları özündə cəmləşdirir. Pensiya təminatı, sosial sığorta, tibbi xidmət də daxil olmaqla sosial təminat hüququ, mühüm sosial iqtisadi hüquqdur.

Sosial təminat sivil ölkələrdə həyat tərzini, həyat keyfiyyəti və yeni nəslin formalaşmasına yönəldiyi üçün mühüm məhdudiyyətlər çərçivəsində həll edilir. Ona görə də sosial təminat hüquqlarının spektri və reallaşma mexanizmlərinin əhatə dərəcəsi konkret şərait və perspektiv fəal dəyişmələri nəzərə almaqla aparılır. Sosial təminat hüququ qlobal və konkret sosial siyasətin aparılması üçün müddəalar və tələblər, öhdəliklər və imperativ aktlar, normalar məcmuu kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə də sosial təminat hüququ, əhali və onun sosial qrupları arasında münasibət və həmçinin hər bir vətəndaşın dövlət və cəmiyyət qarşısında öhdəlikləri ilə yanaşı həmçinin özünün imkanları ilə müəyyənləşir.

Sosial fenomen olaraq şəxsiyyətin əmək qabiliyyəti daşıyıcısı kimi hüquqi fəzası, onun pensiyaçı və yaxud əlil olması zamanı əldə etdiyi hüquqlarla müəyyən bağlılıq olduğu kimi müəyyən fərqli cəhətlər də mövcud olur. Ona görə də sosial təminat hüququ normativ xarakter kəsb etdikdə, yeni və yaxud hər hansı tənzimləyici keyfiyyətlər kəsb edir. Bununla da sosial təminat hüquqlarının əsas istiqamətləri bir sıra sahələrdə real iqtisadi və sosial siyasəti formalaşdırır. Müasir iqtisadi və sosial ədəbiyyatlarda sosial təminat əhalinin sosial qrupları həyata keçirilən maddi, maliyyə təhlükəsizlik meyarları ilə reallaşır. Bu istiqamətləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- Əmək pensiyaları təminatı;
- Əhalinin əlil qruplarının həyat səviyyəsinin təmin etmək üçün sosial pensiyalar təminatı;
- Ünvanlı sosial yardımlar və sosial müdafiə tədbirləri;

- Əhalinin az təminatlı qruplarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının normalarına görə (maddə 38) sosial təminat hüququ aşağıdakı bölmələri özündə əks etdirir

1. Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır.

2. Yardıma möhtac olanlara kömək etmək ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur.

3. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir.

4. Təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir.

5. Dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyətini, könüllü sosial sığortanı və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaradır.

Konstitusiyaya prinsipləri sosial təminatın spesifik qanunlarının (maddə 38 III) yaradılması və uyğun olaraq müavinət sisteminin funksional və ünvanlı mexanizmləri Milli Məclis və Prezident səlahiyyətləri ilə müəyyən edilən və onların icrası müvafiq icra orqanlarına verilən səlahiyyətlər və prinsiplər əsasında təsdiq olunan normativ hüquqi aktlarda istifadə olunur. Dövlətin konstitusion hüquqi, həmçinin sosial təminat orqanları, könüllü sosial sığorta və sosial təminatın tənzimlənməsi üçün bütövlükdə dövlətçiliyi inkişaf etdirən, digər hüquq və azadlıqları pozmayan, onların daha çox kompleks və sistem izahını, reallaşma mexanizmini yaradan qanunlara habelə mexanizmlərin tətbiqinə icazə verir.

İnsan həyatının yaxşılaşması, ləyaqətli həyat tərzini normaları beynəlxalq hüquq normalarında öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq səviyyədə inkişaf etmiş və sivilizasiyalı ölkələrin hüquq sistemlərinin əsaslarını insan münasibətləri, onların arasında olan təminat hüquqları və dövlətin insanın həyat səviyyəsini qorunması funksiyaları təşkil edir. Sosial ədalətin

corpus-juris-i adlanan çoxsaylı konvensiyalar mövcuddur. Hüquq ədəbiyyatlarında əhalinin təminatının xarakteri və maddi təminat sistemi müxtəlif ümumi və konkret prinsiplərə uyğun olaraq qruplaşdırılır. Bu qruplaşmanı ümumi xarakterli beynəlxalq hüquqi aktlar, xüsusi xarakterli beynəlxalq hüquqi aktlar və köməkçi xarakterli aktlar qrupuna daxil edir. İnsan və vətəndaş hüquqlarının təsnifatı, onların arasında ümumi və fərqli cəhətlər 10 dekabr 1948-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası Ümumi Dünya İnsan Hüquqları bəyannaməsini qəbul etmişdir. Bu sənəd vətəndaş, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təsbit olduğu ilk beynəlxalq aktdır. Sosial təminat hüququnun tərkib hissəsi olan pensiya təminatı hüququ ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsinin 22-ci maddəsində qeyd olunur ki, cəmiyyətin hər bir üzvü kimi hər bir insanın sosial təminatı, milli səyləri və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında hər bir ölkənin iqtisadi inkişafına və ehtiyatlarına uyğun olaraq ləyaqətinin qorunması, şəxsiyyətinin azad inkişafı üçün zəruri olan iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını həyata keçirmək hüququ var. Bəyannamənin 25-ci maddəsində isə insanın ləyaqətli həyat səviyyəsi hüququna malik olmaq hüququ olduğunu və xəstəlik, ac qalmağın qarşısını almaq üçün zəruri olanlara sahib olmaq, əlil yaxud ailə başçısını itirdiyi, xəstələndiyi, qoca olduğu, işləmədiyi təqdirdə, insandan asılı olmayan halda çörək pulu qazandırdığı halda, hamilə qadınlar və onun uşağı, bütün uşaqlar anaları ərdə olub olmamalarından asılı olmayaraq təminat hüququna malik olması təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında sosial təminat hüquqlarının təminatı müvafiq icra orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Vətəndaşların sosial təminat hüquqları konkret qanunlar və icra mexanizmləri vasitəsi ilə qorunur. İqtisadi və sosial hüquqların müdafiəsi islahatlar şəraitində əhalinin həyat səviyyəsinin qorunması, az təminatlı ailələrin sosial ehtiyacları, gənc nəslin fiziki və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi

vəzifələri uyğun hüquqlar və normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf Avropa sosial xartiyasında nəzərdə tutulmuş normaların tətbiqi, Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cəhətdən dayanıqlı sosial iqtisadi proqramlar həyata keçirməkdədir.¹ Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqları müvafiq icra orqanlarında hüquq və azadlıqlar üzrə qeyri hökumət və insan hüquqları üzrə müvəkkil nəzarəti, həmçinin Milli Məclis qarşısında ilkin hesabatlarında öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətləri çərçivəsində «dövlət sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir»² funksiyası ilə sosial təminatın əsas sahələri və uyğun bölmələri olan gənclər, az yaşlı uşaqlar və həmçinin az təminatlı ailələr və həmçinin iqtisadi proqramların həyata keçirilməsi ilə baş verən sosial gərginlik problemlərinin həlli üçün tədbirlər hazırlayır. Sosial təminat hüququnun reallaşması üzrə funksiyaların bölgüsü Nazirlər Kabinetinin və onun əsas bölmələri və institusional tərkibi olan əmək və sosial müdafiə, pensiya təminatı və həmçinin insan azadlıqları hüquqlarının pozulması zamanı onun bərpası və keçilən iqtisadi zərəri və fiziki şəxslərin cəza dərəcəsini müəyyən edən qanunvericilik hüquqi baza təşkil edir. Belə ki, hər bir hüquqi və iqtisadi qanunun pozulmasına görə məsuliyyət dərəcəsi uyğun cəza və cərimələrə müvafiq tənzimlənir. Daha çox iqtisadi cərimələr, tətbiq olunan sanksiyalar uyğun olaraq inzibati xətalər məəcəlləsi, mülki məəcəllə, cinayət məəcəllələri ilə tənzimlənir. Mülki məəcəllə və inzibati xətalər məəcəlləsində cəzanın iqtisadi ziyanla ölçülməsi və bunun dərəcəsinə uyğun cərimələrin şərti maliyyə vahidinin uyğun misli qədər hesablanması qaydası tətbiq edilir. Ona görə də

¹ «Azərbaycanda insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi və müdafiəsinin vəziyyəti». İllik məruzənin qısa icmalı. Azərbaycan Respublikası insan hüquqları üzrə müvəkkil.

² Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı, 1997. səh.38.

sosial təminatın dövlət tərəfindən qorunması və icrası uyğun normativ aktları real iqtisadi və sosial vəziyyətə uyğunluğunu proqnozlaşdırmalar, cərimələr və ödəmələrin məbləği ilə müəyyənləşir.

Konstitusiyaya görə hər kəsin sosial təminat hüququ olması, onun sosial təminat orqanlarına müvafiq obyektiv səbəblərə görə müraciət etmək və özünün təminat hüququnun uyğun olaraq təminat formasını və yaxud onun həcmindən kafiliyi haqqında fikir söyləmək və şikayət vermək azadlıqları mövcuddur. Baş verən iqtisadi və yaxud struktur islahatlar və yaxud əmək və həyat şəraitinin dəyişməsinə səbəb olan subyektlərin sosial təminatın yüksəldilməsi haqda fikirləri resurslara tələbləri meydana çıxarır.

Bütün islahatlar özünün müəyyən sosial nəticələri ilə xarakterizə olunur. Belə ki, özəlləşmə prosesi xarici vətəndaşların əmlakdan istifadə və yaxud müştərək istehsal zamanı, yaxud xarici investorların müəssisəni özəlləşdirilməsi nəticəsində həmin müəssisədən xaric olunmuş işçilərin əmək və sosial təminat hüquqlarının qorunması səlahiyyətləri, dövlət, sahibkar və xarici şirkətlər arasında bağlanmış hüquqi əsaslarla tənzimlənir.

Sosial təminatın daşıyıcısı olan insanlar, sosial təminatı ödəyən və yaxud ona səlahiyyəti olan hüquqi şəxslər, dövlət, həmçinin xarici investorlar ola bilər. Ona görə də sosial təminat prosesi, hüquqi statusa malik olan hüquqi və fiziki şəxslər, əhali və dövlət, həmçinin bələdiyyələr arasında olan münasibətlər formasıdır. Bu münasibətlərin maddi maliyyə təminatı son nəticədə sosial təminatın rolunu, onun əsas formasını, maddi maliyyə məbləğini, həmçinin məcburi öhdəlikləri müəyyənləşdirir.

Konstitusiyaya anlayışı olaraq sosial təminatın subyektləri və onun cavabdehləri, özlərinin mülkiyyət hüquqları və mülkiyyətdən istifadə, sərəncam və sahibkarlıq funksiyasına görə vəzifə bölgüsünə malik olur. Belə ki, maddi əmək və

yaxud sosial obyekt kimi hər bir şəxsin sosial təminatçısı ayrı-ayrı hüquqi şəxslər və dövlət ola bilər.

Vətəndaş anadangəlmə əlildirsə və yaxud onun əlilliyi dövlət sifarişində əmək fəaliyyəti ilə bağlıdırsa onda dövlət həmin kəsin sosial təminatçısıdır. Bu təminat növünün forması «əmək pensiyaları» sosial müavinətləri haqqında qanunla tənzimlənir. Dövlət büdcəsindən bu məqsədlərlə vəsait ayrılır. Özəlləşmə və ailə təsərrüfatı, birgə yaşayış şəraiti sosial təminatın ilk ödəyicisinin ailə üzvü olması konstitusiyada daha fəal dolğun göstərilir. Ona görə də ailə gəlirləri, onun adam başına düşən miqdarı, əlavə sosial təminatın yaranması ehtiyaclarını və uyğun dövlətin yükünü müəyyənləşdirir. Ailənin borcu olaraq öz tərkibinə daxil olan hər kəsin sosial təminatının qayğısına qalmalıdır. Çünki ailə cəmiyyətin ilkin hissəsi kimi hər hansı ailə başçısı qocalığına qədər digər ailə üzvlərinin yaşaması, təhsili və digər hüquqlarının qorunması üçün maddi-maliyyə xərcləri çəkdiyinə görə, indi həmin xərclərlə formalaşan şəxsin gəlirləri və yaxud yığılan əmlakın istifadəsindən gələn gəlirlər və yaxud əlavə xərclər tələb etmədən kollektiv istifadə olunan ailə əmlakının hesabına ailə üzvünün vaxtı ilə ictimai fəal olmuş üzvünün təminatı hüquqi əsas verir. Əgər bu təminat baş vermirsə, onda hüquq orqanları məhkəmə yolu ilə həmin ailə üzvünün sosial təminatını təmin edir. Ona görə də ailə və dövlət arasında sosial təminat vəzifələri onların təminat məbləği bölüşdürülür. Əgər insan həm cəmiyyət, həm də ailə üçün fəal şəxs olubsa onun sosial təminatı bu iki subyektin konstitusiyaya səlahiyyətləri və həmçinin vəzifələridir.

Sosial təminatın vəzifələri hər bir ölkədə dövlət funksiyası olmaqla qanunvericiliklə, həmçinin normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Dövlətin iqtisadi və sosial rolu insan hüquqları və azadlıqları üçün zəruri şəraitin yaradılması əmək şəraiti bölgü və istehlak bazarında istehlakçıların hüquqlarını qorumaq üçün müəyyən şəraitin yaradılmasına təminat verməlidir. Dövlət təminatı insanların və vətən-

daşların iqtisadi təhlükəsizliyi, onların subyekt kimi inkişafı və hərtərəfli sivilizasiyası üçün müəyyən mexanizmlər yaratmaqdan ibarətdir. Dövlət təminatı sistemində sosial təminat maddi və mənəvi tələbat sistemi ilə müəyyənləşir. Tələbat sisteminin ictimailiyi və ailənin dünya ölkələri sistemində inteqrasiya tələbatı uyğun olaraq təminat sisteminin xüsusiyyətlərini yaradır. Azərbaycan Respublikası, beynəlxalq assosiasiyaların və beynəlxalq iqtisadi, maliyyə təşkilatlarının hüquqi üzvi olmaqla insan və vətəndaşların təminatı sistemində müəyyən öhdəliklər və məsuliyyətlər daşıyır. Daha çox sosial təminat və insan hüquqları kimi əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti şəraitinin yaradılması, əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi və bir sıra təminat hüquqlarının reallaşmasının maddi-maliyyə şəraitinin yaradılması yollarını müəyyənləşdirir. Sosial təminat hüquqlarının formalaşması hər bir ölkədə dövlət vəzifələri və əhalinin sosial-demografik tərkibi ilə müəyyənləşir. Azərbaycan Respublikasında əhalinin real təminat sistemi pensiyacıların sayı, yaşayış minimumunda yaşayan ailələrin və ailə üzvlərin sayı, sosial müdafiə məqsədi ilə yaşayış minimumundan aşağı yaşayan əhalinin sayı və mənzil, təhsil hüquqlarını almaq istəyən kontingentlər təşkil edir. Təbii ki, bu kontingentlərin sayının dəyişməsi, mövcud iqtisadi inkişafdan və dövlətin resurs potensialından xeyli asılıdır.

Əhalinin sosial təminatı dövlət və hüquqi şəxslərin uyğun vəzifələrini, onların resurs təminatını formalaşdırır. O, cümlədən iqtisadi potensial imkanlar sosial təminat sisteminin maddi əsaslarını və onun normalarının dəyişməsi dinamikasını formalaşdırır. Sosial təminat hüquqları sosial təminatın forması onun tənzimlənmə mexanizmləri və reallaşma istiqamətləri ilə xüsusiyyətlər kəsb edir. Sosial təminatın qanunvericilik bazasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunlar sistemi, beynəlxalq konvensiyalar və normativ hüquqi aktlar təşkil edir. Sosial təminat obyektləri əhalinin rifahı, onun islahatlar şəraitində həyat səviyyəsinin

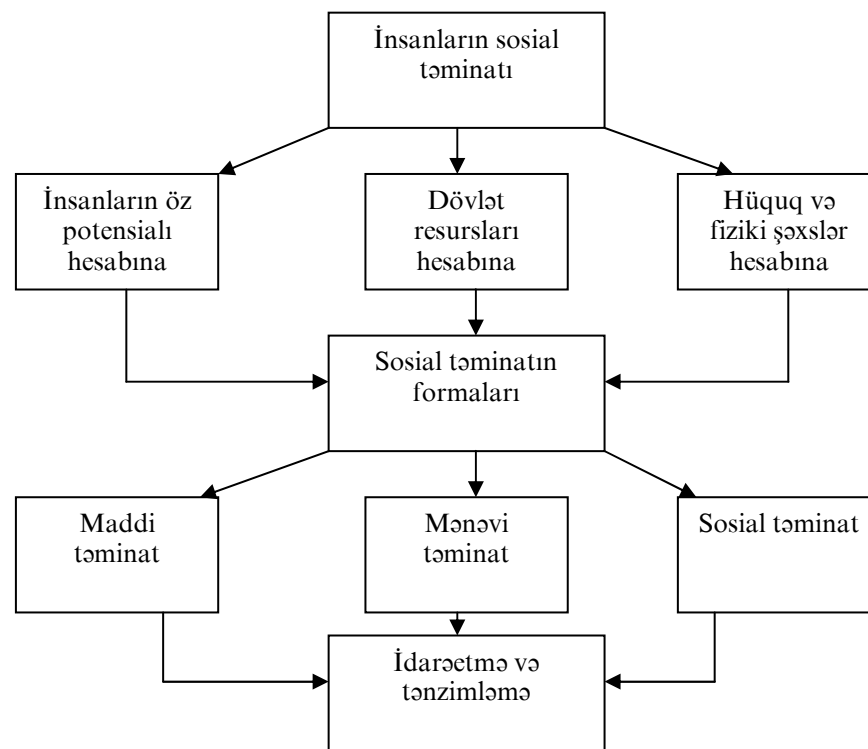
qorunması baş verən islahatlar şəraitində, yaxud fəvqəladə hallar nəticəsində əhalinin rifahının aşağı düşməsinin qarşısını alan kompensasiya sistemi təşkil edir. Ona görə sosial təminatın subyektləri olan əhali və onun həyat səviyyəsi, tələbatın ödənilmə dərəcəsi və onun tənzimlənməsi yolları və mexanizmləri təkmilləşir. Anlayış kimi sosial təminatın arxasında maliyyə, maddi və hüquqi potensiallar, sosial təminat sistemində vətəndaşlar və dövlət tərəfindən müəyyən prioritetlər mövcuddur. Bu prioritetlər zaman və vacibliyi üzrə ayrı-ayrı şəraitlər və müəyyən çərçivədə tətbiq olunur. Ona görə də sosial təminat qanunları çərsivə qanunları olmaqla sosial təminatların ümumi konturunu onun ayrı-ayrı şərtlər və şəraitlər daxilində vacibliyini müəyyənləşdirir.

Belə ki, prioritetlər mövcud institusional çərçivə və struktur ilə müəyyənləşir. O, həmçinin dövlətin iqtisadi idarəetmə strukturu ilə müəyyənləşərək istiqamət olaraq ictimai tələbatın dünya standartlarına uyğun səviyyəsi və onun maksimal ödənilməsi imkanlarını təşkil edir.

Sosial təminat statusu, onun kontingentlərinin potensial ehtiyacları ilə müəyyənləşsə də, onun reallaşma spektri və hədləri spesifik qanunlar və dövlətin iqtisadi, bölgü və təminat siyasəti ilə müəyyənləşir. Bu əlaqələrin hüquqi və kompromis variantı beynəlxalq hüquq və respublikada mövcud real iqtisadi sosial imkanları nəzərə almaqla reallaşdırılır. Sxematik olaraq aşağıdakı prinsiplial əlaqə və təşkilati quruluşu seçmək olar.

İnsan və vətəndaşların sosial təminat hüquqlarının pozulması, onların əməyinin xarakterini pensiya həcmində az nəzərə alması, pensiya təminatında dövlət və cəmiyyətin formasında çəkdiyi zəhmət və işlərin pensyanın differensiyasında nəzərə alınmaması kimi şikayətlər və narazılıqlar insan hüquqlarının qorunması kontekstində müxtəlif ərizələrin yazılması ilə nəticələnir. Həmçinin pensyanın mövcud vəziyyətini, onun differensiyası, əməkhaqqı differensiyası ilə uyğun

olmadıqda onun məzmununu düzgün qiymətləndirilməsi haqqında əyani materiallardır.

Sxem 1. Sosial təminat institutu hüquqlarının ödənilməsi.

Sxemdən göründüyü kimi sosial tələbat obyektiv zəruriyyət üzündən meydana çıxır. Onun ödənilməsi fərdi və ictimai resurslar hesabına ödənilməklə sosial təminatın ictimai vəzifə və dövlətin himayəçilik və sosial dövlət funksiyasının olması ilə xarakterizə olunur. Uyğun olaraq sosial təminat formalarının həcmi mənbələri və həmçinin hüquqi və fiziki şəxslərin əsas səlahiyyətləri çərçivəsində vəzifələri meydana çıxır.

Sosial təminat dövlət büdcəsinin bölgüsünü onun sosial yönümlülüyü və sosial təminatın maliyyə əsaslarını sosial sığorta sistemi ilə dövlət gəlirləri hesabına ödəmələrin həcmi və perspektivini müəyyənləşdirir. Əməkhaqqı, sosial pensiya, əmək pensiyası və sosial müavinatların maliyyə mənbələrini onların dərəcə və məbləqlərini müəyyənləşdirir. Sosial təminat hüququnun potensial həcmi, insan tələbatı onun inkişaf dinamikası təşkil etsə də, mövcud real iqtisadi və maliyyə vəziyyəti bu reallığı formalaşdırır.

Sosial təminat sistemi dövlət, bələdiyyə və əhali resurslarının həcmi və onların istifadəsi istiqamətləri ilə müəyyənləşir və proqnozlaşdırılır.

«Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu vətəndaşların əmək pensiyası hüquqlarının yaranmasının əsaslarını, bu hüquqların həyata keçirilməsi qaydalarını və əmək pensiyası təminatı sistemini müəyyən edir. Əmək pensiya hüquqları vətəndaşların əmək prosesində iştirakı zamanı, yaratdığı faydalılığa görə ləyaqətli həyat şəraitinin yaradılması və ədalətli təminat sistemini tələb edir. Əmək pensiyasının hüquqi əsasları, onun yaratdığı faydalılıq və ictimai inkişafda hər bir fərdin və kollektivin iştirak payı çərçivəsində axtarılır. Əmək hüququ istehlak hüququ ilə tamamlanır. Onların vəhdəti sivil hüquqi müstəvidə həll edilir.

Sosial təminat hüququnun əsas məqsədi müasir transformasiya şəraitində hər bir vətəndaşın sosial kontingent kimi maddi və mənəvi tələbat sistemində real şərait yaratmaqla bu tələbatın ödənilməsi yollarını tənzimləməkdən ibarət olmalıdır. Ona görə də konstitusion hüquq predmeti olaraq hər bir vətəndaş sosial təminat hüququna malikdir. Belə ki, sosial tələbat cəmiyyətin əsas sosial vəzifələrini, onun əsas məqsədini və onun tənzimlənməsinin konstitusion hüquqi əsaslarını yaradır. Təbii ki, tələbat sistemi cəmiyyət üzvlərinin hərtərəfli inkişafı, dövlətin əsas vəzifələrini və demokratik sivil dövlət forması üçün sosial tələbatların ödənilməsi formaları və əsas istiqamətlərini yaradır. Sosial təminatın konstitusion

hüquq prizmasından tənzimlənməsi daha çox insan amilinin ümumən həyat tərzinin və dünyəvilik prinsipləri əsasında tənzimlənen hüququn əsasları, normativ- hüquqi və resurs təminatı ilə müəyyənləşir. Ali məqsəd olaraq insanın və hər bir vətəndaşın cəmiyyət üzvü kimi sosial hüquqla cəmiyyətin konstitusion rıçaqlarının tərtibi və reallaşmasında rolu bu rıçaqların sahibinə və həmçinin reallaşması mexanizminə çevrilməsi və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi şəraiti ilə formalaşır və idarə olunur.

Konstitusion hüquq, ali məqsədlərə nail olmaq atributları, meyar və həmçinin resursları vasitələri ilə müəyyənləşir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə hər bir Azərbaycan vətəndaşı yaşamaq və zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərə nail olmaq üçün əmək, pensiya, təhsil, sağlamlıq, seçib, seçilmək və həmçinin azadlıqlara uyğun hərəkət etmək hüquqlarına malikdir. Bu hərəkətlər hər bir insanın cəmiyyət qarşısında borclarını, onun fəallığını, insanın mövcud reallığa qarşı sivil mübarizə formalarını, həmçinin bu hərəkətlərin qanunvericiliklə tənzimlənen imperativ normalarını müəyyənləşdirir.

Konstitusion tənzimləmə insanların mövcud şəraitdə həyat fəaliyyətini onun çərçivəsini, müəyyən məhdudiyyətləri və həmçinin ehtirazlarını və uyğun konstitusion institutlarını, müvafiq icra orqanlarının tənzimləmə siyasətini və onun icra mexanizmlərini formalaşdırır. Konstitusion tənzimləmə dövlət orqanlarının vahid ali məqsədlər üçün əsas vəzifələrini müəyyənləşdirir. Belə ki, hüquq icra və parlament səviyyəsində, konstitusion vəzifələrin bölgüsü, hakimiyyətin fəaliyyətində müəyyən vəzifə və səlahiyyətlərin, həmçinin öhdəliklərin əsas müddəalarını onun spektrini verir. Daha obyektiv qanunlar tərtib edilməklə, real həyatın insan ehtiyaclarına və tələblərinə dövlətçiliyə uyğun transformasiya mexanizmləri yaradılır. Dövlətin inkişafı ilə yanaşı fasiləsiz olaraq sosial təminat səviyyəsi yüksəlir və onun formaları dəyişir. Hələ SSRİ dövründən vətəndaşların əsas hüquqları arasında

vətəndaşların qocalıq dövründə və əmək qabiliyyətini itirmə zamanı maddi təminat daima inkişaf edib möhkəmlənib.

Sovet dövlətinin ilk illərindən əməkçilərin pulsuz səhiyyə, təhsil xidməti həyata keçirilmişdir. Sosial müdafiə sistemində vətəndaşların pulsuz səhiyyə təminatının və təhsilinin möhkəmlənməsi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsas aparıcı sosial təminat hüququnu təşkil edir. 1995-ci il Konstitusiyası sosial təminat sistemində əsaslı islahatların başlanmasının əsasını qoydu.

Konstitusiyaya görə dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyəti, könüllü sosial sığorta və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkan yaratmaq öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür.

Müasir şəraitdə islahatların sosial-iqtisadi səmərəsinin dəyişməsi şəraitində sosial ehtiyacların ödənilməsinin müxtəlif imkanları və yollarının reallaşmasını dövlət öz üzərinə götürür. Əsas vəzifə olaraq sosial təminatın ölçülməsi onun üçün maddi-maliyyə mənbələri olan sosial sığorta və ödəmələrin qütbləşməsinin meyar və göstəriciləri sosial ehtiyaclar arasında əlaqə dövlətin əsas konstitusion vəzifələri kimi çıxış edir. Əhalinin tərkibindəki pensiyaçıların sayının dəyişməsi, yaşayış üçün maddi və mənəvi nemətlərə tələbatın dəyişməsi və dünya ölkələri səviyyəsində əhalinin və aztəminatlılığın sosial müdafiəsinə olan tələbatın artması dövlətin sosial vəzifələrini, onun konkret resurs vəsaitlərinin həcmi və strukturunu təkmilləşdirmək imkanlarını artırır, onun səmərəli təşkili formaları və məzmununu daha da yaxşılaşdırır. Əhalinin sosial demoqrafik tərkibi, onun təminat mənbələri və təminatın resurslarına görə paylanması konstitusiya vəzifələrinə uyğun olaraq dövlətin tənzimləmə siyasətini, dövlət institutlarının əsas vəzifələrini, cəmiyyətin funksional idarəetmə sistemini müəyyənləşdirir. Dövlətin pensiya, müavinət və sığorta sistemi islahatlar şəraitində sosial təminat sisteminin xüsusiyyətlərini və əsas vəzifələrini formalaşdırır. Hazırda Respublikada pensiyaçıların sayının artması təbii artıma,

azalma ilə yanaşı təminat sistemində pensiya təminatı sisteminin daha aktualaşdırır. Əhalinin hər altı nəfərdən biri pensiyaçı olmaqla həyat şəraiti və mənəvi ehtiyacların artması ilə, onların təminat sistemində əsas mənbələri olan büdcə və sosial sığorta sistemini təkmilləşməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Vətəndaşların ən vacib sosial hüququnun tərkib hissəsi olan pensiya hüquqları ilə sosial sığorta sistemi arasında beynəlxalq təcrübəyə və daxili xüsusiyyətlərə uyğun islahatların həyata keçirilməsi yolları müəyyənləşir. Müasir bazar iqtisadiyyatı təşəkkül tapdıqca və cəmiyyətdə ictimai münasibətlər təkmilləşdikcə sosial sığorta sisteminin təkmilləşməsi və dövlət büdcəsinin sosial normativlərə uyğun xərclənməsi sosial təminat sistemində yeni əsaslar yaradır. Pensiya hüququ Konstitusion hüquq olmaqla hər bir şəxsin əməyinin nəticəsi ilə uyğunlaşdırılır. Əmək prosesi vətəndaşın cəmiyyətin sərvətlərinin formalaşmasında fərdi və ictimai rolunu müəyyənləşdirir. Hər bir əmək qabiliyyətli vətəndaş ölkənin milli sərvətinin formalaşmasında iştirak etməklə sonrakı həyatının cəmiyyət hesabına ödənilməsi və humanizm ideyalarının formalaşmasına səbəb olur. Pensiya həddi onun differensiasiyası əmək fəaliyyəti zamanı əldə olunan nəticələr və həmçinin ümumi yaşayış dəyəri ilə ölçülür. Pensiya təminatı onun formalarını və hüquq normalarını ifadə edir.

Pensiya təminatı meyar və göstəricilər, stimullar və resurslar üzərində qurulduğu üçün onun təkmilləşməsi, ədalətli olması dövlət prinsipləri, dövlət mexanizmləri və dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənir. Belə ki, stimullar sistem olaraq dövlət mexanizmlərində təminat və iqtisadi artımla bağlı pensiya artımı əsas meyar və mexanizm olaraq təkmilləşir.

Pensiya təminatına, onun məbləğinə təsir edən amillər və göstəricilər ümumi iqtisadi artım, yaşayış minimumu üçün vacib olan istehlak malları, qocalıq və onlara xidmət sahəsi, ailə başçısını itirmək və istehlak bazarında baş verən qiymət indeksi, yaşayış üçün zəruri olan normativ istehlak malları,

onların keyfiyyəti və digər ümumi iqtisadi və hüquqi normativlər bu kimi təsiredici amillərdəndir. Ona görə də tənzimləmə obyektini olaraq pensiya təminatı ölkə iqtisadiyyatının potensial imkanlarını və həmçinin sığorta fondlarını özündə birləşdirir. Sığorta fondları və transfert ödəmələri subyektlər olaraq ayrı-ayrı təşkilati hüquqi obyektlərin iqtisadi imkanları ilə ölçülür. Daha çox xarakterik cəhət dövlət büdcəsinin gəlir və xərc sturukturu həmin xərclərin əmək haqqı fondları, yaxud ümumi daxili məhsuldan hər bir fondun özünün formalaşma mənbələri və ödəmə şərtləri daxildir.

Sosial müdafiə fondunun tərkib hissəsi olaraq sosial sığorta ödəmələri, uyğun olaraq sığorta ödəmələri dərəcəsi və sığorta ödəmələrinə cəlb olunan bazar hissələrini təşkil edir. Sosial sığorta fondları, uyğun formalaşma qanunauyğunluqları və hüquqi əsasları, qanunvericiliklə tənzimlənir. Sosial təminat hüququ mahiyyət etibarını ilə geniş sahələri əhatə etməklə yanaşı daha çox qocalığın baş verməsi və əmək qabiliyyətini itirən vətəndaşların dövlət təminatı vəzifələrini nəzərdə tutur. Sosial pensiya təminatı yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin məcmuu onların dəyərini dəyişməsinin məntiqi ilə müəyyənləşir. Belə ki, sosial pensiyalar ölkədə əhalinin sosial vəziyyəti ilə müəyyənləşir. Daha çox əlillik səviyyəsi, az təminatlılıq və həmçinin əmək qabiliyyətli valideynlərin itirməklə dövlət qayğısına olan ehdiyaclar sosial müavinətin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Sosial təminat sistemi sosial ehtiyacların çoxşaxəli olması, bəzi qrup əhalinin ehtiyaclarının rəngarəngliyi ilə müəyyənləşir və konkret olaraq sosial müavinət xarakterini qəbul edir. İnsanın tələbatı onun konkret növ pensiyasının xarakterini müəyyənləşdirir. Daha çox əmək pensiyalarının müxtəlifliyi əməyin xarakteri, məzmunu və onun differensiasiyası müxtəlifliyi ilə izah olunur. Belə ki, konkret olaraq əmək pensiyaları yaşa görə əmək fəaliyyəti, əldə olunan gəlirlərin səviyyəsi ilə ölçülür. Əmək pensiyalarının differensiasiyası əmək haqqının differensiasiyası ilə ölçülür. Daha

məzmunlu və məhsuldar əmək fəaliyyətli vətəndaşların əmək haqlarının fərqləri həmin vətəndaşların perspektiv pensiya təminatında pensiya haqlarını müəyyənləşdirir. Ona görə də pensiya təminatının səmərəli aparılması perspektiv əmək fəaliyyətinin mütəşəkkilliyi və məhsuldarlığı üçün əsas olaraq formalaşır və inkişaf edir.

Sosial təminat hüququnun konstitusion hüquqi tənzimlənməsi, hər bir vətəndaşın normal şəraitlə təmin olunması normaları, birgə yaşayış və davranış qaydalarına əməl etməklə baş verir. Konstitusiyaya görə hər bir vətəndaşın müəyyən nemət və xidmətləri dövlət təminat və yaxud bilavasitə tənzimi ilə reallaşır. Bizim fikrimizcə sosial təminatın konstitusion əlamətlərinə aşağıdakılar daxildir.

1. Sosial müdafiəyə tələbatın və müəyyən həyat tərzini saxlamaq üçün obyektiv əsaslar
2. Sosial təminatın mənbələri olan xüsusi fondlar
3. Bu fondların yaradılmasının xüsusi üsulları və yolları
4. Yaşayış vasitələrinin təqdim olunmasının xüsusi vasitələri
5. Sosial təminatın təqdim olunmasının qaydalarını hüquq normalarına təqdim və təsvir olunması.

Bu əlamətlərin hər biri ümumi qaydalar və idarəetmə istiqamətləri olmaqla ölkənin əsas istiqamətləri ilə bağlıdır. Sosial təminat sistemində hüquqi münasibətlərin müstəvisi yuxarıdakı istiqamətləri planlı təsərrüfat və bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif göstəricilərin və mənbələrini əsaslandırırsa da ümumi meyarlar və nəticələr baxımından insanın sosial tələbatının əsas parametrləri və hüquqi normaları kimi inkişaf edir. Hər insanın qocalığı, qocalığa qədərki həyatı və əmək fəaliyyəti, tələbat sistemi müxtəlif olsada onların insan kimi yaşayışına qayğı və gənc nəslin hərtərəfli inkişafı üçün sosial tənzimləmə, ümumi və sintetik tənzimləmə mexanizmi kimi formalaşır. Bu əlamətlər sosializm şəraitində daha ətraflı tədqiq olunmaqla sosial dövlət funksiyalarını formalaşdırır.

Sosial normaların ümumi artımı cəmiyyətin inkişafında bir sıra real və xarici amillərin perspektiv mütərəqqi dəyişmələrin əsası ilə müəyyənləşir və təkmilləşir. Sosial normalar insanın həyat fəaliyyəti kimi insanın hərtərəfli inkişafı ilə müəyyənləşirsə bu sosial normalara biz dinamik və qütbləşmə göstəriciləri kimi baxırıq. Sosial təminat sistemində hər bir dövlət özəl sistemdə, hətta vətəndaşın davranış və obyektiv formalaşmasının göstəriciləri mövcuddur. Daha çox xarakterik cəhət əmək, təhsil, səhiyyə və ekoloji mühit, ömür səviyyəsi istehlak davranışına təsir etmək qabiliyyəti sosial tənzimləmənin sferasını, və təminatının baza kompleks göstəricilərini əhatə edir.

Konstitusion hüquq tənzimlənməsi özünün sahəsi, ayrı-ayrı vətəndaşlar üçün reallığı və xüsusiyyətləri həmçinin maddi-maliyyə, təşkilatı mexanizmlər yolu ilə baş verir. Əmək qabiliyyətli əhali üçün məşğulluğun təminatı, qocalar və əlillər üçün maddi və mənəvi təminat, həmçinin sosial rahatlıq və təhlükəsizlik üçün xarici təsirlərin dövlət yolu ilə neytrallaşdırılması bütövlükdə sosial təminatın konstitusiyaya əsaslarıdır. Konstitusion hüquqi icra, məhkəmə və parlament səviyyəsində tərtib olunan və dövlət idarəçiliyinin əsas sahələrini tənzimləmək üçün əmək bölgüsü və səlahiyyətləri yolu ilə baş verir. Sosial təminat hüququnda bir sıra xüsusi meyllər, maddi və mənəvi nemətlərin məcmuu insan amilinin təhlili və proqnozu, həmçinin beynəlxalq əlaqələrin spesifikasiyası ilə müəyyənləşir.

Belə ki, sosial hüquqlar, sosial siyasətin formalaşması və transformasiya amili kimi qəbul etməklə sosial təminat hüquqlarını müəyyənləşdirir.

Sosial təminat hüququnun əsas formaları onun tənzimləmə istiqamətlərini və mexanizmlərini formalaşdırır. Daha xarakterik cəhət sosial sığorta və sosial müdafiənin tənzimlənməsində hər bir vətəndaşın, hər bir fiziki və hüquqi şəxsin digər vətəndaşlar və cəmiyyət qarşısında müəyyən hüquq borcları və öhdəliklərinin mövcudluğudur.

Belə ki, bu öhdəliklər sonrakı reallaşmasına görə məcburi və könüllü xarakter daşıyır. Sosial sığorta ödəmələri müasir pensiyaçıların maddi təminatı üçün imkanlar verən hüquqi şəxslər və subyektlər üzərində məcburi xarakter daşıyır. Mövcud sosial sığorta ödəmələri bütün ehtiyacları ödəmədiyi üçün dövlət xərcləri və dövlət ödəmələri hesabına müəyyən məqsədləri həyata keçirən xərcləri ödəmək üçün, məqsədli və təyinatlı sosial sığorta ödəmələri ilə fondlar yaradılır. Belə tibbi sığorta həyat sığortası məqsədyönlü ödəmə sistemidir. Sosial sığorta ilə pensiya ödəmələri arasında tarazlıq cari ildə pensiyaçıların yaşayışı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin xərcinə sərf edilən vəsaitlə müəyyənləşir.

Pensiya məbləği yaşamaq üçün minimal ehtiyacları ödəmək meyarı ilə ilkin pul məbləği həcmində müəyyənləşir. Əgər yaşayış üçün zəruri olan pulun miqdarı artırsa, onda pensiya məbləği də minimum əmək haqqı ilə bərabərləşir. Ona görə də minimum istehlak səbətinin dəyərinin dəyişməsi pensiya məbləğinin dəyişməsinə zəruriləşdirir. Bu da pensiya islahatları kimi daimi təkmilləşmə sistem kimi formalaşır. Pensiya məbləği aylıq pul ödəməsi kimi vətəndaşın istehlak hüquqlarını təmin edir.

İstehlak hüquqları geniş olsa da onun məhdudluğu pensiya gəlirləri ilə ölçülür. Əgər bu gəlirlər vətəndaşın istehlak tələbatına uyğun deyilsə pensiyaçıların potensial əmək qabiliyyətindən istifadə etmək hüquqları yaranır. Təbii ki, bu hüquqlar müəyyən istehlak prosesində reallaşır.

Sosial təminat hüququnun tənzimlənməsi dövlətin sosial vəzifələri və həmçinin əhalinin sosial tələbatının dinamikasını və perspektivini təşkil edir. Əhalinin sosial vəziyyətini, onun inkişafı indeksinin artması və beynəlxalq sosial standartlara uyğun tənzimlənməsi yolları müəyyənləşdirir. Belə ki, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yoxsulluğun azalması, perspektiv inkişaf strategiyasında bir sıra təminatlar almasına və həmin təminatların maliyyə ödəmələrinin

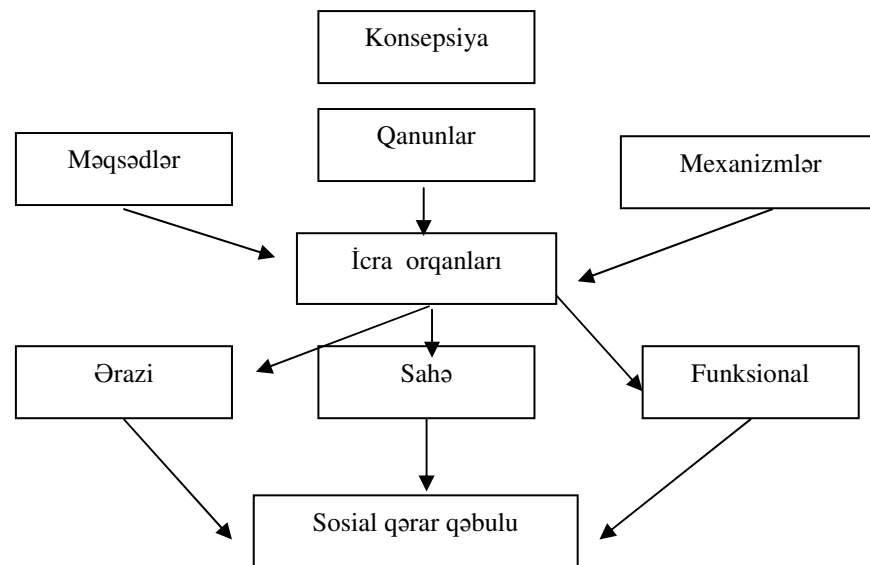
tənzimlənməsi yolu ilə mümkün olur. Daha çox xarakterik cəhət konfrontasiya görə hər bir əmək qabiliyyətli vətəndaşın bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqı alması yaxud əməyin və fəallığın dərəcəsinə görə, maddi rifaha görə qütbləşməsi, müəyyən olma əsasları və normativ hüquqi baza ilə tənzimlənen göstəricilər sistemi ilə ifadə olunur. Hər bir kəsin yaşayışı üçün zəruri olan sosial infrastruktur sisteminin yaranması və onun ifadə olunması vacibliyi meydana çıxır.

Sosial müdafiə tədbirlərinin əsas strategiyası aztəminatlı ailələrə dövlətin qayğısı və həmin kontingentlərin mövcud realıqda vəziyyəti ilə müəyyənləşir. Belə ki, ölkədə çoxuşaqlıların olması işləməyənlərin sayı və onların müavinətlərinin aşağı olması sosial müdafiə hüququna malik kontingentlərin meydana gəlməsi və onların müəyyən dövrdə dövlət sosial müdafiəsi ilə təmin olunması hüququ yaradır. Dövlətin vəzifələri həmçinin sosial müdafiə tədbirləri yolu ilə təminat hüququna məruz qalanların sayının azalmasına şərait yaratmaq meyarları əsas götürülür. Dövlət perspektiv tədbirlər yolu ilə yeni iş yerlərinin açılması və əmək pensiyalarının artırılması yollarını planlaşdırır. Sosial təminatın formaları, onların hədləri və əsas differensiasiyası cəmiyyətin ümumi sosial iqtisadi potensial və bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas məqsədləri, vəziyyətləri ilə müəyyənləşir. Hər bir ölkədə sosial sistemin reallığı uyğun olaraq təminat sistemi inkişaf etmiş dövlətlərin əsas meyar göstəricisidir. Dövlətin sosial rolu hər bir vətəndaşın həyat tərzini, onların hüquqlarında bərabərlik, ədalətin, bərabərsizliyin inkişaf amilinə təsiri ilə ölçülür. Ona görə konstitusiya amili olaraq potensial imkanların təbii artımı həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yaradılan şərait, bölgü sisteminin təkrar istehsalda maddi və mənəvi imkanlara nail olmaq yollarının təmin olunmasını şərtləndirir.

Sosial təminat sistemində tənzimləmə birbaşa və dolayısı vasitələr, yaxud müxtəlif vəsaitlər və münasibətlərlə həyata keçirilir. Burada funksional rol olaraq ayrı-ayrı icra orqanlarının, ərazi və hüquqi subyektlərin özünün xüsusi

mexanizmləri reallaşır. Ona görə də, sosial təminat sistemində tənzimləmə hüquqi proses olaraq xüsusi sahələrin tənzimləmə obyektini, funksiyasını və əsas məqsədlərini tutur. Tənzimlənmənin hüquqi bazasını əsas iqtisadi konsepsiya, qanunlar və uyğun mexanizmlər təşkil edir.

Sistematik olaraq tənzimləmə sistemini aşağıdakı kimi ifadə edək.

Sosial təminat hüquqları vətəndaşların ehtiyacları və onların cəmiyyətdə əsas mövqeləri, həyat fəaliyyəti dəyərlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi münasibətlərini əhatə edir. Sxemdə göründüyü kimi, sosial təminat sistemində konseptual münasibətləri həmçinin ölkənin əsas inkişaf istiqamətlərini onun maddi və mənəvi dəyərlərinin ifadəsi və inkişafı konsepsiyası baxımından təminatını xüsusi orqanlar vasitəsi ilə idarəetmə mexanizmləri təşkil edir. Konstitusional əsaslar olaraq əhalinin təhlükəsizliyi, maddi və mənəvi təminat sistemindəki rıçaqlar öz əksini tapır.

Məqsədlər konseptual istiqamətlər baxımından ali, yaxud sahə və əhalinin tələbatı baxımından əsas məqsədlərə bölünür. Məqsədlərin reallaşması resurs təminatı, inkişaf dinamikası və səmərəli təşkilatı, iqtisadi mexanizmlər və orqanlar vasitəsi ilə baş verir. Sosial təminat qaydaları obyektiv və məhəlli-xüsusi yaxud çərçivə qanunlar vasitəsi ilə tənzimlənir. Rifah baxımından qanunlar sistem halında əsaslandırılır və ierarxiya sxemi qaydasında imperativ idarəetmə sistemi kimi uyğun göstəricilər, nəticələr ilə qiymətləndirilir. Sosial təminat sistemi dövlət və ictimai vəsaitlər hesabına ödənilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu vəsaitlərin formalaşması və idarə edilməsi korporativ rəqabət mühiti şəraitində kommersiya maraqları əsasında reallaşır. Belə ki, pensiya təminatı xüsusi fondlar daha çox dövlət, özəl, müəssisə-təşkilatların öhdəlikləri, gəlirləri hesabına formalaşan vəsaitlər hesabına baş verir. Dövlət büdcəsinin əsas istiqamətləri bu vəsaitlərin sosial məqsədlər üçün ayrılan hissəsi sosial məqsədlərin resurs təminatını təşkil edir. Sosial təminat sistemində prioritetlər sosial məqsədlərin prioritetliliyi, onların dövlət mexanizmi kimi statusu və əhatə dairəsi ilə ölçülür. Əgər əhalinin sosial ehtiyacları qütbləşmə meyarlarına uyğun paylanarsa onda ali məqsədlər üçün sosial təminat hər bir ölkədə həmin ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Sosial təminat səviyyəsi ilə tələbatın ödənilməsi dərəcəsi arasında nisbətlər yeni resursların axtarılması, istifadəsi və həmçinin həmin resursların sosial biznes məqsədləri üçün istifadəsinin yollarını axtarmağa imkan verir. Mümkün hüquq normaları sosial təminatda tənzimləmə münasibətlərini əhatə edir və uyğun olaraq təkmilləşir. Bu normalara aşağıdakıları daxil etmək olar.

- Müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməyə görə yardım, müəyyən edilmiş ölçüdə az olmamalıdır.

Yardımanın müəyyən edilməsi bütün minimum pensiyaların nəzərə alınması ilə reallaşır.

Cəmiyyətin müəyyən təbəqələrinin sosial təminatı üçün güzəştli, yaxud pulsuz və fərdi gəlirlərin hesabına pulsuz xidmətlərin idarə edilməsi də aiddir.

Beləliklə, tənzimləmə obyektini kimi sosial tələbatın özünün formalaşması dinamikası, dəyişmə meyli və sosial tələbatın əsas meyar və göstəriciləri müəyyənləşir, təkmilləşir. Sosial təminat maddi təminatın ödənilmə dərəcəsi və digər idarəetmə prosesləri ilə bağlıdır. Uyğun olaraq maddi və mənəvi tələbat sistemi, maddi və mənəvi tələbatların ödənilməsinin xüsusi çəkisi son nəticədə tənzimləmə siyasətini və prosesini əhatə edir.

Belə ki, səhiyyə, təhsil, mədəni tələbat uyğun normalara görə tənzimlənir.

Sosial təminatın reallaşması sosial təminat orqanları və ictimaiyyətin özünün təşkilatı qrupları vasitəsi ilə baş verir. Demokratik təsisatlar hər hansı sosial sahənin mövcud vəziyyətini, onun əhali təminatında baş verən şikayət və ərizələri təhlil etməklə normalardan uzaqlaşma hallarının əsas səbəblərini və idarəetmədə olan boşluqları müəyyənləşdirir.

Belə ki, hüquqi orqanlar və normalar olaraq, Konstitusiyaya, Milli Məclis, Nazirlər Kabineti və həmkarlar ittifaqı uyğun orqanları əhatə edir. Qanun-sosial təminatın əsas mənbəyidir. Konstitusiyaya sosial təminatın əsas qanunudur. Konstitusiyaya maddələri, uyğun olaraq Prezident fərmanlarının, qanunların və icra mexanizmində baş verən uzaqlaşmanın qarşısını almaq, idarə etmək vəzifələrini özündə birləşdirir. Sosial təminatın hüquqi bazası müasir şəraitə uyğun olaraq təkmilləşir. Belə təminatlara daxildir: əhalinin maddi rifahının yüksəlişi və yoxsulluğun ləğvi haqqında qanunlar, sosial müdafiə tədbirləri, sahənin əhali təminatına uyğun idarə edilməsi və hüquqi normaların müəyyən edilməsi. Müasir şəraitdə sosial müdafiə, təhlükəsizlik və həmçinin sosial normaların dünya səviyyəsinə uyğun təkmilləşməsi qanunların mütərəqqi formasının və onların imperativ məqsədli olmasını əhatə edir.

Sosial normalar elmi əsaslar üzərində qurulmuş konsepsiya və real həyat səviyyəsini formalaşdıran göstəricilərə görə tərtib olunur və proqnozlaşdırılır. Sosial normalara görə dövlətin sosial mexanizmləri, büdcə sistemi ayrı-ayrı sahələrin əsas inkişaf istiqamətləri və meylləri müəyyənləşir. Sosial normalar əhali qrupları, əhalinin tələbat sistemi və mövcud iqtisadi durumun inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq təkmilləşir və bir-birini əvəz edir. Ona görə də sosial indikatorlar idarəetmə və mexanizmlərin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Sosial indikatorlar ölkə iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasına uyğun olaraq məzmun və əhatə dairəsinə görə təkmilləşir.

Müasir şərait dünya iqtisadi sisteminin tələblərinə uyğun təkmilləşmələrə məruz qalır. Dünya iqtisadiyyatında baş verən mütərəqqi dəyişikliklər, sosial indikatorların elmi metodiki və hüquqi əsaslarını təşkil edir. Sosial təminat hüququ olaraq pensiya, maddi və mənəvi tələbat sistemi mövcud reallıqların təsirinə məruz qalır. Bu normativlərin hər biri kompleks proqramlar və metodlara uyğun təkmilləşir və proqnozlaşdırılır. Sosial normalar planlı təsərrüfat sistemində elmi əsaslarla qurulmaqla təsdiq olunur və hüquqi əsas kimi istifadə olunur. Müasir şəraitdə sosial normalar sosial tələbata uyğun təkmilləşir. Belə ki, normativlər daha çox məqsəd və resurslara uyğun tərtib olunur və çevik bazar tənzimləmə mexanizminə çevrilir.

Bazar iqtisadiyyatı sosial normativlərin hüquqi əsaslarında daha çevik və real dinamika ilə uyğunlaşan tənzimləmə sisteminin mövcud olmasını zəruriləşdirir.

Sosial təminat hüquqları insan hüquqlarının tərkib hissəsi olmaqla, insanın maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi yollarını və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Sosial təminat hüquqları beynəlxalq standartlara və hüquqlara uyğun olaraq respublika xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tənzimlənir. Müasir dövrdə vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarını tənzimləmək üçün dövlət siyasəti formalaşır və tənzimlənir.

Konstitusiyaya hüquqlarının reallaşması mexanizmi olaraq dövlət təminatı uyğun normativ hüquqi baza yaratmaqla maliyyə mənbələri, təminat prinsipləri və uyğun resurslardan istifadənin hüquqi bazasını, öhdəlikləri və məsuliyyətləri yaradır. O, hər bir tənzimləmə və idarəetmə sisteminin hüquqi bazası, həmin sahənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla reallaşır. Ona görə də prinsiplər və uyğun metodoloji aspektlər, ideyalar, seçilən mexanizmlər, külliyyat halda hüquqi tənzimləmə üsullarını və əsas istiqamətləri formalaşdırır. İqtisadi ədəbiyyatda sosial təminatın prinsipləri müxtəlif baxımdan mövcuddur. Hüquqi prinsiplərin sistem təsviri və onun əsas məqsəd və mexanizmləri arasında əlaqə forması və istiqamətləri geniş təhlil olunur.

Hüquqi prinsiplər ideyaların reallaşmasına yönəldilmiş üsulların və resursların istifadəsinin məcmuusu kimi çıxış edir. Ona görə də hüquqi prinsiplər daha çox gerçəkliyin, mövcud təcrübə və formalaşmış qanunauyğunluqların milli, mənəvi dəyərlərin xüsusiyyətlərini, onların dünya sivilizasiyasına yönəlməsi meyllərini və hərəkətlərini tənzimləyir. Ümumi prinsiplər strateji istiqamətləri və dövlətçilik, vahidlik, həmçinin şəffaf olmaqla azadlıqlara nail olmaqla ideyasını özündə birləşdirir. Ümumi prinsiplər prizmasından yanaşaraq, hər sahə hüququnun konkret məqsəd və prinsipləri formalaşır. Bu prinsiplər tarixi və ənənəvi olmaqla, daima təkmilləşir və həmçinin gerçəklik və dünyəvilik, habelə perspektivlik məqsədləri üzrə təkmilləşir.

Sosial təminat perspektivlərin, dövlətin sosial rolu, sosial dövlətin tələbləri, həmçinin əhalinin, vətəndaşların hər birinin fərdi hüquqlarına adekvat olan maliyyə, maddi və təşkilati sistemləri əhatə edir. Hüquqi prinsiplərin təsnifatı məqsəd və vəzifələrə uyğun təsnifatlaşdırıla bilər. Sahə, sahələrarası ərazi və funksional təyinatına uyğun olaraq sosial prinsiplər bir-birini tamamlamaqla vəhdət təşkil edir və hüquqi sistemliyin reallaşmasını əhatə dairəsinə formalaşdırır. Prinsiplərin elmi və metodoloji əsasını sistemlilik və həmçinin adekvat ger-

çəkliyə əsaslanan reallıqlar təşkil edir. Sosial təminat sahəsində prinsiplərin adekvatlığı cəmiyyət tərəfindən qəbul olunan tələbat sisteminin adekvatlığı, onun reallığı və reallaşmasında mümkün variantların və ictimai faydalılığın hüquqi bazasını yaratmaq ideyaları və əsas istiqamətləri nəzərdə tutur. Hər bir ərazi sahə və funksional idarəetmə sisteminin təkmil hüquqi bazası əhalinin maraqları ilə ictimai maraqların dərin hüquq və vəzifələrinin vəhdətini reallaşdırır.

Maraqlar sistemi hüquqi ssenarini yaradır. Belə ki, hər bir sahənin, fərdin və kollektivin maraqlarının reallaşması üçün yaradılan şərait və mühitdə fərdi fəallığı və nəticələri yaradır. Əhalinin maraqlarının «qayçı üsulu» ilə hamarlanması müvafiq qanunvericilik bazası və dövlət prinsipləri əsasında təmin olunur. O cümlədən müəyyən məhsul və xidmətlərin, vərdişlərin və seçim qabiliyyətlərinin çərçivə daxilində tənzimlənməsi ideyası mövcud olmalıdır. Ona görə də hüquqi tənzimləmə sferası elmi və praktiki sahə kimi formalaşır və inkişaf etdirilir.

Konstitusion hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək, həmin sahələrdə vətəndaşların sosial hüquqlarını pozmamaları öhdəlikləri və borcları kimi formalaşır. Ola bilsin ki, azad vətəndaş kimi özünün hüquqlarından istifadə digər sosial qrupunun və ya fərdin hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilsin. Belə ki, büdcə yaşayış tərzini və mədəni-kütləvi tədbirlərin fərdi tələb və yaxud özünün inkişaf səviyyəsinə uyğun olmaması baxımından etiraz edilməsi digərlərinin hüquqlarını poza bilər. Məsələn, icazə verilməyən ərazilərdə kütləvi mitinqlər və yürüşlər keçirmək, həmin ərazidə yaşayan insanların mənzil, istirahət, təhlükəsiz yaşamaq hüquqlarını pozursa, onda onların keçirilməsi yol verilməzdir və məsuliyyətə səbəb olur. Beləliklə sosial hüquqlar sistemi, insanların və sosial qrupların daha çox istək və arzularına uyğun olduqda onun reallaşması üçün qərar verilməsi baş tutur. Sosial hüquqların əsasları insanın həyat fəaliyyəti, onun tələbat sistemi, ehtiyacları və potensiala malik olduğu imkanların istifadəsi hüquqları ilə müəyyənləşir.

Ona görə də sosial təminat hüququ insanın ümumiləşmiş tələbatı və onun hərtərəfli inkişafı ilə bağlı olduğu kimi, hər bir vətəndaşın fəallığı və həmçinin cəmiyyətin milli sərvətinin yaradılmasında olan rolunu müəyyənləşdirir. Ona görə də təminat hüququnun aşağı və yuxarı, həmçinin orta təminat səviyyəsinə uyğun maddi meyarlarla müəyyənləşir. Belə ki, əmək və əmək fəaliyyəti hüququ, bölgü və əməyin cəmiyyət və keyfiyyətinə görə mənimsəmək hüququ, yaşayış minimumunu təmin etmək hüququ, səhiyyə xidməti hüququ və həmçinin azad seçmək və seçilmək hüquqları kimi funksional hüquq sisteminin hər birinin təşkilatı maliyyə və həmçinin bölgü prinsipləri mövcuddur. Bu hüquqların hər biri cəmiyyətin inkişafı, onların maddi və maliyyə imkanlarının dəyişməsi ilə təminat baxımından təkmilləşir. Belə ki, təminat hüquqları ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf dinamikası, onun intensivliyi və nəticələri ilə bağlıdır. Sosial yönümlü siyasət insanların artan tələbatını ödəmək üçün daha intensiv rıçaqlar tətbiq etməyi məcbur edir. Bölgü sisteminin təkmilləşməsinin hüquqi əsası vətəndaşların yaratdığı ictimai məhsulun bölgüsü prinsipləri təşkil edir. Sosial təminat hüquqları stimulyatçı və təminat prinsipi ilə reallaşır. Ölkədə əmək qabiliyyətli vətəndaşların əmək fəallığını artırmaq, gəlir əldə etməklə şəxsi istehlakını artırmaq hüququ, optimal iş şəraiti və ədalətli bölgü sistemi ilə bağlıdır. Ona görə də daha fəal əmək qabiliyyəti əldə etməyə stimulyatçı dövlətin vəzifəsi kimi formalaşır. Sosial təminat hüquqları əhalinin sosial qruplar üzrə təsnifatına uyğun olaraq spesifik xüsusiyyətlər kəsb etdiyi kimi ümumi prinsiplərə uyğun olaraq konkret mexanizmlər ilə dərinləşir. Belə ki, funksional olaraq sosial-təminat hüquqları işsizlikdən müdafiə hüququ, sağlamlıq hüququ, yaşlı vətəndaşların və əlillərin sosial müdafiə hüququ, yoxsulluğun azaldılmasında əhalinin və dövlətin hüquqları, əlillərin, vətən uğrunda əlil olanların və yaxud təbii olaraq əlil və yaxud qüsurlu uşaqların müdafiəsi hüquqları funksional təyinatına uyğun məqsədlər, mexanizmlər və tənzimləmə qanunlarını özündə əks etdirir. Bu hüquqlar

rın təsnifatına yanaşma hüquqşünaslar və iqtisadçılar prizmasından baxış müəyyən vəsaitlərin məcmusu baxımından fərqlər olsa da, ümumi olaraq məqsədyönlü fəaliyyət kimi hüquqi bazası eyni ola bilər.

Sosial təminatların prinsipləri əsasən aşağıdakılardır:

- sosial ədalət;
- sosial zamanət;
- stimül yaratmaq;
- iqtisadi artıma uyğun olaraq dinamizm və şəffaflıq;
- faydalılıq və səmərəlilik;
- dövlət prinsipləri;
- normativ baza və müasir təkmilləşmə istiqamətləri.

Təbii ki, bu prinsiplərin formalaşması, təşəkkülü, tələbat sistemi və imkanların artması hüquqi dövlət olaraq möhkəmlənmə və davamlı inkişaf strategiyasına uyğun olaraq müəyyən dünyəvilik prizmasında həll edilir. Dünya inteqrasiya sistemi hüquqi normaların kompleksliyini və sistemliliyini təmin etməklə, hər bir ölkədə sivil qayda və qanunların tətbiqini tələb edir. Hərtərəfli inkişaf təmayülü və inteqrasiya sistemi olaraq sosial təminat prinsipləri, ölkə daxilində baş verən struktur və institusional dəyişmələri nəzərə almaqla yaradılan empiritiv metodlarla ifadə olunur. Sosial ədalət prinsipi hüququn əsas məqsəd olmaqla həyat tərzini və həyat fəaliyyətinin inkişafı, bərabər və əlverişli şərait yaradılması üçün hər bir şəxsin özünün təşəbbüskarlığına, ictimai fəal həyat tərzinə hüquqi baza yaradır. Təhsil, səhiyyə və məşğulluq, həmçinin istehlak davranışı hüququ hər bir fərdin öz imkanları daxilində yaradılmış ümumi şəraitdə formalaşır və daha çox ədalətli qərar qəbulu kimi təzahür edir. Sosial ədalət vətəndaşların sosial vəziyyətinə uyğun olaraq maddi və mənəvi nemətlərin bölgüsündə iştirak payını müəyyən edən hüquqi baza ilə müəyyənləşir. Hər bir vətəndaşın təhsil, peşə və faydalı əmək və həyat fəaliyyətinə uyğun ictimai həyatda özünün yerini və mövqeyini möhkəmlətmək hüquqları vardır. Bu kimi sosial təminat hüquqlarının reallaşmasında dövlət ədalətliliyin aparıcı həlqəsidir. Dövlətin

funksiyası yaradıcı, maddi və təşkilati quruluş və sistemin əsas bazası bütövlükdə sosial ədalətin formalaşması və təşəkkülü mexanizmdir.

Bazar iqtisadiyyatı planlı təsərrüfat sistemindən fərqli olaraq daha çox liberal əsaslara, sərbəst hərəkətlərlə, riskli fəaliyyətlərlə bağlı olduğu üçün onun hüquqi bazası daha mükəmməl qaydalar və dünya təcrübəsinə əsaslanan prinsiplər üzərində qurulur. Bu baxımdan hüquqi bazanın təminat məqsədi formalaşmış qütbləşmənin əsaslarını saxlamaqla, həmin qütbləşmənin hüquqi və iqtisadi bazasını reallıqla adekvatlığını və ekvivalentliyini təmin etmək vəzifəsi meydana çıxır. Bu müddəalar vətəndaşların qeyri-bərabər şəraitdə və onların qeyri-ekvivalentlik mənimsəmə qabiliyyətində uyğunluq yaratmağın hüquqi mexanizmlərini formalaşdırmağı tələb edir. Bu nəzəri tələblər sosial təminat hüququ elminin xüsusiyyətlərini yaratmaqla, inkişaf üçün şərait yaradır. O cümlədən vətəndaşların əmək fəallığı və həmçinin ayrı-ayrı sahələrin iqtisadi imkanlarının eyni olmaması uyğun olaraq təminat səviyyəsində qeyri-bərabərliyə səbəbdir. Təminatlıq maddi rifahın müxtəlif səviyyələrində bölgü sistemində normaları, yaşayış üçün zəruri olan dövlət təminatlarını, onların verilməsində insan hüquqlarının fəaliyyət dairələrini və mexanizmlərini aşkarlayır. Belə ki, sosial zamanət əmək qabiliyyətini itirmiş və yaxud ailə başçısını itirmiş ailənin üzvlərinin həyat səviyyəsini minimum yaşayış səviyyəsinə yüksəltmək üçün zəruri olan maddi və mənəvi ehtiyacların ödənilməsinə tənzimləyən öhdəliklərini və onların mənbələrini formalaşdırır. Sosial zamanət ələbaxımlılıq və yaxud insanın fəallığını ləngitmək ideologiyası üzərində deyil, daha çox fəallığa şərait yaratmaq və perspektiv inkişaf normaları üzərində qurulmalıdır. Sosial zamanətin qeyri-bərabərliyi ölkədə baş verən iqtisadi inkişafın temp və nisbətləri, sosial yönlü dövlət siyasətinin iqtisadi və hüquqi bazasının təkmilləşməsi, həmçinin dövlətin dünya inteqrasiyası sistemində öhdəlikləri və hüquqi dövlət olaraq hər bir vətəndaşın sosial inkişafına səbəb olan təşkilatı, hüquqi və

konstitusion bazanın yaradılması ilə bağlıdır. Respublikada yoxsulluğun ləğvi və iqtisadi inkişaf proqramları, həmçinin ölkədə antiinhişar və antiinflasiya tədbirlərinin minimum yaşayış səviyyəsini təmin edən dövlət rıçaqlarını yaratmaq və onların hüquqi əsaslarını nəzərə almaqla normativ aktların hazırlanması prosesi əsas götürülür. Sosial zəmanət prinsipləri bir sıra fəaliyyətlərin nəzəri metodoloji əsasını özündə əks etdirir:

- sosial zəmanət, pensiya təminatı və müavinat sisteminin hüquq normalarının sistem mahiyyətini əks etdirməklə, sosial müdafiə və kompensasiya mexanizmlərinin hüquqi və mənəvi dövlət prinsiplərini və əhəlinin həyat səviyyəsində baş verən keyfiyyət dəyişmələri ilə əlaqəsini əks etdirir.

- sosial zəmanət yaşayış minimumunun mütərəqqi meyllərini təmin etməyi dövlət qarşısında vəzifə kimi qoymaqla daima yaşayış üçün zəruri olan imkanları artırmağa cəhd sistemini formalaşdırır.

- uyğun olaraq təminat və normalar sistemini və onların əlaqələrini qarşılıqlı forma və üsullarını müəyyənləşdirir.

- sosial zəmanət üçün subyektlərin, mülkiyyət formaları, ərazi və həmçinin vətəndaşların vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Sosial təminat hüququnun əsası əhali və ayrı-ayrı vətəndaşların konstitusion yanaşmaq şəraiti və onların hər birinin obyektiv və ictimai tələbat sistemidir. O, cümlədən hər bir vətəndaş inkişaf etmək və mənalı ömür sürmək üçün təbii sərvətlərin, milli-mənəvi nemətlərin və dəyərlərin istifadəsi hüquqlarına malik olmaqla, onların təkrar istehsalını təmin etmək və bu sistemdə fəaliyyət paylarının qəbul olunmuş qanun və normativ aktlar çərçivəsində reallaşır. Ona görə də dövlət təminatın hüquqi bazasını, əhali və həmçinin təşkilati struktur amillər və ünsürlər olan cəmiyyətin subyektiv həlqələri, onların arasında münasibət formalarını təşkil edir. Sosial təminatda differensiallıq özü də ədalətli və obyektiv səbəblərə uyğun əsaslanmış göstəricilərlə ifadə olunur. Sosial təminat sisteminin əsası onun fərqli sosial qruplara uyğun olaraq indikatorların seçilməsi və bu indikatorların meyarları üzərində

qurulması ilə baş verir. Daha çox əmək pensiyası və maddi stimullar üzərində qurulur. Sosial pensiyaların təminatı isə ümumi meyllər və inkişafa stimulaşdırır. Ona görə də stimullar sistemi təminatın təşkilatı quruluşu onun formalarını və həmçinin fərqli cəhətlərinin elmi əsaslarını formalaşdırır. Stimullar sistemi insanın sosial fenomen olaraq müxtəlif fəaliyyətlərini tənzimləyir. Əməkhaqqının differensiasiyası, ölkənin ictimai iqtisadi həyatında fəallıq dərəcəsi və iştirak payı onun pensiya təminatındakı fərqlərini yaradır. Təbii ki, pensiya təminatı fərqləri, həmçinin mövcud məşğulluq səviyyəsində və fəallığında hər bir adamın əmək məsuliyyətini və onun yaşayışı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin optimal ölçüsünü müəyyənləşdirir. Ona görə də müəyyən sosial təminat zirvəsi ilə mövcud fəallıq arasında hüquqi normativ uyğunluq, hər bir vətəndaşın hüquqları uğrunda yaşaması və inkişafını təmin edir. Pensiya hüquqlarını təmin edən əsas göstəricilər əmək pensiyası və sosial pensiya üzrə ayrıca müəyyənləşdirilir. Əmək pensiyasının hüquqi bazası yaş və onun yaratdığı dəyər, yaxud ictimai faydalılıq əsas rol oynayır. Əmək pensiyasının hüquqi bazasını yaş həddi, əmək stajı (sığorta stajı) və həmin vətəndaşın illik və yaxud orta aylıq əməkhaqqı səviyyəsi təşkil edir. Həmçinin pensiya hüququnun differensiasiyası və onun minimum, orta və yuxarı səviyyəsi iqtisadi əsaslarla və hüquqi normativləri ilə tənzimlənir. Həmrəylik prinsipinə uyğun olaraq yaş həddi 62 olan kişilər və 57 yaşı olan qadınlar üçün pensiya almaq hüququ hər bir vətəndaşa şamil edilir. Təbii ki, azad iqtisadiyyat və sahibkarlıq şəraitində pensiya yaşına çatmış vətəndaşın işləmək hüququ da müəyyən şəraitlər daxilində vardır. Ona görə də hər bir sahibkar, pensiya yaş həddinə çatmış vətəndaş işlədirsə, onunla fərdi əmək müqavilələri əsasında hüquqi baza yaradır.¹ Bu qanunun əsas məqsədi vətəndaşların əmək pensiyası hüquqlarının yaranması əsaslarını bu hüquqların

¹ Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, 7 fevral 2007-ci il.

həyata keçirilməsi qaydalarını və əmək pensiyası təminatı sistemini müəyyən edir.

Sosial təminat hüquqları əhali üçün daha gerçək və şəffaf prinsiplər üzərində qurularsa, onun sosial gərginliyi azaldılması üsulları kimi vacibliyi artır. Belə ki, iqtisadi islahatlar və özəlləşmə təcrübəsi, həmçinin iqtisadi sahələrin prioritetliliyi bütün əhali üçün eyni istifadə hüququna malikdirsə, onların qeyri bərabər mənimsənilməsinə etiraz hüquqları formalaşır. Belə ki, yoxsulluğun artması qiymətlərin dəyişməsi və yaxud dövlət inhisarında olan məhsulların xarici şirkətlərə verilməsi digər əhali qruplarının marağına toxunursa, bu da onların həyat səviyyəsinin pisləşməsinə səbəb olur. Belə proseslərin qarşısının alınması və bütöv əhali üçün eyni hüquqi mühitin yaradılması məqsədi ilə, iqtisadi artımın bütün vətəndaşların maraqlarına uyğun istifadəsinin hüquqi tənzimləmə mexanizmi olmalıdır. Hüquqi tənzimləmə mexanizmləri artıq konkret hərəkətlərin təminatını yaradır. Bu tənzimləmə sistemi olaraq mövcud reallıqla qanunlar arasında indeksliliyi təmin etmək məqsədi ilə təkmilləşmə meyarları və göstəriciləri əsasında qurulur. Daha çox xarakterik cəhət vətəndaşların əmlak hüquqları ilə onların dövlətin sosial vəzifələri və imkanları arasında uyğunluğun qiymətləndirilməsi imkanlarının olmasına şərait yaratmaqdır. Şəffaf maliyyə hesabatı, fərdi uçot sisteminin sadəliyi və onun hesablanması prinsipləri sosial təminat sisteminin ədalətli olmasına onun proqnozlaşması və idarə edilməsində hər bir fərdin iştirak payını və qərar qəbulu üçün istehlakçıların rolunu artırır.

Sosial pensiyanın təminat sistemi artıq hər bir nəfərin yaşayışı üçün zəruri olan maddi-mənəvi nemətlərin minimum səviyyəsi ilə ölçülür. Bu səviyyənin şəffaflığı iqtisadiyyatda baş verən dəyişmələr və mütərəqqi tələbat sistemi ilə tənzimlənir. Sosial dövlət sistemi uyğun olaraq əhalinin sosial təminatı üçün konseptual pensiya islahatları və proqramları hazırlayır. Sosial pensiyanın yaşayışı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin məcmusuna ekvivalent olaraq dəyişməsi konsepsiyası, bazar iqtisadiyyatı şəraitində baş verən dəyişmələri nəzərə almaqla yaşayışı minimumunun hesablanması və təsdiq olunması qaydalarını sosial pensiyaların əsas məbləğini, bazar pensiyasını müəyyən edir. Müasir şəraitdə sosial təminat minimum istehlak səbətinə daxil olan maddi və mənəvi nemətlərin məcmusu ilə müəyyənləşir. Sosial pensiyaların məbləği minimum istehlak büdcəsi və yaşayışı minimumunun dəyişməsi ilə artır. Həmçinin bütün işləyənlərin sosial pensiya fondlarının formalaşmasında məcburi sığorta ödəmələri ilə vətəndaşların pensiya almaq hüququ bərpə edilir. Ona görə də əmək pensiyası və onun maliyyə mənbələri arasında nisbətlər, bir-birinə uyğunluq həm işləyənlərin pensiya almaq hüquqlarını, həm də onların məcburi sığorta ödəmələri vəzifələrini yaradır.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş, «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatları konsepsiyası»nda pensiya islahatlarını həyata keçirmək prinsipləri, əsas istiqamətləri və reallaşma qaydaları verilməklə bu prinsiplərin qruplaşması müxtəlif araşdırmaların predmeti kimi hüquqi-iqtisadi islahatların tərkib sistemində çevrilir. Həmin prinsiplər aşağıdakı qruplara bölünür:

- hamılıq prinsipi olaraq bütün işə götürənlər tərəfindən məcburi sosial sığorta haqqının ödənilməsi;
- vətəndaşları təmin edən pensiyaların səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- sosial təminat sistemində aşkarlıq prinsipinə uyğun olaraq ictimai nəzarətin təşkili, elmi-metodiki əsaslarının daha çox adekvat gerçəkliyə uyğunluğu və ictimai rəyin formalaşması;
- mülkiyyətin formalaşmasından və ərazi təşkilatı quruluşundan asılı olmayaraq, pensiya və müavinətlər sistemində bütövlük və eyni şəraitin yaradılması;
- məcburi sosial sığorta haqqları və işə götürənlər arasında bölgü münasibətlərində mütənasibliyin qorunması və

əmək fəaliyyətinin nəticəsinə uyğun olaraq ödəmələrin mütənasib təşkili və idarə edilməsi.

Bu prinsiplərin reallaşması tələbləri uyğun olaraq təminat hüququnun əsas əlamətlərini və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Belə ki, aşağıdakı əlamətlər üzrə sosial müdafiənin təşkili və idarə edilməsi istiqamətləri formalaşır:

- məcburi sosial sığorta dərəcəsi və onun bazasının genişlənməsi üçün işə götürənlərin öhdəlikləri və işçilərin əsas məcburi ödəmələri təkmilləşir;

- pensiya hüququnun ümumiliyi və hərtərəfli şərait üçün maliyyə mənbəyi olması prinsipi onun müvəqqəti olaraq yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin dəyişməsinə uyğun təkmilləşməsi, ölkə iqtisadiyyatında baş verən dinamizm və iqtisadi artıma uyğun olaraq yaşayış üçün zəruri olan maliyyə resurslarının artırılması;

- hər bir fərdin həyat fəaliyyəti, onun ehtiyacları və yaşayışı üçün zəruri olan maddi-mənəvi nemətlərlə təmin olunması məqsədi ilə sosial müdafiə formaları və onun konkret növləri təkmilləşir. Belə ki, yoxsulluğun ləğvi çərçivəsində hər bir kontinqentin işlə, transfert ödəmələri, yaxud müavinətlərin tətbiqinə uyğun olaraq sosial müdafiənin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir;

- sosial təminatın şərtlərinin və normalarının differensiasiyası, fərdin potensial fəallığı, ictimai sərvətin formalaşmasında rolu, həmçinin ədalət prinsipinə uyğun inkişaf meyllərini yaratmağın iqtisadi əsaslarını təmin etmək vəzifəsini meydana çıxarır.

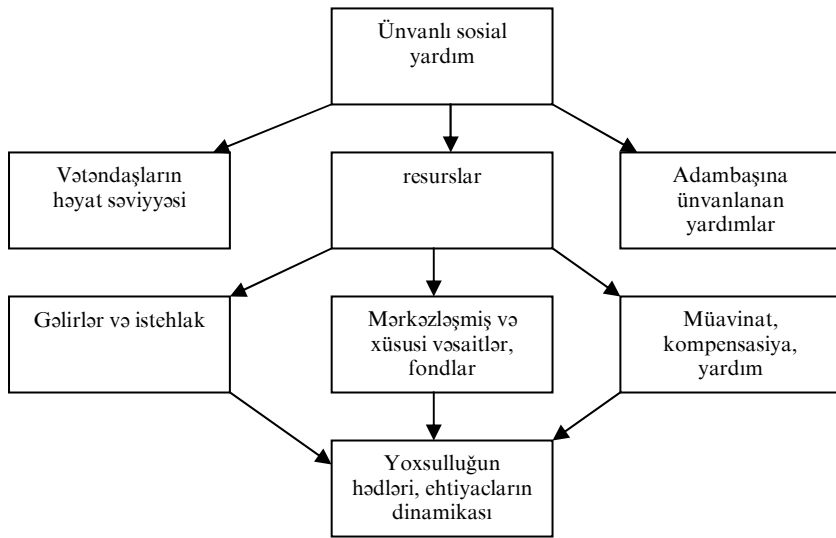
Sosial təminat hüquqları minimal və maksimal çərçivədə reallaşan mexanizmlər üçün əsas yaradır. Belə ki, minimum yaşayış səviyyəsindən aşağı olmayan həyat səviyyəsini formalaşdırmaq və həyat səviyyəsi yüksəldikcə, büdcə sosial müdafiə fondlarına ödəmələrin artan məbləğini təmin etmək prinsipi hər bir vətəndaşın şərtsiz borcudur. Bu məqsədlə ölkədə yaşayış minimumu və əhalinin əməkhaqqı gəlirlərindən ödəmənin hətta eyni ödəmə dərəcəsinə, artan prosesi təmin olunur.

Sosial təminatın maksimal səviyyəsi, dövlətin yaratdığı şəraitlə bağlıdır. Sosial sığorta ödəmələri işləyən müəssisələrin və vətəndaşların əməkhaqqı gəlirləri ilə mütənasib olmaqla stimül yaradır və sonrakı pensiya, yardımlarda öz əksini tapır.

Sosial təminatın metodiki prinsipləri, formaca müxtəlif və məqsədcə ünvanlı olan ehtiyacları ödəmək üçün yönəldilir. Daha çox xarakterik cəhət sosial təminatın məqsədlərini formalaşdırmaq və bu məqsədləri reallaşdıran iqtisadi, təşkilati mexanizmləri tərtib edib, əsaslandırmaq funksiyası əsas götürülür. Ünvanlı sosial yardım prinsipi, həmin sosial yardımın hansı məqsədə yönəlməsi prinsiplərini əhatə edir. Daha çox xarakterik cəhət ünvanlı sosial yardım etməklə əhalinin az təminatlı təbəqəsinin həyat səviyyəsini müəyyən hədlərdə saxlamağa yönəldilir. Ünvanlılıq prinsipi yardım alma hüquqlarının keçid xarakter almasını müəyyənləşdirir. Belə ki, ölkədə iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, yaxud həyat səviyyəsi yüksəldikcə ünvanlı sosial yardım alanların ümumi sayı azala bilər.

Beləliklə, minimum ehtiyaclar içərisində yaşayanların sayı azalır, onların həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün ünvanlanan resurslar daha ümumi ehtiyacları yönəldilir. Ünvanlı sosial yardım sistemi formaca pul, natura və yaxud kompensasiya rejimi kimi hüquqi əsaslarla tənzimlənir. Sxematik olaraq bu sistemi aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Məntiqi sxemə əsasən ünvanlı sosial yardım və birdəfəlik müavinətlər üçün hüquqi baza həmin kontingentlərin müəyyən hüquqlara uyğun olaraq qəbul edilmiş iqtisadi və sosial yardımların dərəcəsi, həmçinin onların məhdud xərcləri əsas rol oynayır.

Sxem. Ünvanlı sosial yardımın hüquqi bazası.

Belə ki, hər bir hüquq uyğun qanunvericilik və formalarla, statuslarla möhkəmləndirilir. Təbii ki, bu statuslar ölkənin daxilində baş verən proseslərin iştirakçısı biximindən təsdiqlənir. Daha çox ərazi bütövlüyü, müharibələr və həmçinin ölkənin tarixi suverenliyi, müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparılmış insanlar kimi, müxtəlif statuslar sistemi yaranır. Ölkədə bu kontingentlərin sayı, onların yaşayış üçün zəruri olan maddi nemətlərə ehtiyacları bütövlükdə zəruri olan vəsaiti formalaşdırır.

Sosial təminat hüququnun prinsipləri dövlət prinsipləri ilə uyğun olmaqla əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, minimal və orta həyat səviyyəsində yaşayan əhali və vətəndaşlara şərait yaratmaqla konstitusiyaya prinsipləri üzərində möhkəmlənir və yeniləşir. Qanunçuluq sosial təminatın Sovet dövründən başlayaraq, ölkənin ali məqsədlərini, sahə

və ərazi inkişaf prinsiplərini, birgə yaşayış və bərabər şərait yaratmaq prinsiplərini formalaşdırır.

Dövlətçilik iqtisadi və sosial-hüquqi qanunlar ilə reallaşır. O cümlədən, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, müasir təhlükəsizlik problemlərinin həlli, həmçinin daxili iqtisadi proseslərin dünya inteqrasiya səviyyəsinə yüksəldilməsi məqsədlərinə uyğun prinsiplər seçilir. Bu prinsiplər əsasən sosial-iqtisadi inkişafın siyasi və iqtisadi sisteminin vəhdətini təşkil etmək vəzifəsini meydana çıxır.

Sosial təminat hüququnun prinsipləri şəraitlər və ayrı-ayrı mexanizmlərin reallığına əsaslanır. Ona görə də tətbiq olunan hüquqi normativlər real vəziyyəti qiymətləndirməklə, daha çox inkişafa stimül yaratmaq məqsədini güdür. Sosial normativlər cəmiyyətin və hər bir vətəndaşın real vəziyyətini qiymətləndirməklə daha çox stimül yaratmaq, inkişaf etdirmək yollarını müəyyənləşdirir. Normativ baza və normativlərin hər biri ümumi və xüsusi keyfiyyətlər kəsb etməklə daha çevik mexanizmlər üzərində qurulur.

Sahibkarlıq, bazar iqtisadiyyatı, özəlləşmə ilə sosial təminat prinsipləri arasında vəhdətin, qarşılıqlı əlaqənin təşkili və idarə olunması, bu prinsiplərin yeni sahələri və istiqamətləri olaraq daha da təkmilləşir. Sosial təminat sistemində əlilliyə görə təminat, müasir Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda müharibələr ilə bağlı olmaqla, xüsusi hal olaraq məhz xüsusi qanunlarla tənzimlənir.

Prinsiplər hər bir elmin nəzəri-metodoloji əsasları və mahiyyətilə bağlı idarəetmə qaydalarını əhatə edir. Belə prinsiplər dedikdə hüquq sistemi yaxud onun sahələri və ya institutlarının mahiyyətini, hüquq normalarının ümumi inkişaf istiqamətlərini ifadə edən rəhbər ideyalar və müddəalar başa düşülür. Hüquq prinsiplərinin müəyyən normalarda əks etdirilməsi prosesin tənzimlənməsini əhatə edir. Bu tənzimlənmə hüquq normalarında öz əksini tapır.

Sosial təminat hüququ sistem olaraq təkə əhalinin təminatı normalarını deyil, həm də bu normaların maddi-

maliyyə əsasları üzrə mövcud imkanları və həmin imkanların perspektiv istiqamətlərini özündə əks etdirir. Sosial hüquqi təminatın tərkibində hər bir növün özünəməxsus xüsusi prinsipləri mövcuddur. Belə ki, pensiya hüququ normaları, pensiyanın məcmusu, onun müəyyənlişməsi prinsiplərini və həmçinin pensiyanın hədləri və onların inkişafının dialektikasını özündə əks etdirir. Pensiya təminatı hüququ hər bir vətəndaşın pensiya yaşında və yaxud vəziyyətində yaşaması üçün zəruri olan maddi-mənəvi təminat səviyyəsini müəyyənlişdirir. Bu prinsiplər özünəməxsus xüsusi vasitələr, yeni normativlər və həmçinin təşkilati-iqtisadi mexanizmlər yaradır. Daha çox belə normativlərə xidmət, dövlət sosial müdafiə sistemi və onun normaları, hədləri və mexanizmləri daxildir. Pensiya hüququ pensiyaçıların növünə uyğun olaraq, məzmun kəsb edir və yeni sistemin formalaşmasını özündə əks etdirir. Həmçinin daha çevik mexanizmlər ilə ifadə olunur.

6.2. Sosial təminat və sosial hüququn reallaşması formaları

Sosial təminat hüquqları hüquqi münasibətlərin formalaşması və xüsusiyyətlərini əhatə etməklə, konkretləşmə və reallaşma müstəvisində mövcud resurslar, mexanizmlər və real tənziqləmə yollarını kəsb edir. Ona görə də hüquqi münasibətlər prizmasından, sosial təminat hüquqları müəyyən obyektiv tələbatları və bu tələbatları təmin edən dövlət hüquqi şəxs və insanlar arasında münasibətlər forması nəzərdə tutulur. Sosial təminat münasibətləri, hansı ki, biz sovet sosial təminat hüququnun predmetinə daxil edirik, gələcək hüquq normaları ilə tənziqlənir, həyatda hüquqi münasibətlər forması kimi yaranır və mövcud olur. Beləliklə, hüquqi münasibətlər olaraq müxtəlif məqsəd və subyektlərinə görə ayrılır. Onun təsnifatlaşması bu münasibətlərin formalaşmasına, hüquq probleminin qoyulmasına və həlli yollarına gətirib çıxarır. Hüquq müstəvisində münasibətlər sistemindən baxıldıqda, təminat sistemi üç əsas münasibət formasında

təzahür edir: a) ayrı-ayrı təminat üzrə münasibətlər; b) prosedur münasibətləri olaraq faktlar və dəlillərin qərarlaşması üzrə hüquqi əhəmiyyətli münasibətlər; c) münasibətlərin tərəfdarları arasında mübahisəli məsələləri həll edən prosesual münasibətlər, əlbəttə, bu mübahisələr qanunla adi vətəndaş mübahisələri kimi qəbul edilmirsə.

Sosial təminat hüquqi münasibətləri özü hüquqi faktları təcəssüm edir, onların əlaqəsini sosial təminat sahəsindəki hüquqi faktları təmin edən subyektlərin vəzifə və səlahiyyətləri çərçivəsində hüquqi normalarını birləşdirir. Hüquq faktlar olaraq sosial təminat hüququ olan subyektlər və onların təminatını qiymətləndirən və ödəmə qabiliyyətinə malik olan orqanlar daxildir. Sosial münasibətlərin xarakteri onun hüquqi amillərini, hüquqi faktları formalaşdırır. Bu hüquqi faktların özünün münasibətlər sisteminin son nəticəsini və onun reallaşması istiqamətlərini formalaşdırır. Belə ki, təminat dərəcəsi təminatın maliyyə və maddi sahibləri və təminat alanların vəzifə və hüquqları formalaşır. Münasibətlər sistemi kimi hüquqi və fiziki şəxslərin təminat sistemində rolu, onların sosial təminat vəsaitlərinin formalaşmasında rolu, həmçinin sosial təminat fondlarının idarə edilməsi və onun üzərində müliyyətlər münasibətlərini formalaşdırır. Fiziki şəxs özünün fiziki imkanları üzərində sahibkar olmaq, fərdi həyat fəaliyyətini müəyyən hüquqlar və məhdudiyətlər müstəvisində təşkil edir. Ona uyğun olaraq cəmiyyətdən haqq almaq funksiyaları və vəzifələr hüquqi faktlar kimi qərarlaşır və inkişaf edir. Hüquqi faktlar həyat fəaliyyətinin nəticəsi olaraq formalaşır, dərinləşir və münasibətlərin qərarlaşmış forması olaraq qanun, yaxud əsas qanunauyğunluqla özünü göstərir. Mühit, həyat faktlarını nəzərə alaraq hüquqi münasibətləri dayandırır, yaxud yeni hüquqi nəticələrə daxil olmağı doğurur. Təminat hüquqları cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni hüquq normaları üzərində qərarlaşaraq, daha mütərəqqi və hərəkətverici prosesual fəndlərin, normaların və öhdəliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Təminat hüquqları bir sıra

nəticələrin eyni vaxta olmasına səbəb olur ki, bu da hüquqi tərkib kimi formalaşır. Sosial təminat tərkibi – həyat faktlarının məcmusu olmaqla, bilavasitə bunların normalarının müəyyən hüquqi nəticələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Sosial təminat tərkibində əhalinin ən çətin mürəkkəb həyat faktlarına malik olan hüquqi tərkibdir. Faktlar müəyyən hipotetik normalarla müəyyənləşir. Bu da şərtlər və hallar daxilində baş verən nəticələrə gətirib çıxarır.

Hüquqi tərkibin bütövlüyü prinsipləri hüquqi normaların əlaqəsini, onun reallaşmasında alınan nəticələrin adekvatlığını təmin edir. Ona görə də hüquqi münasibətlər vahid məqsədlərə uyğun hüquqi məlumatların qarşılıqlı əlaqəsini formalaşdırır. Hüquqi tərkib tam olmadığı halda onun nəticələri baş vermir. Beləliklə, hüquqi şəraitin yaranması və bu şəraitin qiymətləndirilməsi hüquqi tərkibin son nəticədə formalaşması prosesini sürətləndirir. Tərkibin rasionallıq, yaxud daha səmərəli olması əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi tərkibə daxil olan amillərin hər birinin hüquq münasibətlərinin formalaşmasında rolu müxtəlif olduğu üçün, bu tərkibin aparıcı həlqəsi nüvə rolunu oynayır ki, buna da hüquqi seçilən nəticələr deyilir. Belə ki, iş şəraiti, ailə tərkibi daha çox təminat almaq və perspektiv pensiya münasibətlərini formalaşdırmaq üçün aparıcı həlqə rolunu oynayır. Məhz bu tərkibdə aparıcı həlqəyə, onun orientasiyasına qiymət vermək metodikası hüquq elminin tədris sahə formalarını, onun eksperimental nəticələrini formalaşdırır. Sosial təminat hüququnun bütün tərkib elementini iki əsas mərhələyə bölmək olar: hüquqi qiymətlənmiş vəziyyət, perspektiv mülahizələr. Perspektiv mülahizələr formalaşmış vəziyyət və şəraitlə bağlıdır. Belə ki, qocalığa görə pensiya almaq, əmək prosesi, yaş həddi və həmçinin əməkhaqqının differensiasiyası kimi formalaşmış vəziyyətlə bağlıdır. Ona görə də hüquqi normalar hipotetik düşüncələr və proqnozlar olmaqla eyni olsalarda, onların hüquqi faktları eyni olmadığı üçün hüquqi nəticələri də müxtəlif olur. Sosial təminat prosesi müəyyən statistik və

normativ faktlarla müəyyənləşir. Onların hər birinin artıq qərarlaşmış nəticələrinə hüquqi normaların determinat rolu baş verir. Hər bir qərar qəbulu müəyyən mülahizə və konkret faktlar olduğu üçün, tənzimləmə xüsusi mexanizmlərlə baş verir.

Sosial təminat hüquqlarının reallaşması ümumi prinsiplərə əsaslanaraq, cəmiyyətin sosial siyasətini, sosial qurumların cəmiyyətdə yaşamasını və fəallığını təmin edən maddi, maliyyə imkanları və onların bölgüsü qaydaları ilə formalaşır, ifadə olunur.

Sosial təminat hüquqlarının reallaşması müvafiq qanunlar, onların məqsəd və vəzifələrinə uyğun mexanizmləri və həmçinin maliyyə-maddi potensialı ilə reallaşır. Məhz bu reallaşma müəyyən məhdudiyyətlər və şərtlər daxilində əmək və sosial təminat qanunlarına uyğun olaraq cari, zəruri və perspektiv dövrlər üçün proqnozlaşdırılmış norma və normativlərə uyğun tənzimlənilir. Belə ki, hər bir vətəndaşın maddi rifahını yüksəltmək maraqları onların inkişafı üçün yaradılan ümumi şəraitlə yanaşı, fərdi fəallıq və faydalılıq meyarları ilə qiymətləndirilir, onların təkrar istehsalı üçün mükafatlandırma, yaxud kompensasiya rejimi ilə ödəmə yolları reallaşdırılır.

Sosial təminat hüququ potensial formalaşan parametrlərlə yanaşı, cəmiyyətin mütərəqqi dəyişmələri və hər bir fərdin şəxsi xüsusiyyətləri, cəmiyyətə verdiyi töhfələri nəzərə alınmaqla ümumi və fərdi göstəricilər sisteminə uyğun təminat formaları, onların dəyişmə qanunauyğunluqları əsasında reallaşır. Daha çox xarakterik cəhət sosial qrupların və yaxud fərdin əmək, sağlamlıq, məşğulluq və həmçinin təşəbbüskarlığını artırmaq üçün istifadə olunan səmərəli yollar və üsullar ilə reallaşır. Belə ki, iqtisadi islahatlar, keçid şəraiti, bir sıra sosial təminat, müavinət sistemi yaradır ki, bu sistem vasitəsi ilə sosial təminatın özündə ədalətlik göstəriciləri təmin olunmuş olur. Belə imkanları həll etmək üçün sosial təminatın səmərəli forması, onun təşkilində qütbləşmə və stimullaşdırma prinsipləri və amilləri durur.

Sosial təminatın forma və mənbələri əhalinin təminat növü üzrə kontinqent olaraq formalaşmasını təşkil edir.

Sosial təminat hüquqlarının reallaşması formaları təşkili-iqtisadi struktur olmaqla təkmilləşən, əmtəə-xidmət bazarında baş verən dəyişmələrə adekvat olan, təminat hüquqlarının iqtisadi əsaslarını və bazasını saxlamaqla mütərəqqi olaraq dəyişən bir prosesdir. Bu reallaşma sistemi ölkənin iqtisadi və sosial islahatlar proqramının tərkib hissəsi olaraq inkişaf edir və dəyişir. Sosial təminat hüquqlarının reallaşması pensiya, müavinət, yardımlar və maddi formada pulsuz və güzəştlərlə birgə yaradılan istehlak sferası ilə baş verir. Belə ki, səhiyyə tələbatı, təhsil hüquqları, ekoloji sağlamlıq fəvqəladə hallarda dövlətin sosial təminat vəzifələri və reallaşma mexanizmlərinin təşkilati-iqtisadi formaları inkişaf edir, formalaşır. Pensiya təminatı hüquqları pensiya sistemi ilə reallaşır. Onun inkişafı, adekvatlığı, reallığı iqtisadi və bölgü sisteminin təşəkkülü ilə bağlıdır.

Ona görə də pensiya təminatı pul formasında əmək və sosial pensiyaların maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri olan pul vəsaitlərinin məcmusunu, onun əhali qrupları üzrə differensiasiyasını formalaşdırır.

Qanunvericilik sistemində aşağıdakı pensiyalar mövcuddur:

- yaşa görə pensiyalar;
- əlilliyə görə pensiyalar;
- ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar;
- xidmət illərinə görə pensiyalar;
- sosial pensiyalar.

Bu sistemin tətbiqi pensiya təminatı ilə onun keçmiş fəaliyyəti, fəallığı arasında elmi və normativ əlaqələrin olması ilə mümkün olur. Pensiya formalarının tətbiqi pensiya təminatı hüququna malik olan kontingentlərin sayı və onların yaşaması üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin məcmusu, onların dəyişmə dinamikası ilə müəyyənləşir. Hər bir pensiya forması müxtəlif olsa da onun minimum səviyyəsinin

differensiasiyası və həmçinin dəyişmə meyillərində olan dinamizm ümumi iqtisadi inkişaf və sosial təminat sisteminin inkişafı ilə bağlıdır.

Pensiya təminatının hüquqi bazası əhalinin yaş quruluşu, yuxarıdakı təsnifata görə əmək fəaliyyəti və yaşamaq üçün zəruri olan məcmu istehlakın minimum səviyyəsinə təşkil edir. Təbii ki, bu hüquqlar ümumi əsas olsa da, onun differensiasiyasının təşkilində istifadə olunan normativlər və əmsallar əməyin xarakteri, fəaliyyətin faydalılığı və hər bir vətəndaşın pensiya yaşına çatmasında marağını özündə əks etdirməlidir. Yaşa görə pensiya əhalinin yaşının dəyişməsi ilə pensiya yaşına çatanların ümumi sayı ilə müəyyənləşir.

Sosial təminat hüquqlarının reallaşmasının digər əsas forması müavinətlər, yaxud güzəştli və pulsuz xidmətlər təşkil edir. Hər bir ölkədə bu cür sosial təminat formaları qanunvericiliklə tənzimlənir.

Sosializm sistemindən ayrılmış ölkələr, indi isə bazar iqtisadiyyatı və müstəqillik şəraitində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan və demokratik daxili islahatlara söykənən sosial təminat formaları və sistemləri tətbiq edirlər.

Mərkəzləşdirilmiş plan, büdcə və maliyyə imkanları şəraitində bir qrup əhali üçün xidmətlərinə görə müəyyən müavinətlər, pulsuz xidmətlər və birdəfəlik, yaxud müəyyən şərtlərlə verilən müavinətlər mövcuddur. Əmək veteranları, vətən müharibəsi iştirakçıları, müstəqillik uğrunda əlil olan vətəndaşlara və ya həlak olmuş vətəndaşların ailə üzvlərinə verilən müavinət formaları xüsusi statusu olan vətəndaşlar üçün tətbiq edilir. Bu müavinətlər, yaxud birdəfəlik ödəmələr, Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatı haqqında qanunvericiliyi, dövlət başçısının fərman və sərəncamları, yaxud müvafiq icra orqanlarının verdiyi status və onun dərəcəsi ilə ölçülür. Belə ki, hər hansı əlillik dərəcəsi olan, yaxud qismən əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslər, pulsuz dövlət hesabına təmin olunur və ya müntəzəm, yaxud müəyyən fasilələrlə yardımlar verilir. Bununla bərabər itirilmiş fəallığın

kompensasiyası məqsədi ilə maddi nemətlərin, pul vəsaitlərinin qismən ödənilməsi qanunvericiliklə tənzimlənir. Qeyd edək ki, müstəqil Azərbaycan şəraitində güzəştli yardımlar və müavinət sistemi qanunvericiliklə tənzimlənir və hüquqi əsası, onun müvafiq şərtlər və məhdudiyətlər çərçivəsində olması ilə müəyyənləşir. Belə ki, əsas sosial müdafiə sistemi olan ünvanlı sosial yardım şərtləri və hüquqi əsası maddi təminat səviyyəsi ilə ölçülür.

Ünvanlı sosial yardım hüquqları daimi deyil, hər hansı ailənin adam başına düşən gəlir səviyyəsinin yaşayış minimumu, yaxud ehtiyac minimumundan aşağı olması şəraitində ünvanlı sosial kontingent kimi vətəndaşın uçota götürülməsi və fərdi olaraq müavinətin məbləğinin hesablanması qaydası baş verir. Təbii ki, bu istiqamətdə hüquq və qanun pozuntuları halları «inzibati» və «cinayət» məəcəllələri ilə tənzimlənir. «Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu sosial müavinətlərin təyin olunması və verilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Bu qanuna görə aşağıdakı müavinət növləri təyin edilir.

I – Aylıq müavinətlər:

- dövlət qulluqçularına ömürlük müavinət;
- yaşa görə müavinət;
- əlilliyə görə müavinət;
- 16 yaşınadək əlil uşaqlara müavinət;
- ailə başçısını itirməyə görə müavinət;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş bəzi kateqoriya şəxslərə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə müavinətlər;
- üç yaşınadək uşağa qulluğa görə müavinət;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş bəzi kateqoriya şəxslərin 16 yaşınadək (ümumi təhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar 18 yaşınadək) uşaqlarına müavinət;
- valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qohumlarına (himayəçilərinə) müavinət;

- bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə müavinət.

II – Birdəfəlik müavinətlər

- radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkərək əlil olmuş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət;

- uşağın anadan olmasına görə müavinət;

- dəfn üçün müavinət.

Müavinət sistemində dövlətin sosial siyasəti daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, yaşayış minimumu üçün ehtiyacların artması müavinətin məbləğinə təsir edir. Daha çox xarakterik cəhət müavinətlərin ünvanlı olması və həmin müavinətin hesablanmasında maraqların təhrif olunmaması əsas rol oynayır. Ünvanlı sosial yardım hər bir şəxsin mövcud (aylıq) gəlirləri ilə müəyyənləşir. Bu gəlirlərin dəyişməsi vətəndaşların fəallığı, onun əmək və pensiya sferasında haqqı ilə müəyyənləşdirildiyi kimi dövlətin sosial siyasətinin istehlak və həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə tərtibi və proqnozu əsas rol oynayır. Əhali istehlakının sosial qruplar üzrə formalaşması mənbələri, onların həcmi və differensiasiyası müavinətlər sistemində qütbləşməni yaradır. Daha xarakterik cəhət qütbləşmənin adambaşına düşən gəlir səviyyəsi ilə yaşayış minimumu arasındakı fərqlərlə müəyyənləşməsidir.

Sosial təminat növləri onun uyğun mənbələri ilə möhkəmlənir və inkişaf etdirilir. Belə ki, hüquqların reallaşması üçün maliyyə mənbələri və müvafiq icra orqanları formalaşır, inkişaf edir. Belə mənbələrdən Sosial Müdafiə Fondu və onun xərc strukturu, sosial pensiyalara uyğun olaraq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi təminatın hüquqi-normativ bazasının mənbəyini və ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Sosial təminat formaları və mənbələrinin özünün hüquqi əsasları, formalaşma xüsusiyyətləri mövcud olduğu üçün onların tənzimlənməsi iqtisadi islahatların çərçivəsində həll olunur. Sosial sığorta təminat sisteminin hüquqi bazası olmaqla bir sıra müavinət və xidmətlərin əsas

mənbələrini təşkil edir. Daha çox sosial sığorta sahəsi məcburi olmaqla, pensiya təminatı və həmçinin yaşına, xəstəliyə və bədbəxt hadisələrə görə müavinət almaq hüququnu təmin edir. Sosial təminatın əsas maliyyə mənbəyini dövlət büdcəsi və Sosial Müdafiə Fondu təşkil edir.

Dövlət büdcəsinin sosial təminat hüquqlarının reallaşmasında rolu, həmin büdcənin artımının əsas istiqamətləri və həmçinin prioritet sahələri ilə müəyyənləşir. Respublikamızın dövlət büdcəsi sosial yönlü olmaqla təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə məqsədlərini həyata keçirməyi, habelə beynəlxalq konvensiyalar və sosial təminat üçün mövcud imkanları reallaşdırır. Sosial təminatın maliyyə, büdcə və həmçinin ayrı-ayrı sosial sahələrin inkişafına şərait yaratmaq yolları və imkanları təkmilləşir.

Müavinətlərin növləri və onların maliyyə mənbələri uyğun olaraq təyin olunma şərtlərinə və bir sıra tələblərə uyğun təkmilləşir və şərtlərin dəyişməsinə müvafiq modifikasiya olunur. Qanunvericilik bazası müavinətlərin məbləğinin müəyyən edilməsi şərtlərində və bu şərtlərə uyğun normativ bazanın təkmilləşməsində çıxış edir. Sosial təminat hüququ olan vətəndaşların sayının dəyişməsi, onların yaşayışı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin həcmnin artımı, təminat sisteminin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Təminatın dövlət, özəl və ictimai fondlar və sairələr hesabına formalaşması cəmiyyətdə olan resursların formalaşması və strukturu ilə bağlıdır. Bu struktur dəyişmələr sosial təminat islahatlarının tərkib hissəsi olmaqla hər bir təminat növünün xarakterini və onun dəyişmə intervalını müəyyənləşdirir. Hər bir ölkədə əhalinin ömür müddəti, doğulan uşaqların sayı real təminatların məbləğini müəyyənləşdirdiyi kimi, hər bir təminatın növü üzrə ayrılan vəsaitlər artıq inkişaf səviyyəsi və ölkədə ümumi iqtisadi artım və həmçinin sosial siyasətin fəallığı ilə təkmilləşir. Hüquqi dövlət olaraq təminat hüququ olan şəxslər ampulasına daxil olan kateqoriyaların sayının artırılması və yaxud onların əmək fəaliyyəti, fərdi qazanc,

yaxud dövlət təminatı yolu ilə təmin olunması alternativ sosial siyasətlə bağlı olmaqla təkmilləşir. Sosial təminat potensial xarakter daşımaqla daha çox stimül yaratmaq və inkişaf üçün verilən öhdəliklər kimi çıxış edir.

Sosial təminat formaları əhalinin sosial durumu, əhalinin maddi təminatının mövcud vəziyyəti və dövlətin uyğun olaraq sosial vəzifələrinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Belə ki, müavinətlər pensiyaları və həmçinin kollektiv istehlak şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirləri uyğun olaraq, sosial təminatın əsas elementləridir. Sosial təminat formaları zaman, maddi və xidmət, həmçinin maliyyə tutumuna görə fərqli olmaqla, əhalinin tələbatını nəzərə almaqla təkmilləşir.

Sosial təminat hüququnun reallaşması, dövlətin və cəmiyyətin iqtisadi rolu, onun sosial vəzifələri və həmçinin səmərəli dövlət siyasətinin ayrı-ayrı aspektləri və bütövlükdə real həyata adekvat olması ilə müəyyənləşir. Belə ki, sosial dövlət olaraq sosial indikatorlar, bu aspektlərin xarakterini və onların reallaşma institutlarını, mexanizmlərini yaradır.

Pensiya hüququ əhalinin sosial-demografik tərkibi və hər bir insanın yaşayış nemətlərinə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün dövlətin formalaşdırdığı pensiya növləri, onların differensiasiyası və həmçinin dinamikasında artım templəri ilə ifadə olunur. Sosial pensiyalar hər bir vətəndaşın yaşaması üçün zəruri olan yaşayış nemətlərinin mövcud çeşidi, keyfiyyəti ilə və həmçinin onların bazar iqtisadiyyatı şəraitində həcmi və bölgü prinsipləri ilə müəyyənləşir. Sosial yardımlar, ehtiyaclar bu ehtiyacları ödəmək üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin həcmi və onların çeşidi ilə ölçülür. Belə ki, sosial müavinət sistemi halında alternativ mənbələr və maddi nemətlər, xidmətlər formasında baş verir. Sosializm şəraitində vahid bölgü və bərabərlik siyasəti müəyyən sosial normativlər üzərində qurulurdu. Hər kəsin minimal və orta səviyyəli elmi əsaslarla hesablanmış tələbatı, sosial planlar və təminatlar üçün əsas götürülürdü və uyğun olaraq müəyyən balans hesabları ilə mərkəzləşmiş formada ifadə olunurdu. Mini-

mum əməkhaqqı, minimum istehlak səbəti bu normaları əsaslandırmaq meyarı olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraiti üçün mövcud meylləri nəzərə almaqla planlaşdırılır. Sosial normalar daha çox sosial cəmiyyətin inkişafının mütərəqqi dəyişmə sistemi kimi, daha çevik və əlverişli formada təkmilləşir.

Təminatlar, biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan ödəmələr, güzəştlər və şəraitlərin yaradılması yolu ilə konkret pul, əmtəə və xidmət təminatı ilə baş verir. Daha çox pensiya təminatı pul təsisatları ilə ödəmə yolu ilə qocalığa və əmək qabiliyyətini itirənlərə, yaxud ailə başçısının itirilməsinə görə verilir. Pul təminatı yaşayış üçün mövcud reallıqda alıcılıq qabiliyyətinin minimal və orta səviyyələri ilə ölçülür. Hər bir təminat növünün formalaşma və maliyyələşmə mənbələri mövcuddur. Belə ki, dövlət büdcəsi, sosial müdafiə fondu, ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların xüsusi vəsaitləri sosial müdafiə məqsədləri üçün istifadə olunur. Büdcə və büdcədənkənar fondların formalaşması həmin vəsaitlərə olan tələbat və həmin vəsaitlərin formalaşma mənbələri hesabına baş verir. Təminatların büdcə təsisi, uyğun olaraq transfertlər yolu ilə sahələrin inkişafına və müdafiə olunan xərc strukturuna ayrılır.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərc strukturu sosial təminat sisteminin maliyyələşmə mənbələrini təşkil edir. Büdcə gəlirlərinin artımı və onun sosial sığorta yolu ilə ödəmələri sosial müdafiə xərclərinə transfertlərin büdcədən köçürülməsinə şərait yaradır. Sahibkarlıq inkişaf etdikcə, onların gəlirləri artdıqca hər bir sahibkarın sosial təminat sistemi hüquq və vəzifələri formalaşır və təkmilləşir. Sosial sığorta ödəmələri pensiya islahatlarının təkmilləşməsində onun sığorta hissəsi üçün zəruri olan hissəsinin artırılmasına səbəb olur. Pensiya təminatı formaları, bazar iqtisadiyyatının təzahürü və sosial nəticələri olaraq formaca və differensiasiyasına görə fərqlənir. Pensiya təminat formalarının differensiasiyası əmək qabiliyyətini, onun fəallığını artırmağa şərait yaradır.

Differensiasiya, hüquqların reallığını onun sosial ədalət prinsipləri üzərində qurulmasını təmin edir.

Hər bir təminat növünün özünəməxsus normaları, dəyişməsinin məntiqi, iqtisadi əsasları və bərabərsizliyin obyektiv əsasları ilə təmin olunmuş metodikasını mövcuddur. Belə əsasları daha çox pensiya növləri və sosial müavinətlərin məbləğinin əmək fəaliyyəti və yaxud hər bir kontingentin həyat səviyyəsi üçün zəruri olan minimal şəraitlər ilə bağlı hesablamalar təşkil edir. Bu hesablamaların əsasını fizioloji normalar və bu normaları təmin edən maddi nemətlər və xidmətlərin əsas növləri, onların çeşid və keyfiyyəti və dövlət təminatları təşkil edir. Dövlət təminatlarının ümumi həcmi, onun adambaşına və hər bir konkret vətəndaş yaxud təminat subyektinin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, təminatlılığın differensiasiya prinsiplərinə uyğun təşkili, fərqli şərtlər və müxtəlif normalarda öz əksini tapır. Bu normaların özünün differensiasiyası pensiya və müavinət növünə fərqi yanaşma məntiqini özündə birləşdirir. Pensiya differensiasiyası müxtəlif məqsədlər və vəzifələri əks etdirir. Daha çox ədalət və sosial təminat prinsiplərini saxlamaqla ümumi artım meyllərini saxlamaq vəzifələrini güdür. Belə ki, pensiya və müavinətlər kateqoriyalar üzrə fiziki durum, yaxud əlilliyin dərəcəsini nəzərə almaqla müəyyənləşir. Əmək qabiliyyətini nisbətən itirmiş vətəndaşların həyat səviyyəsini saxlamaq üçün onların müvafiq işlə təmin olunması, yaxud öz xüsusi təsərrüfatında gəlirlərinin səviyyəsini nəzərə almaqla reallaşdırılır. Hər bir təminatın arxasında istehlak normaları və təminat növünün bu normalardan uzaqlaşma dərəcəsi qiymətləndirilir. Differensiasiya normaları uyğun olaraq bu uzaqlaşma səviyyəsini minimumlaşdırmaq məqsədini güdür. Ona görə də, bu normativlər differensial əsaslarla müəyyənləşir.

Mütəxəssislərin nəticələrinə görə pensiya imtiyazlarına malik olan işçilərin 30%-i normal şəraitdə işləyir. Differensiasiya, sosial cəhətdən müdafiə olunmayan vətəndaşların həyat səviyyəsini bərabərləşdirmək və həmin insanların cəmiyyəti

yətin üzvü kimi sosial statusunu qorumaq üçün vacibdir. Dövlət pensiya təminat sistemi ölkə vətəndaşlarının hər nəfərinə düşən gəlir səviyyəsini və həmçinin müəyyən hamarlaşma siyasəti üçün formalaşmış differensiasiyasını tənzimləmək üçün istifadə olunur. Bu imtiyazların xarakteri, məzmunu sosial institutların və sosial ehtiyacların kəmiyyətinə görə paylanma səviyyəsi ilə ölçülür. Azərbaycan Respublikasında pensiyaçılar 1,240 min nəfər təşkil etməklə cəmiyyətin sosial siyasətinin spektrini onun gərginliyi və əsas istiqamətlərini yaradır. Pensiyaçıların qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməsinə görə bölgüsü pensiyaların differensiasiyasını yaradır. Pensiya differensiasiyası, güzəştlərin verilməsində bərabərlik və bərabərsizlik sindromu olaraq obyektiv səbəblər mövcuddur ki, onların nəzərə alınması və proqnozlaşdırılması reallaşdırılır. Bu məqsədlə əməkhaqqının differensiasiyası, adam başına düşən gəlirlərin müəyyən normativlərdən fərqlənməsi nəzərə alınmaqla əlavələr və müdafiə tədbirləri nəticəsində onların həcmi müəyyənləşdirilməsidir.

Sosial müdafiə tədbirlərinin intensivliyi və onun formalaşmasını təmin edən amillərin nəzərə alınması, təsərrüfat subyektinin dövlət büdcəsinin təsdiqi ilə planlaşdırılır. Daha səmərəli dövlət büdcəsi xərclərinin planlaşdırılması, son nəticədə sosial siyasətin maddi əsasını formalaşdırır. Sahibkarların və ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların xərcləri uyğun olaraq öz vəsaitləri daxilində sosial müdafiə tədbirləri həyata keçirməklə stimullaşdırılır.

Sosial təminatların həyata keçirilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin monitorinqi və dövlət siyasətinin daha səmərəli təşkili üçün, əsas dövlət atributu olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas meyar və göstəricilər sisteminin tərkib hissəsi kimi formalaşdırılır.

Təminatların reallaşmasının maddi əsası ayrı-ayrı vətəndaşlar üçün həyat səviyyəsini yüksəltmək və yaxud onu müəyyən səviyyədə saxlamaq üçün verilən güzəştlər, əsas əməkhaqqı və az təminatlılara verilən əlavə vəsaitlərlə müəy-

yənləşir. Belə ki, konstitusiya hüququ əsasında pulsuz təhsil və səhiyyə xidmətinin müəyyən minimal səviyyəsi və yaxud normalara uyğun xərc vəsaitləri hamının vəsaiti olan dövlət büdcəsi hesabına baş verir. Beləliklə, sosial dövlət sistemində pulsuz xidmətlərin olması hər bir ailə və yaxud vətəndaşa həmin vəsaitlərdən istifadə etmək dərəcəsinə uyğun olaraq pay düşür. Ona görə də pulsuz xidmət və kollektiv istifadənin nəticəsində qeyri-bərabərlik elementləri mövcuddur. Məsələn, əmək prosesində yüksək əməkhaqqı almış vətəndaşların Sosial Müdafiə Fonduna ödəmələri az əməkhaqqı alana nisbətən az olur. Onun ailəsində uşaqların sayının az olması isə onların pulsuz təhsil və səhiyyədən istifadə etməsinə az təmin edir. Beləliklə, sosial hamarlaşma cəmiyyətin özünün sosial yönümlü fəaliyyəti ilə formalaşır. Dövlət büdcə vasitəsi ilə yenidən bölgü mexanizmlərini tətbiq etməklə cəmiyyətdə sosial mexanizmlərin birgə reallaşması istiqamətlərini formalaşdırır. Sosial təminatda hamı bərabər iştirak etmir. Ona görə də hər bir vətəndaşın sosial təminatdakı rolunu nəzərə almaqla sonrakı müdafiəsi hələ də təkmilləşməlidir. Sosial təminat hesabına ailənin, yaxud hər bir vətəndaşın təminat səviyyəsi onun maddi rifahı və tələbatının ödənilmə dərəcəsi və cəmiyyətdə baş verən dövlət prinsiplərinə münasibət formalaşdırır. Sosial təminatın növləri və məzmunu əhali gəlirlərini, onun istehlakını və həyat fəaliyyəti mexanizmlərini yaradır. Belə ki, natural təminatla ailə bir sıra xərclərdən azad olur, ona tələbat sistemində dövlət tərəfindən ayrılan vəsait digər tələbat istiqamətində reallaşır. Ona görə də pensiya, müavinət, yaxud xidmətə və vəzifəyə görə verilən müavinətlərin hər biri məqsədli olmaqla, cəmiyyətdən alınarsa, onun ailə büdcəsinə daxil olması məcmu gəlirlərin ümumi həcmi və yaxud adam başına düşən səviyyəsi ilə ifadə olunur. Pensiya əhali gəlirlərinin tərkib hissəsi olub, onun strukturunda və dinamikasında, xərc strukturunda əks olunur. Pensiya təminatının özünün qanunları və reallaşma mexanizmləri olmaqla, onun təminat statusu sosial və əmək konsepsiyası üzərində qurulur.

Bu işə dövlət təminat sistemində uyğun proseslərin ölçülməsi və tənzimlənməsinin daha real olması və bərabərsizliyin bölgü prinsiplərində təsviri və nəzərə alınması ilə baş verir. «Pensiya gəlirlərinin formalaşmasında makroiqtisadi səviyyədə sosial müdafiə fondlarının tənzimlənməsi, pensiyaçıların həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə problemlərin həlli istiqamətində dəyişməsi, mikrosəviyyədə pensiya təminatının səviyyəsi, onun differensiasiyası, sosial qruplar və əmək fəaliyyətinin təkrar istehsalı üçün təkmilləşdirilməsi və xarakterinə, ünvanına və məqsədinə uyğun idarə edilməsi aspektlərini təhlil və proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Pensiya hüquqları Azərbaycan Respublikasında 62 yaşına çatmış kişilər və 57 yaşına çatma qadınlara şamil edilir. Bununla yanaşı əhalinin təbii artımını stimullaşdırmaq üçün 50 yaşına çatmış və üç uşaq və ondan çox doğan və onları ərsiyə gətirən analara da pensiya hüququ verilir. Əlillik dərəcələri pensiya almaq hüququnu və onun təminatının həcmi və differensiasiyasını müəyyənləşdirir. Dövlət sosial təminat sistemində həmçinin ailə başçısını itirmiş ailə üzvlərinin yetkinlik yaşına çatması ilə pensiya təminatı kəsilir. Belə ki, hər bir ailə üzvünün yaşaması üçün onun adam başına düşən gəlir səviyyəsinin «ehtiyac minimumu» meyarına uyğun artırılması yolu ilə bu pensiya təminatına verilir. Müasir şəraitdə pensiya təminatı üçün əsas göstərici eyni məhdudluğu olmaqla hər bir ölkədə orta ömür səviyyəsi ilə tənzimlənilir. Bəzi kateqoriyalı vətəndaşların əmək şəraiti və qulluq səviyyəsinin riskliyini nəzərə almaqla pensiya təminatı və digər güzəştli şərtlərlə müavinətlər verilir. Müavinət sistemi az təminatlı ailələrin, xüsusi xidmətlərinə görə əlavə müavinətlər şəklində həmin vətəndaşların həyat səviyyəsini tənzimləmək üçün istifadə olur. Belə ki, hərbi qulluqçular, dövlət vəzifəsində işləyənlərin pensiya təminatı onların həyat səviyyəsini saxlamaq üçün müvafiq orta aylıq əməkhaqqının 80%-nə bərabər miqdarda verilməsi nəzərdə tutulur.

Hüquqi əsas olaraq prezident fərmanları ilə yaradıcı əmək və yaxud xidmətə görə müəyyən imtiyazları olan vətəndaşlara aylıq və yaxud birdəfəlik müavinətlər verilir. Məsələn, yaradıcı əməyi stimullaşdırmaq, yaxud bəzi professional sahələrin işçilərinin həyat səviyyəsini müntəzəm olaraq saxlamaq üçün prezident fərmanları ilə onlara aylıq müavinət verilir. Sosial təminat hüququnun reallaşması formaları islahatlar proqramının tərkib hissəsi olmaqla qanunvericiliklə tənzimlənilir. Bu formaların mexanizmi real həyat fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə təkmilləşir. Belə ki, pensiya təminatı və sosial müdafiə fondunun hüquqi baza kimi qanunları həmçinin onların artırılması və yaxud dəyişilməsi uyğun normativ hüquqi baza ilə tənzimlənilir. İlk növbədə əhalinin yaşayış səviyyəsinə paylanması qanunauyğunluqları, ölkə iqtisadiyyatında baş verən miqyaslı keyfiyyət dəyişmələrinə olan tələbat uyğun olaraq təminat sisteminin formalarını, onun keyfiyyətində baş verən struktur dəyişmələri yaradır. Hər bir vətəndaşın istehlak bazarına çıxmaq hüququ maddi artım və ölçülən parametrlərlə təcəssüm olunur. Daha çox xarakterik cəhət olaraq istehlak mallarının qiyməti, istehlak qabiliyyətinin məcmu tələbata uyğunluğu, yaxud ondan uzaqlaşma səviyyəsi gəlir mənbəyi kimi dövlət və yaxud sahibkarın əhaliyə göstərdiyi təminat sisteminin perspektivini müəyyənləşdirir. Bu sahədə makroiqtisadi təhlil göstərir ki, sabitləşmə və iqtisadiyyatın dinamik inkişafı ölkə vətəndaşlarının yaşayış səviyyəsində yüksəlmə templərini təmin etmiş, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına üstünlük verilməsi ilə əlaqədar əhalinin bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər hazırlanır. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında 2005-ci ildə 2004-cü ilə nisbətən əhalinin pul gəlirləri 27%, muzzla işləyənlərin orta aylıq əməkhaqqısı 24%, aylıq əməkhaqqının minimum məbləği 50%, işləməyən əmək pensiyaçılarının orta aylıq məbləği 2,7% artmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamı ilə qulluqçuların maaşları 2 dəfə, polis işçilərinin maaşları 1,5 dəfə, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi mülkü işçiləri və hərbi qulluqçularının vəzifə maaşları müvafiq olaraq 1,5 və 2 dəfə, daxili qoşunların hərbi qulluqçuların və Azərbaycan Respublikası sərhəd qoşunları hərbi qulluqçularının vəzifə maaşları 2 dəfə artırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə minimum əməkhaqqı məbləği 25 manatdan 30 manata, 2007-ci ildən isə 50 manata qaldırılmışdır.

İqtisadiyyatda keyfiyyətə indikator rolunu oynayan «yaşayış minimumu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq ölkə üzrə və əsas sosial-demoqrafik qruplar üzrə yaşayış minimumu hesablanmışdır. Qanuna əsasən yaşayış minimumu insanların sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi üçün zəruri olan, minimum istehlak səbətinə daxil edilən ərzaq məhsullarının və qeyri-ərzaq mallarının orta bazar qiymətləri (ev təsərrüfatını nəzərə almaqla) xidmət və icbari ödənişləri normalaşmış faktiki məsrəfləri əsasında əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə ildə bir dəfə hesablanır və dövlət büdcəsi ilə təsdiq olunur.

«Yaşayış minimumu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əməkhaqqı, minimum pensiyalar, müxtəlif müavinətlər, dövlət sosial yardımının əsas parametrləri büdcə ilində təhlil olunur, uyğun olaraq proqnozlaşdırılması üçün müvafiq təkliflə olaraq hökumət qarşısında onların məbləğinin yüksəldilməsi üçün məsələlər qaldırılır. Sosial müdafiə sistemində ən aparıcı tənzimləyici rolunu pensiya islahatları, onun səmərəli təşkili metodları və uyğun bazası təşkil edir. Ona görə də pensiya təminatında ədalətli bərabərsizlik, fərdi uçot qaydalarının tətbiqi ilə baş verir. Belə ki, hər hansı vətəndaşın aldığı pensiya, onun verdiyi ödəmələrə uyğun təkmilləşir. Fərdi uçot sistemi sosial və əmək pensiyalarının arasında əsaslı fərqlərin olmasını, baza və məcburi sığorta ödəmələrinin konstruktiv dəyişməsinə əhatə edir.

Sosial müdafiə fondunun artımı, onun gəlirləri hissəsində məcburi ödəmələrin xüsusi çəkisinin artması sığorta ödəmələrinə cəlb olunan vəsaitlərin, o cümlədən əməkhaqqı ödəyən müəssisə və təşkilatların payının artması ilə baş verir. Sosial sığorta yolu ilə sahibkarın, fiziki və hüquqi şəxslərin sosial ödəmələr payının artması əmək pensiyalarının artmasına səbəb olur. Ona görə də əməkhaqqı fondu və fərdi sosial ödəmələrin mütləq artımı sosial müdafiə fondunun formalaşmasının əsas mənbəyi olaraq daha da təkmilləşir. Azərbaycan Respublikasında Sosial Müdafiə Fondunun 2005-ci ildəki gəlirləri 501,2 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2004-cü ilə nisbətən 20% çoxdur. 2005-ci ildə ödəmə dərəcəsinin 4 punkt aşağı düşməsinə baxmayaraq, məcburi sosial sığorta üzrə daxilolmalar əvvəlki ilə nisbətən 12,7% artaraq 314,5 mln. manat təşkil etmişdir.

İşçilərin orta aylıq pensiyalarının orta aylıq pensiya məbləği uyğun olaraq hər il artırılmaqla minimum əməkhaqqı səviyyəsinə yüksəldilir. «Dövlət qulluqçularının pensiya təminatı haqqında» Qanuna dəyişikliklər etməklə, onların pensiyalarının artımı 3,5 mln. manat olmuşdur. Hazırda pensiyaçıların sayı 1398 min nəfərdir ki, bunun da 1180 min nəfəri əmək pensiyaçısıdır. Statistik məlumatlar göstərir ki, son dövrdə yaşa görə əmək pensiyaçıların sayı aşağı düşür. Eləcə də əlilliyə görə pensiyaya çıxanların sayı son üç ildə 2 dəfə aşağı düşmüşdür. Bu da pensiya islahatları üçün mövcud şəraiti göstərir. İndi pensiyaçıların sayının artması və azalması uyğun olaraq pensiya yaşından əvvəlki ildə dünyaya gələn və yaşayan insanların sayı ilə müəyyənləşir. Ona görə də hər ildə pensiyaların potensial artması 62 il ondan əvvəl doğulan və ölənlərin yaşamaq ehtimalı ilə müəyyənləşir. Bu təhlillər perspektiv potensial pensiyaçıların sayını onların yaşaması üçün mövcud qiymətlərdə zəruri məhsul və xidmətlərini bilməklə tapılan proqnozlar ilə ifadə olunur.

$$P^t = N^t \cdot I^t_s$$

Burada, P^t – pensiya təminatı;

N^t – pensiyaçıların sayı;

I_s – istehlak səbəti.

«Azərbaycan Respublikasının pensiya islahatları konsepsiyası» hər bir sığorta olunan üçün sosial sığorta ilə onun pensiya təminatı arasında birbaşa əlaqələrin təmin edilməsinin nəzəri-metodik və konseptual əsaslarını nəzərə alır. Sosial sığortanın fərdi uçotu qurulmaqla sığorta alanların pensiya təminatının həcmi və onun dinamikası müəyyən olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasında sosial təminat hüququna malik olan əhali qruplarının formalaşması, təbii artım, əhəlinin təminat səviyyəsi, yoxsulluq həddinin azaldılması tədbirləri və həmçinin ərazilərin işğal altında olması ilə əlaqədar qaçqın və köçkünlərin sosial qayğılarının dövlət himayəsi yolu ilə birdəfəlik və yaxud müəyyən statuslu əhali üçün verilən müavinətlər ilə reallaşır. Belə ki, Qarabağ uğrunda müharibədə öz ailə başçısını itirmiş və şəhidlərin ailələrin müəyyən edilmiş qaydada normativ hüquqi aktlarla təsdiq olunan yardımlar və güzəştlər edilir. Ona görə də təminat müntəzəm, yaxud məqsədli xarakter almaqla təsdiq olunan ailə üzvlərinin sayına görə müəyyən oluna bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 1 iyul 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə qaçqın və məcburi köçkünlərin qayğı və problemlərinin həlli istiqamətində işğal altında olan torpaqların azad olunana qədər çadır düşərgələrində, dəmiryolu üzərindəki yük vaqonlarında və yaşayış üçün yararsız yerlərdə məskunlaşmış insanların mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, onlar üçün yeni iş yerlərinin açılması və digər sosial problemlərin həlli ilə əlaqədar konkret tədbirlər nəzərdə tutulur. Sosial hüquqlar ümumi və konkret tədbirlərin məcmuu kimi sosial proqramlar və sosial proqnozların reallaşması ilə nəticələnir.

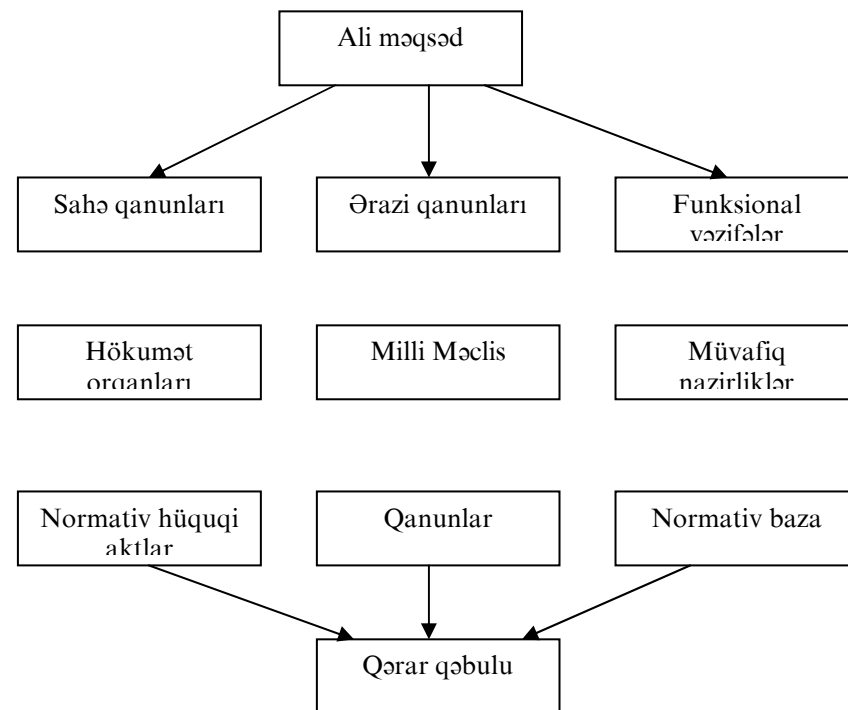
Sosial təminat münasibətlərinin formalaşması, dinamikası sosial dövlətin fəaliyyət funksiyasında və mexanizmlərində öz reallaşma xüsusiyyətlərini tapır. Belə ki, mahiyyət və reallaşma mexanizmləri arasında əlaqə hər bir sosial təminat tərkibini təşkil edən obyekt və subyektlərin vəzifə

bölgüsündə öz əksini tapır. Sosial təminat münasibətlərinin aspektlərini hakim sinfin aparıcı məqsədi və qanunlarda formalaşan normativlər kimi qəbul edir. Təbii ki, bu anlayışlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində özünün təminat mənbələri və onların dəyişməsinin əsaslarına və kəmiyyətinə görə daha çevik normalar üzərində qurulur. Əhəlinin təminat səviyyəsi və uyğun sosial müdafiə yolları, mexanizmləri, sahibkarlıq hüquqları və onun bölgüsündəki təsərrüfat hüquqları ilə müəyyən oluna bilər.

Təminat səviyyəsini, onun əsas parametrlərini müəyyən edən resurslar, cəmiyyətin milli sərvətinin sahibkarlıq hüquqlarının əhatə dairəsinə görə bölgüsünü əhatə edir. Belə ki, təsərrüfat sahələrinin əmək bölgüsündə rolu, istifadə və sərəncam hüquqlarının bölgüsündə digər fiziki və hüquqi şəxslərin cəlb edilməsi, son nəticədə sosial təminat resurslarının formalaşma mənbələrinin xüsusiyyətlərini yaradır. Sosial təminatların dövlət və özəl sektorda rolu, onların vəzifələri və səlahiyyətləri hüquqi münasibətlərin yeni aspektlərini kəsb edir. Belə ki, hökumət orqanları, Milli Məclis və prezident fərmanları təminat sisteminin hüquqi təminatını təşkil edir. Qanunlar obyektiv xarakter daşımaqla qərarlaşan və perspektiv formalaşan bölgü və istehlak fəaliyyətlərini əhatə edir.

Sosial təminatın hüquqi və hüquqi təşkilatı təminatın uyğun qanunlar və müvafiq normativlər təşkil edir. Hüquqi təminat, uyğun olaraq ümumi və konkret qanunlar, normalar və həmçinin hər hansı təminat növünün hesablanma metodikası və qaydaları ilə müəyyən oluna bilər. Konstitusiyaya hüquqları olaraq hər bir vətəndaş hərtərəfli inkişaf etmək, maddi və mənəvi nemətlərdən istifadə etmək, azad və sərbəst davranış normalarına uyğun həyat fəaliyyəti və layiqli ömür sürmək hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası cəmiyyətin mövcud və perspektiv inkişaf meyillərini nəzərə almaqla nəzəri və praktiki müddəalar məcmuu olaraq insan fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən oluna bilər. Perspektiv normalar olaraq cəmiyyətin həyat normaları kons-

titusiya normalarında öz əksini tapır. Belə ki, uzun müddət sosializm dövləti şəraitində sosial təminatın hüquqi bazası vətəndaşların hərtərəfli inkişafını təmin edən bərabərlik və sosial təminat prinsipləri əsasında həyata keçirilmişdir. Dövlətin rolu və hüquqları, pensiya hüquqları və ona pensiya təminatı prinsipləri, əmək hüquqları ilə pensiya təminatı haqqında qanunlar və prinsiplər bir sıra hüquq tədqiqatlarının əsas bölmələri və istiqamətləri olaraq müəyyən qanunauyğunluqları formalaşmışdır. Formalaşmış sosial təminat hüququ insan maraqlarını ödəmək, onun təhlükəsizliyi və həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq və dövlət təminatını prioritet olaraq saxlamaq, həmçinin müəyyən varislik prinsipini saxlamaqla, uyğun mexanizmlər və bazar iqtisadi prinsiplərində hüquqi islahatların əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Ona görə də müasir hüquqi təminat, insanın sosial obyekt olaraq, hüquq və vəzifələrinin tənzimlənməsi, müddəalar və normalar üzərində qurulur. Hüquqi obyekt olaraq bu normalar təkmilləşir, bazar iqtisadiyyatına uyğun meylləri və islahatların əsas maliyyə maddi mexanizmlərini öz üzərində əks etdirir. Sosial təminatın hüquqi təminatı mövcud hüquqi faktların yaranması xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ali və sahə, ərazi və funksional qanunlar üzrə baş verir. Əgər qanunların konseptual əsaslarının, onun mövcud mexanizmlərinin və funksional vəzifələri üzrə təsnifatlaşması baş verərsə, onda hər bir qanunun ümumi məqsədi və ona uyğun olaraq digər qanunların funksiyaları müəyyənləşir. Sistem halında həmin qanunları aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

Sxem. Sosial təminat sisteminin qanunvericilik bazası.

Sosial təminat qanunları sistem halında olaraq ali məqsədə uyğun olaraq çatmaq üçün qanunlar sistemi biri-biri ilə əlaqədə olan vəzifə bölgüsünü reallaşdırır. Belə ki, hər bir vətəndaşın hüquqları onun tələbatını cəmiyyət tərəfindən qəbul etməklə uyğun şərait yaradılmasına yönəldilir. Ali qanunlar Konstitusiya qanunları olmaqla sosial tərəqqi və sosial müdafiə məqsədlərinə yönəlməklə, hər bir vətəndaşın yaşamaq və inkişaf etmək hüquqlarına uyğun təminat yaradır. Ona görə də ölkədə ümumi qanunlarla yanaşı spesifik qanunlar mövcud olur. Belə ki, adam başına düşən istehlakın

yüksəlməsi, vətəndaşın hərtərəfli inkişafı üçün şəraitin olması spesifik qanunların məqsəd, vəzifə və həmçinin maliyyə, maddi əsasını yaradır. Əhalinin təhlükəsizliyi, yaşayış səviyyəsi, minimal təminat bir sıra spesifik qanunlarla təmin olur.

Hüquqi təminat sərbəst bir sahə olmaqla yanaşı hər sahəni özünəməxsus formalaşdırır. Belə ki, sosial təminat hüquqlarını tərtib etmək üçün sosial təminatın özünün anatomiyasını, onun qanun və idarəetmə obyektini kimi təsvirini vermək, sonradan həmin qanunların reallaşması üçün uyğun təminatların yaradılması həyata keçirilməlidir. Sosial təminat hüququ, insanın sosial obyekt olaraq həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan maddi mənəvi nemətlərin təminatı, təhsil, sağlamlıq, əmək, pensiya, sosial müdafiə və həmçinin azadlıq hüquqları üçün zəruri olan şəraitlərin, uyğun iqtisadi və hüquqi bazanın yaradılması funksiyalarını və normalarını yaratmağı tələb edir. Bu normalar daima dəyişən hüquqi prioritetlərin ierarxiyasına uyğun olaraq çox funksiyalı meyarlarla idarə olunan maddiləşmiş əşya və xidmət, yaxud gəlir və istehlak davranışına təsir edən amillər ilə tənzimlənir. Hüquqi təminatın ayrı-ayrı istehlak növləri üzrə təşkilatı-hüquqi bazası və bunun idarəedilmə prinsipləri, normaları tərtib olunur. Ona görə də hər bir təminatın özünün hüquqi bazası həmin növün özünün mahiyyəti hüquqi tərkibi və faktları ilə müəyyənləşir. Təminat sistemində prioritetlər insanların fərdi əmək qabiliyyəti, gəlirləri və onların işgüzar şəraiti üçün dövlətin vəzifə və öhdəlikləri ilə təmin olunur. Belə ki, pensiya hüququna malik olmaq üçün normal həyat şəraitində pensiya yaşına qədər ömür keçməlisən. Ona görə də, pensiya yaşı və orta ömür səviyyəsi arasındakı fərq əhalinin qocalıq yaşında artıq cəmiyyət hesabına yaşamasını təmin edir. Əgər bu dövr çox olarsa, onda dövlətin sosial təminat üçün xərcləri və həmçinin dövlətin sosial statusu daha miqyaslı olur. Ona görə də qocalığa görə pensiya hüququ almaqla həmin pensiyanın maddi və mənəvi nemətlərə uyğunluğunu təmin etmək vəzifəsi,

inkişaf etmiş sosial dövlətin vəzifəsi kimi qəbul edilir və uyğun dövlət vəzifələrini doğurur.

Sosial təminat hüququ, hüquq prinsipləri əsasında olmaqla, hüquq faktlarına uyğun olaraq təsnifatlaşdırılır. Cari hüquqi faktları toplamaq, onların yaranma səbəblərini təhlil etməklə, mövcud reallığa qiymət vermək və perspektiv hüquqi faktları proqnozlaşdırmaq hüquqi təminatın əsas mərhələləridir. Sosial təminat sisteminin tərkibi hüquqi tərkibin yaranması və perspektivi üçün aparıcı rol oynayır. Sosial təminat sisteminin qurulması, mövcud sosial sistem və onun real tədqiqi metodlarını özündə əks etdirir. Belə ki, əhalinin sosial-demoqrafik tərkibi, yaşayış səviyyəsi, adam başına düşən istehlak normaları və onların dəyişməsi, hüquqi təsnifatların quruluşunu yaradır. Əhalinin sosial demoqrafik tərkibi həmçinin təsnifat quruluşunun xarakteristikalarını və tənzimləmə mexanizmlərinin normalaşmış və tövsiyə olunan səviyyəsini yaradır.

Sosial tərkibin formalaşması maddi və maliyyə imkanları, ailə və vətəndaşın fərdi hüquqları ilə müəyyənləşir. Ona görə də hüquqi təminat sistemində sosial tərkibə uyğun olaraq kənarlaşmalar mövcuddur. Belə ki, vətənin milli və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizənin və bu yolda əlil və yaxud iş qüvvəsini itirənlərin maddi təminatı daimi, real həyat səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Bununla yanaşı həyat səviyyəsinin dəyəri dəyişdikcə, uyğun olaraq mövcud qanunlarda dəyişikliklər üçün yer qoyulur. Ona görə də Milli Məclisin qəbul etdiyi qərarlarda hər bir aparıcı institutun vəzifələri müəyyənləşir. Daha çox xarakterik olan cəhət hər hansı meylin ümumi qanunauyğunluqdan uzaqlaşması baş verirsə, müvafiq icra orqanlarının təşəbbüsü ilə qanunların təkmilləşməsi üçün düzəliş edilir.

Sosial təminatın hüquqi təminatının əsas nəzəriyyəsi insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalar və ölkədə daxili islahatlar proqramı təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid, mülkiyyət hüquqlarının genişlənməsi və sərbəst bazar

İqtisadiyyatı hüquqi faktların daha da çoxəhatəli və sosial aspektli olmasına gətirib çıxarır. İslahatlar müstəvisində hüquqların genişlənməsi ilə yanaşı onun müdafiəsi problemləri meydana çıxır. Bazar iqtisadiyyatında mülkiyyət münasibətləri dərinləşdikcə, sahibkarlıq, istifadə və sərəncam hüquqlarının müstəvisi genişlənir, onun ödənilməsi imkanları yeni resurs müstəvisində axtarılır. Bir sıra sahələr meydana çıxır ki, onların resurs potensialı sosial təminat üçün üfiqi və şaquli vəzifələr və rıçaqlar yaradır. Sosial təminat münasibətlərinin mahiyyətcə dərinləşməsi, yeni keyfiyyət kəsb etməsi bir sıra hüquqi təminat növlərini, onların alət və istifadə qaydalarını, habelə hüquqpozmaların olması və bunlara görə məsuliyyətin dərəcəsinin ölçülməsi metodikasını müəyyənləşdirir. Bu aspektdə bir başa təminatın hüquqları əmək hüquqları, əməyin ölçülməsi və onun qiymətləndirilməsi ilə müəyyənləşir. Azərbaycan Respublikasında hər bir əmək qabiliyyətli insanın əməyinin xarakterinə, təhsilinə və faydalılığına görə işləmək və uyğun əməkhaqqı almaq hüququ vardır. Bu hüquqlar bazar iqtisadiyyatı qanunları ilə tənzimlənir. Rəqabət hər sahədə olduğu kimi, sosial təminat riski olan əmək növü daha pristij olaraq seçilir və fəaliyyət sahəsi kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində aparıcı həlqə kimi formalaşır. Onun hüquqi müstəvidə diktəsi daha geniş olur.

Azərbaycan Respublikasının inkişafı, onun qanunvericilik bazasının təkmilləşməsi, insan hüquqları haqqında beynəlxalq və regional müqavilələrin olması, hüquqi təminatların universallığını, onun aliliyini və dünyəvi dəyərlərə yaxınlaşmasını təmin edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması dövlətin ali məqsədidir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları və azadlıqları dünya normalarına və standartlarına uyğun olaraq təkmilləşdirilir. Dünya hüquq normaları və prinsipləri BMT-nin beynəlxalq məhkəməsinin nizamna-

məsində hüququn sivilizasiyalı xalqların qəbul etdiyi ümumi qaydaları ifadəsini tapır.

Beynəlxalq hüquq normaları tövsiyyə xarakteri daşıyır. Onlara qoşulmaq və bu normalara uyğun olaraq islahatlar aparmaq ali məqsəd olsa da, real hüquqi normaları və onların respublikada formalaşması xüsusiyyətlərini kəsb edir. Belə ki, əmək prosesi hər işləyəndə düşən orta aylıq əməkhaqqı, uyğun olaraq pensiya təminatındakı islahatları və dəyişiklikləri əhatə edir. Pensiya hüquqlarının təmin olunması, bir sıra real normativ baza ilə müəyyənləşir. Ona görə də beynəlxalq konvensiyalara qoşulmaqla, mövcud ratifikasiya qaydalarına görə hər bir beynəlxalq öhdəliklər və müqavilələr yerli ödəmələr və öhdəliklər ilə baş verir.

1969-cü ildə BMT-nin Baş Məclisində sosial tərəqqi və inkişaf bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Bəyannamədə göstərilir ki, sosial tərəqqi və inkişafın məqsədi maddi rifahın yüksəldilməsi üçün cəmiyyətin insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi və onların həyata keçirilməsi şərtləri ilə yüksəlməlidir.¹

Sosial siyasət məhz beynəlxalq normalara və standartlara uyğun daxili sosial tərəqqi meyllərini tənzimləməklə tətbiq olunan qanunlar, proqramlar və konkret tədbirlər məcmuu ilə reallaşır. Ölkənin beynəlxalq təşkilatlarla əlaqəsi onun dünya sivilizasiyası dəyərlərindən istifadə etməklə, daxili struktur siyasətin təkmilləşməsi üçün metodiki təminat rolunu oynayır. İnsan hüquqları, onun sosial tələbatları ilə müəyyənləşir. Hüquqi təminat qanunvericilik bazasının daha adekvatlığı, reallığı və perspektiv dəyişmələr üçün təkan verməsi yolları ilə mümkün olur. Sosial təminat sistemini sosial hüquq təminatı, həyat səviyyəsi, xidmət və azadlıqlar üzrə üç əsas istiqamətə bölmək olar. Bu istiqamətlərin hər birinin iqtisadi, sosial və siyasi tərəfi mövcuddur.

¹ Hadi Rəcəbli. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komperativ təhlili. Bakı, Gənclik, 2003, 372 s.

Siyasi tərəf hər bir vətəndaşın və insanın sosial təminatı və rifahı ilə bağlıdır. Onun ictimai rolu azadlıqları və həmçinin inkişafı üçün məcburi və könüllü şərtlər, müəyyən normalarda öz əksini tapır. Bu normalar hər bir tərəf üçün müəyyən məhdudiyətlər çərçivəsində həll olunur. Daha çox sosial xidmət təşkilatlarının yaratdığı şərait bu tələbatların ödənilməsi yollarını müəyyən edir.

Sosial təminat hüquqlarının təmin edilməsi, dünya sosial təminat hüquqlarının təmin edilməsi, dünya sosial təşkilatların yaranması, onların fəaliyyətinin həmrəylik prinsipləri əsasında idarə olunmasını təmin edir. Bu məqsədlə sosial xidmətin təşkilatlanma kimi coğrafiyası genişlənilir. İnsanlar bərabər olmadığı üçün onların tələbat sistemi, qazanma imkanları və mükafatlandırma sistemləri sosial təminatın hüquqi əsas olaraq yaranmasına təsir edir. Sosial təminat hüquqları, tarixi şərait, mövcud təbii iqlim və maddi nemətlərin bölgüsü təşkil etdiyi üçün onun uyğun tənzimlənməsi həyata keçirilir. Sosial təminat məqsədi ilə yoxsulluğun ləğvi, məşğulluq və regionların sosial iqtisadi inkişaf proqramlarının reallaşması hüquqi sənədlər olaraq insan inkişafına və ərəzilərin təskünlaşma probleminə təsir edir. Sosial təminatlar sistem halında, sosial qurum və sosial sahələrin inkişafı əsasında maddiləşir.

Yoxsulluğun ləğvi proqramı aztəminatlı ailələrin həyat səviyyəsini yüksəltmək ideyalarını, minimum yaşayış səviyyəsində olan insanların maddi rifahının yüksəldilməsi yollarını əhatə edir. Həmçinin də qanunvericilik bazası hər bir vətəndaşın yaşaması üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin təminatı yollarını özündə əks etdirir. Ona görə də sosial təminat hüququ ayrı-ayrı səlahiyyətli orqanların və fiziki, hüquqi şəxslərin səlahiyyətlərini özündə əks etdirir. Sosial təminat hüququnun əsas orqanları və onların əsas idarələri və təşkilati iqtisadi strukturları uyğun olaraq təminat növləri və ayrı-ayrı təminat həcmli ilə müəyyənləşir. Ona görə də real cəmiyyətdə sosial müdafiə hüququ ilə onun formaları yaranır. Bu formalar təşəkkül tapır və inkişaf edir.

Sosial müdafiə hüquqları pensiya, müavinət almaq, bəzi xidmət və sosial tələbatların pulsuz və ya güzəştli ödənilməsi yolu ilə baş verir. Belə ki, sosial təminat hüququ kimi əhalinin adam başına düşən gəlir səviyyəsi və yaxud yoxsulluğun həddi və ehtiyac minimumundan aşağı olan əhalinin sayına uyğun sosial müdafiə sistemi qurulur. Sosial müdafiə məqsədi ilə əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə görə paylanma qanunları, obyektiv olaraq təminat məbləğini və onun planlaşması və proqnozlaşdırılmasını təmin edir. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün yaşayış minimumu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa görə minimal istehlak büdcəsi təsdiq olunur və bu istehlak büdcəsindən aşağı yaşayan əhalinin istehlak səviyyəsini, orta aylıq və yaxud maksimal səviyyəyə yüksəltmək tədbirləri hazırlanır. Yoxsulluğun ləğvi hüquqi əsası olan proqramlar əsasında baş verir. Dünya beynəlxalq maliyyə təşkilatları və sosial təşkilatlar standart göstəricilərə uyğun inkişafı tənzimləmək üçün sosial müdafiə tədbirləri olan yoxsulluq həddinin müəyyənləşməsində yerli əhalinin həyat səviyyəsi və onun istehlak quruluşunda maddi və maliyyə tələbatının, ərzaq, qeyri-ərzaq, xidmət istehlakının strukturu ilə müqayisəli təhlil aparmaqla qiymətləndirmə yollarından istifadə edilir.

Sosial təminat, ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslər, həmçinin bütövlükdə dövlət siyasəti olaraq dövlət büdcəsi, xüsusi vəsaitlər və həmçinin təsis olunmuş məqsədli fondlar tərəfindən maliyyələşdirilir. Sosial müdafiə fondu olaraq onun formalaşması sosial sığorta qanunları, vergi məcəlləsi və həmçinin sosial müdafiə fondunun təsdiqi və reallaşması ilə baş verir. Bu fondun hüquqi əsasları onun gəlir və xərc mədələrinin təsdiqi ilə reallaşır.

Sosial müdafiə fondu aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsi üçün pensiya təminatı və təminat hüququ olan vətəndaşların gəlirlərinin formalaşması və idarə olunması üçün əsas rol oynayır. Sosial müdafiə təminatını təkmilləşdirmək üçün onun həcmi və strukturu təkmilləşir. Belə ki, sosial sığorta

mənbələri və transfert gəlirlərinin hər birinin artımının daxili mahiyyəti və əsas artım meyilləri mövcuddur. Sosial sığorta ödəmələrinin artımı, əməkhaqqı fondunun artması və hər bir müəssisənin işçilərinin orta aylıq əməkhaqqısı ilə yanaşı əlavə gəlirlərin artması ilə sığortaya cəlb olunan maliyyə bazası genişlənir. Maliyyə imkanlarını tənzimləmək üçün maliyyə şəffaflığı, gəlirlər və həmçinin əmlakın qiymətləndirilməsi baş verir. Sığorta sistemi, qabaqcadan təminat sisteminin tərkib hissəsi kimi sivil ölkələrin təcrübəsinə uyğun təkmilləşir. Belə ki, məcburi sosial sığorta ödəmələrinin tətbiqi və könüllü sığortaya stimül yaradılması prosesi, son nəticədə sosial müdafiə və xüsusi fondların yaranmasına əsas yaradır. Sosial sığorta sahələri və onların obyektlərinin genişlənməsi üçün sosial qarant prinsipləri və meyarları həyata keçirilir. Daha geniş sahə olan səhiyyə, həyat sığortaları, əmək və iş şəraiti ağır olan sahələrdə məcburi sığorta sistemi səhiyyənin və digər sahələrin nüfuzunu artırır. Onun genişlənməsi, son nəticədə əhalinin gəlirlərini və istehlak həcmi genişləndirir.

Hər bir sosial təminat növünün xüsusi sənədlər toplusu, hüquq normalarına və tələblərinə görə hazırlanır və genişlənir. Bu sənədlər nə qədər hərtərəfli və geniş olursa, bir o qədər hüquqi faktların nəticələrini qiymətləndirməklə onun idarə edilməsi metodikası bir sıra real yanaşma sənədləri konseptual əsaslar, hüquqi normalar və onlardan uzaqlaşmanın şərtləri və şəraitləri müxtəlif qradasiya ilə qiymətləndirilir. Hər bir hüquqi pozmanın şəraiti qiymətləndirilməklə onun neqativ təsirləri ölçülür və uyğun olaraq cərimələr və yaxud xətalərin qiymətləndirilməsi ilə cəzalar və məhkəmə qərarları qəbul olunur. Ona görə də bütün mərhələlərdə hüquqi normaların differensiyası, mövcud real vəziyyətdən uzaqlaşma dərəcələri ilə ölçülür. Pensiya təminatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunları, onların reallaşması üçün Nazirlər Kabinetinin metodiki göstəriciləri və ayrı-ayrı fərdlər və hallar üçün digər sahələrin və yaxud müvafiq orqanların vəzifələri müəyyənləşir. Pensiya təminatı sistemi daima təkmilləşir. Hər

bir sahə və ərazi funksional təminat sisteminin hüquqi bazası, hüquqi təminatı mövcud olur. İnsan hüquqları, hüquqi şəxsin özünün hüquqları və dövlət hüquqları məqsədlər olaraq hüquq sistemini müəyyənləşdirir və onun ayrı-ayrı sahələrini tənzimləyir. Ona görə də hüquqi sənədlər toplusu biri-biri ilə daha sıx bağlı olduqda, daha adekvat ölçü sistemi və nəzarət funksiyası reallaşır.

Beynəlxalq səviyyədə Avropa Şurası sosial təminat (1953), Sosial və Tibbi Yardım (1953), müharibə əlillərinin müalicəsi (1955), Avropa sosial xartiyası (1961) kimi konvensiyalar qəbul edilmişdir. Beynəlxalq sosial təminat proqramlarının müddəalarını nəzərə alaraq milli sosial təminat qanunvericilik bazası və uyğun proqramlar tərtib olunub təkmilləşdirilir. Belə ki, yoxsulluğun ləğvi proqramı çərçivəsində sosial müdafiə proqramları, təhsil, səhiyyə, əhalinin mənzil və mədəni şəraitinin yaxşılaşması birbaşa və dolayısı yolla əhalinin rifahına, o cümlədən kollektiv istehlak proqramlarına təsir edir. Əhalinin maddi cəhətdən aztəminatlı ailələri üçün uyğun şərait yaratmaqla istehlak bazarında tələbatın ödənilməsi yolları təmin olunmuş olur. Avropa Şurasının üzvü kimi Azərbaycan Avropa standartlarına uyğun proqramların yerinə yetirilməsi yolları təmin olunmuş olur. Respublikada sosial vəziyyətin dinamikası, onun təminatı üçün uyğun mənbələri və vəzifələri müəyyənləşdirir. Milli proqram çərçivəsində sosial müdafiə tədbirləri daha genişlənir, o cümlədən əhalinin artımı ilə yanaşı, stimullaşdırmaq məqsədi ilə gəlirlərin ölçülməsi və gəlirlərin minimum istehlak səbəbindən aşağı olması halında transfert ödəmələri tətbiq edilir. Transfert gəlirlərinin əsas mənbəyi dövlət büdcəsi, ayrı-ayrı təşkilatların büdcəsi və əhalinin şəxsi ödəmələri hesabına baş verir. Dövlət büdcəsinin artım tempi, adam başına düşən gəlirlərin istehlak normalarına uzlaşması hüquqi təminatın metodiki aspektləridir.

6.3. Pensiya təminatının xüsusiyyətləri

Pensiya hüququ pensiya yaşında olan insanların həyat səviyyəsinin onun formalaşmış həyat tərzinin ciddi deformasiyasının qarşısını almaq üçün yaradılan qanuni aktlar, proseslər və həmçinin vasitələri özündə birləşdirir.

Pensiya islahatları, «pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə idarə olunur. Pensiya islahatları iqtisadi və hüquqi islahatların səmərəli təşkili və idarə edilməsi aspektlərini əks etdirir. Pensiya təminatı dövlətin vəzifələrini, pensiya təminatının səviyyəsini və onun ayrı-ayrı pensiyalar üçün differensiasiyasını, qütbləşmə səviyyəsini, həmçinin hər bir vətəndaşın öz xidmətlərinə uyğun pensiya almaq hüququnu, onun sərhədlərini və stimullaşdırma mexanizmlərini təkmilləşdirir.

Pensiya hüququ müəyyən yaşa çatmış və müəyyən iş stajı olan insanlara şamil olunur. Əhalinin yaş tərkibi, onun sosial müdafiəsinin vacibliyi, pensiya hüququnun ilkin şəraitini təşkil edir. Pensiyanın funksional vəzifəsi, onun hüquqi bazası ilə uyğunlaşır. Belə ki, pensiya islahatları dövlətin bu hüquqları təmin edilməsindəki mexanizmlər, normativ hüquqi vasitələrin adekvatlığı ilə müəyyən edilir. Pensiyanın müəyyən edilməsi və onun pensiyaçıların xarakterinə uyğunluğu normativ metodik və təşkilati vəzifə olaraq müvafiq icra orqanının səlahiyyətlərini müəyyən edir. Pensiyanın ölçüsünün normativ hüquqi əsası təsdiq olunmuş yaşayış minimumu, onun istehlak normalarına uyğun hüquqi bazasının təmin olunmasıdır. Əmək qanunları və pensiya təminatı arasında müəyyən nisbətlər, ayrı-ayrı qarşılıqlı təsirlər və normativ əlaqələr mövcuddur.

Əmək qanunları əməyin xarakterini, onun faydalılığını və əmək qabiliyyətli insanların öz tələbatını ödəmək üçün zəruri məhsullara olan ehtiyaclarını nəzərə alaraq təkrar istehsal metodologiyasına uyğun reallaşır.

Pensiya hüquqlarının obyektləri insanlar, onların həyat fəaliyyəti, əmək faydalılığı, həmçinin yaşayış üçün maddi və

mənəvi nemətlərin indeksi təşkil edir. Bu məqamların sistemli təşkili və islahatları hüquq və iqtisadi islahatlar əsasında reallaşır. İqtisadi islahatlar, pensiya alanların maddi vəziyyətinin yaxşılaşması, insanın inkişafı indeksinə uyğun olaraq pensiya təminatının hesablanması və iqtisadi artımla pensiya artımı, real həyat səviyyəsi ilə normal həyat səviyyəsi arasında nisbətləri tənzimləmək məqsədi güdür.

Hüquqi islahatlar isə ədalətli və bərabər prinsiplər əsasında hər bir vətəndaşın pensiya almaq hüququna uyğun şəraitlər yaratmaq niyyətini güdür. Sosial təminat hüququnun tərkib hissəsi və aparıcı həlqə kimi pensiya təminatı hüququ öz miqyası və çevik siyasət mexanizmi kimi islahatlara stimül yaradan və onun səmərəli olmasına nəticə etibarı ilə qiymət vermək funksiyasını daşıyan hüquqi sahədir. Pensiya hüquqları hər bir pensiya yaş həddinə çatan və qanuni olaraq, sonrakı yaşaması üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətləri əldə etmək üçün artıq formalaşmış yaşayış tərzini normadan yaşamaq hüququ vətəndaşlara verilən hüquqdur. Təbii ki, bu hüququn təminatı, pensiya həcmi, onun dəyişməsinə baş verən obyektiv dəyişmələr və pensiya hüququnu təmin edən hüquqi institutlar və sədlər daxildir. Pensiya hüququnun formalaşmasında ümumi şərtlər, differensial fərqlər və həmçinin bir-biri ilə əlaqəli prinsiplər müəyyən edilir.

Pensiya təminatı hüquqları sosial siyasətin və sosial dövlətin əsas fəaliyyət istiqaməti olaraq hər bir ölkədə həmin ölkənin orta təminat səviyyəsi və pensiyaların tələbatını nəzərə almaqla aparılır. Pensiya həcmi ilə əməkhaqqı və gəlirlər arasında müəyyən nisbətlərin uyğunluğu hüquqi təminatın keyfiyyət və sosial ədalətlik göstəricisidir. Ona görə də orta aylıq pensiyanın, orta aylıq əməkhaqqından və yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin dəyərindən asılı olaraq dəyişmə dinamikası indeksasiya qanunları və uyğun normativ-hüquqi əmsallar ilə tənzimlənir. Bu gün hər bir nəfərə düşən əməkhaqqından tutulmalar pensiyaçıların yaşaması üçün fond yaradır. Məhz bu fondların idarə edilməsinin

forma və metodları, hüquqi sənədlərin və normativlərin məcmuudur. Məhz bu normativlərin reallıqdan uzaq olması, yaxud dünya prinsiplərindən uzaqlaşması hər bir vətəndaşın yaradıcı faydalılıqla onun aldığı haqq arasında disproporsiya yaradır. Ona görə də əməkhaqqı hesabları, müqavilələr, əmək haqqına əlavələr və digər ödəmələrin uçot hüququ hər bir vətəndaşın marağına səbəb olur. Maliyyə və uçot hüquqları yolu ilə müəssisə və təşkilatların üzərində maliyyə nəzarəti, uçot standartları nəzarəti qoymaqla, müasir hüquq sisteminin iqtisadi əsasları təkmilləşir və uyğun qanun pozmalara cərimə və sanksiyalar tətbiq olunur.

Pensiya təminatı hüquqlarının formalaşması xüsusiyyətləri, onun təkmilləşmə istiqamətləri əsasən əmək hüquqları və həmçinin minimal yaşayış hüquqları ilə bağlıdır. Hər bir vətəndaşın pensiyasında ayrı-seçkilik onun əmək fəallığı zamanı yaratdığı məcmuu dəyərlə ölçülür. Əgər həmin şəxs pensiya ömründə digərindən fərqli pensiya almazsa, onda bu bütövlükdə pensiya sisteminin ədalətsiz və səmərəsiz idarə edilməsi deməkdir. Ona görə də pensiya hüquqları bir növü müəyyən minimal hədlər, təminatlar və normalar, öhdəliklər və icbari prinsiplər üzərində qurulur. Onda digər tərəfi isə əhalinin yaşayışı üçün bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun dəyişmələri nəzərə alan normalar üzərində qurulur.

Yaşayış minimumu hüquqları bütün vətəndaşlar üçün həmrəylik prinsipləri üzərində qurulur. Sosialist iqtisadiyyatında yaşayış minimumu hüquq sistemində qəbul edilmişdi. Aztəminatlılıq, orta təminatlı və yüksək təminatlı ailələr kimi iqtisadi, hüquqi kateqoriyalar işlədilir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayış minimumu bütövlükdə cəmiyyətin rifah göstəricisidir. Yaşayış minimumu həddi minimum pensiyanı, minimum əməkhaqqını, əməkhaqqının artım sürətini və sosial müdafiə məqsədləri ilə zəruri olan fondların, vəsaitlərin həcmi formalaşdırır. İqtisadi və sosial sistemin idarə edilməsinin hüquqi bazası və ilkin sahəsi kimi yaşayış minimumunun özünün tərtibi və istifadəsi yolları meydana

çıxır. Minimal həyat səviyyəsində yaşayan insanların azaldılması, dövlətin sosial siyasətinin əsasıdır.

Əmək qanunlarının reallaşma mexanizmləri, əməkhaqqı ilə onun yaratdığı dəyər arasında nisbətlərin stimullaşdırılması prinsipi əsasında baş verir. Əmək qanunauyğunluğu sahə, ərazi, əməyin differensiasiyası əsasında formalaşır və maliyyə, maddi əsaslarla təmin olunur.

Əmək qanunları əmək fəaliyyətindən sonrakı dövrlərdə pensiya təminatının əsasını formalaşdırır. Belə ki, əmək fəaliyyətinin nəticələrinə uyğun pensiya almaq sosial ədalət prinsipi və əməyin faydalılığını stimullaşdırmaq vəzifələrini həyata keçirir. Əməkhaqqı ilə pensiya təminatı arasında optimal əlaqə forması əməyin məhsuldarlığı və onun mütərəqqi təşkilinə təşəbbüs yaradır. Pensiya təminatının əsasında pensiyaçıların sosial demokratik xarakteristikası və onların yaşayışı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərə olan tələbatını ödəmək imkanlarının genişlənməsi ideyası durur. Pensiyaların qocalığa və yaxud əlilliyə, həmçinin ailə başçısının itirilməsinə görə bölgüsü, onların dəyərlərini müəyyənləşdirir. Qocalığa görə pensiyaçıların pensiya təminatı, əmək prosesində qazanılan əməkhaqqının həcmindən asılı olaraq yaşayış üçün zəruri olan məhsulların dəyərini qiymətləndirmək yolu ilə həll edilir. Ölkədə iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, yaşayış üçün zəruri olan məhsulların dəyəri artdıqca pensiya təminatında dinamik inkişaf baş verir. Pensiyanın həmçinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğunluğu və yaşayış üçün maddi və mənəvi nemətlərə ekvivalentliyi müəyyənləşir. Pensiya təyini təkcə hüquqi aspekt deyil, həmçinin baş verən sosial-demokratik və əhalinin həyat səviyyəsinin yaşayış səviyyəsi ilə əlaqədar dinamik proses olaraq tənzimlənməsidir. Qanunvericilik bazasının təkmilləşməsi, pensiya yaşının, iş şəraiti və qadınlar üçün doğulan uşaqların sayından asılı olaraq müəyyən edilməsi insan orqanizminin qocalma səviyyəsinin və həmçinin dövlətin sosial dövlət funksiyasını özündə əks etdirir. Orta ömür müddəti artdıqca, pensiyaya çıxdıqdan sonra pensiya almaq ehtimalı

çoxalır, əksinə olduqda isə azalır. Ona görə də pensiya yaşından sonra ömür müddətinin uzadılması dövlətin sosial funksiyasının müsbət həll edici tərəfidir. Orta ömür müddəti respublikada 71,6 yaş, kişilərdə 68,1 yaş, qadınlarda 75,1 yaş təşkil edir ki, bu da pensiya təyin olunduqdan sonra orta ömür müddətini kişilərdə 6 ilə qadınlarda 18-25 ilə bərabərləşdirir. Pensiya təminatı bu prosesin obyektləri arasında münasibətlərin hüquqi və maddi bazasını yaradır. Belə ki, dövlətin sosial dövlət olaraq pensiya islahatları konsepsiyası ərazi maliyyə təminatı və hüquqi normativ bazasını yaratmaq funksiyası həyata keçirilir. Pensiyaçıların alternativ əmək və pensiya hüququ arasında könüllü prinsipi əsasında seçilmiş, yaxud fərdi pensiyaçı kimi maddi nemətlər istehsalında rolunu və stimullarını müəyyənləşdirir. Pensiyaçıların pensiya hüquqlarından kənarında fəaliyyəti sərbəst və daha çox təşəbbüskarlıq meyli ilə həll olunur.

Əmək və sosial müdafiə və sosial təminat orqanlarının vəzifələri və apardığı siyasət dövlətin pensiya təminatı sisteminin təkmilləşməsi üçün həyata keçirilir. Pensiya təminatında dövlət, qeyri-dövlət, özəl sektorun qarşılıqlı əlaqəsi müəyyənləşir.

Pensiya təminatının mövcud vəziyyəti, pensiya hüququ olan əhalinin həyat səviyyəsini, onun yoxsulluğunun ləğvi proqramı çərçivəsində yüksəldilməsinin hüquqi-metodik aspektlərini formalaşdırır. Belə ki, minimum yaşayış səviyyəsi və minimal pensiya arasında nisbətlərin tənzimlənməsi dövlətin sosial siyasətinin və təminat funksiyasının iqtisadi idarəetmə mexanizmi olaraq təkmilləşir. Konseptual əsas olaraq dövlət pensiyaların həyat səviyyəsinin təminatçısı olaraq hər bir insanın yaşamaq üçün maddi resurslarının və həyat şəraitinin qarantı olduğu kimi pensiya hüququ olan kontingentlərin yaşaması üçün maddi resursları təşkil edir.

Pensiya təminatının əsas prinsipi olaraq, onun iqtisadi inkişafı ilə yanaşı dinamik inkişaf meyllərinin təşkili mexanizmlərini yaratmaqdır. Belə ki, minimal pensiya səviyyəsinin

minimum əməkhaqqına ekvivalentliyi və əməkhaqqı ilə orta aylıq pensiya səviyyəsi arasında optimal nisbətlərin təmin olunması əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün stimül yaradır.

Pensiya təminatı sosial ədalət prinsipinin davamı kimi əməkhaqqının differensiasiyasına uyğun differensiyalaşır. Minimum pensiya ilə orta aylıq pensiya səviyyəsi arasında differensiya əməkhaqqı differensiyasına uyğun olduqda əməyin xarakterinin dəyişməsi üçün stimül yaradılır.

Pensiya islahatları dövlətin sosial-iqtisadi fəaliyyətinin aparıcı istiqaməti olmaqla yoxsulluq həddinin dəyişməsi ilə artır. Onun iqtisadiyyatda baş verən dəyişmələrə uyğun olaraq tarazlı inkişafı və minimum istehlak büdcəsində uyğunluğu tənzimləmə funksiyasını əhatə edir. Bu tənzimləmə dövlətin büdcəsi, bələdiyyə, müəssisə və təşkilatlarının təminatı üçün maliyyə mexanizmlərinin əsasını təşkil edir.

Pensiya təminatı, real iqtisadi durum və əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədi arasında daima inkişaf etmək, müxtəlif şərtlərlə əsaslandırılır. Ona görə də pensiya qanunları məqsəd, vəzifələr və mexanizmlərlə yanaşı insanlar arasında nisbətlərin müəyyənləşməsi ilə reallaşır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir şəxsin pensiya təminatı, fərdi qaydada əmək fəaliyyəti və iş stajına uyğun olaraq təsdiq edilmiş qanunlara əsasən müvafiq icra orqanlarının tərtib etdiyi normativ-hüquqi aktlar, hesablaşmalar üzrə aparılır.

Pensiya təminatının hüquqi statusu, onun yaş, yaxud əmək qabiliyyətini itirmiş səbəb və motivlər təşkil edir. Ona görə də konstitusiya hüquqlarına görə hər bir şəxsin pensiya hüququ varsa, onun mövcud qaydada pensiya təminatı hesablanır. Pensiya təminatı dinamik bir proses olduğu üçün onun dəyişmə miqyası, həmçinin adam başına düşən gəlirlərin artmasında, ölkənin pensiya ehtiyacları üçün zəruri olan vəsaitlərin artması da rol oynayır. Pensiyanın miqyası sosial müdafiə fondunun büdcəsi və onun gəlir və xərc strukturunun dinamikası, həmçinin dövlətin büdcəsinin sosial müdafiə məqsədləri üçün ayırdığı transfertlərlə müəyyənləşir. Pensiya

təminatının fərdi uçot sistemi müasir şəraitdə pensiya təminatının beynəlxalq sistemə qoşulması onun dünya standartlarına uyğun meylləri və tənzimlənməsi metodikasının hazırlanması ilə bağlıdır.

Fərdi pensiya sistemi qanunla həmçinin uyğun mexanizmlər və öhdəliklər üzrə müəyyənləşir. Fərdi pensiya sisteminə müəyyən statistik uçot normaları, hüquqi və fiziki şəxslərin pensiya hüquqları və öhdəlikləri çərçivəsində təkmilləşir. İlki növbədə hüquqi şəxs, yaxud hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər pensiya təminatı fondunda formalaşması subyektləri kimi özünün gəlirlərini fiziki və hüquqi şəxs kimi fondların qiymətləndirməklə sosial müdafiə fondu qarşısında və qanunvericiliyə uyğun ödəmək qabiliyyətində olmalıdırlar. O, cümlədən büdcəyə ödəmələr, müəyyən normativlərlə qiymətləndirilir və tənzimlənilir. Pensiya fondunun ödənişi ilə pensiya arasında nisbət bazar tələbi və təklifi arasında qanunauyğunluqla tənzimlənilir.

Pensiya fondu pensiyaçıların sayı, onların hər birinin pensiya hüququna uyğun pensiya məbləğinin dəyişməsinə nəzərə almaqla ödəmə imkanlarının dəyişdirilməsi məntiqinə əsaslanır. Bu dəyişməyi reallaşdıran prinsiplər məcburi ödəmələr və könüllü sığorta sistemi yaradılır və dövlətçiliyin iqtisadi əsası kimi təkmilləşir. Pensiya təminatının səmərəsi dövlətin sosial funksiyasının səmərəsi kimi qəbul edilir. Sosial dövlət olaraq qarant prinsiplərini reallaşdırmaq üçün hər bir vətəndaşın pensiya təminatında dinamizmi və ehtiyacları nəzərə alaraq təkmilləşmə yolları və metodları istifadə olunur.

Pensiya fondu, əməkhaqqı fondu, işləyən müəssisələr, hüquqi və fiziki şəxslərin iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi olaraq formalaşır və keyfiyyət fərqləri kəsb etməklə stimullaşdırıcı rol oynayır. Pensiya fondunun formalaşması dövlətin rolunu və qeyri-dövlət sektorunun hüquqi və fiziki şəxslərin hər birinin ehtiyaclarını müəyyənləşdirir və onların arasında əlaqənin ədalət prinsipi və əmək bölgüsü kontekstində tənzimləyir.

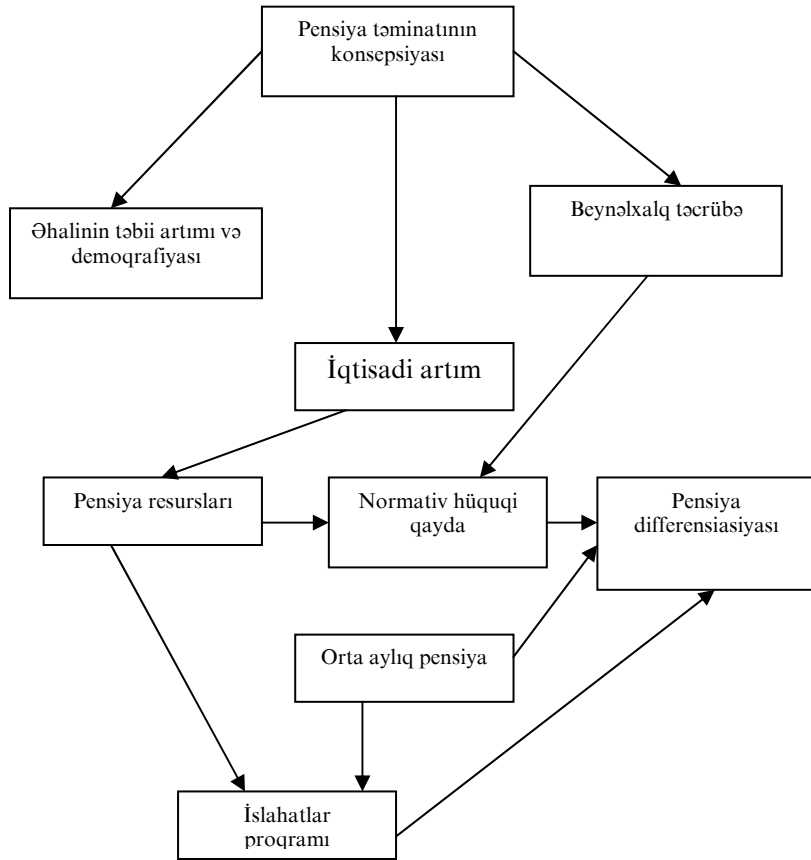
Əməkhaqqı fondu leqallaşdıqca onun sosial müdafiə fondunun formalaşmasında rolu artır və pensiya təminatı üçün hüquqi və fiziki şəxslərin iştirak payı çoxalır. Pensiya fondunun ödəmələrdən kənar payı dövlət büdcəsi və ondan ayrılan sosial transfertlərdir. Təbii ki, dövlətin iqtisadi imkanları, onun potensialı artdıqca və dövlət büdcəsində daha çox təsərrüfat obyektlərinin məhsuldar rolu yüksəldikcə pensiya ayırmalarının hər bir zəruri kontingentə düşən ödəmələri ilə müəyyənləşir.

Dövlətin «sosial xarakteri» onun sosial keyfiyyətləri məhz az təminatlılığın təmin olunması, perspektiv inkişafda pensiyaların həyat səviyyəsi tələbinə uyğunlaşması meyllərini özündə birləşdirməlidir.

Pensiya təminatının sosial rifah problemlərinin həllində rolu, onun səmərəli təşkili, islahatlar proqramlarının tərtibi və reallaşması ilə mümkündür. Pensiya islahatları proqramı dinamik inkişaf kontekstində yoxsulluğun azaldılması və əhalinin az təminatlı kontingentlərinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşması məqsədini güdür.

Pensiya islahatları dinamik dəyişən proses olmaqla, sosial siyasətin səmərəsinin artırılması və sosial ədalət mühitinin qərarlaşması, həmçinin iqtisadi fəal əhalinin perspektiv maraqlarına uyğun həyat tərzini və s. verilməsinin mexanizmi olaraq daima təkmilləşir. Belə ki, yaşayış minimumu səviyyəsinə uyğun pensiyaların səviyyəsinin və differensiasiyasının qorunması və təşkili bir sıra iqtisadi və sosial mexanizmlərin yaradılması və tətbiqi ilə bağlıdır. Belə ki, minimum əməkhaqqı ilə minimum orta aylıq pensiya səviyyəsində mütənasiblik, iş qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin pensiya yaşında da mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Pensiya islahatları yaşayış səviyyəsini müəyyən normativ istehlak səviyyəsində saxlamağa imkan verir. Onun proqnozlaşdırılması yaşayış üçün zəruri olan məhsulların və xidmətlərin normativ istehlak səviyyəsinə uyğun müəyyənləşir.

Sxematik olaraq pensiya islahatlarını aşağıdakı sxem ilə təsvir etmək olar.

Sxem. Pensiya islahatlarının təşkilinin ardıcılığı.

Pensiya hüquqları və pensiya təminatı pensiya prosesinin uzlaşmasında iki obyektiv və subyektiv tərəfin qərar qəbul etməsi və normativ hüquqi bazasıdır. Pensiyalar milli sərvətin formalaşmasının daşıyıcıları olduqları üçün onun sonrakı inkişafında yaradılan yeni resursların istifadəçisi kimi çıxış edirlər. Bu da üçüncü subyekt olan qərarlar və normativ aktlar ilə reallaşır. Ona görə də pensiya islahatları proqramı

tərtib olunur. Təsdiq olunduqdan sonra normativ hüquqi sənəd kimi qəbul edilir. Pensiya islahatlarının direktivliyi onun ayrı-ayrı kontingentlərinin istehlak hüquqları çərçivəsində nizamlanması və tənzimlənməsidir.

Pensiya təminatı bölgüsü, stimullaşdırıcı və tənzimləyici funksiyası rolunu oynamaqla ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikası səmərəli pensiya islahatları, dayanıqlı və tarazlı dövlət siyasətinin mexanizmi və dünya ölkələri arasında daha çox sosial yönümlü siyasətin daşıyıcısı olan ölkədir. Ona görə də iqtisadi və sosial inkişafın Azərbaycan modeli pensiya hüquqları olan vətəndaşların ictimai tələbatını müəyyənləşdirməklə, onun idarə olunmasına marağı ali məqsəd kimi qəbul olunur. Pensiya tələbatı bütövlükdə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə və ədalətli əmək və gəlir siyasətini formalaşdırmağa yönəldilir. Pensiya hüququnun iqtisadi, sosial və təşkilati-hüquqi aspektlərini özündə birləşdirir.

Pensiya təminatının nəzəri və metodoloji əsasını pensiya təminatı konsepsiyası təşkil edir ki, bu konsepsiya da vətəndaşların rifahının davamlı və ədalətli təminatının əsas istiqamətlərini, prinsiplərini və normativ-hüquqi bazasının yaradılmasının konseptual əsaslarını əhatə edir. Pensiya təminatı konsepsiyası əsasında pensiya qanunları, pensiyanın maddi və maliyyə əsasları, onların idarə edilməsinin formaları, həmçinin yeni istiqamətləri müəyyənləşir və proqnozlaşdırılır.

Pensiya təminatı mövcud şəraitdə dövlətin hüquqi şəxs kimi formalaşan özəl pensiya təşkilatlarının funksiyası olub, onun hüquqi və iqtisadi əsasları, perspektiv qiymətləndirmə mexanizmləri, daima təminatının dəyişmə amilləri, pensiyaçıların sayı və onların hər birinin yaşaması üçün zəruri olan maddi nemətləri nəzərdə tutur. Azərbaycanda pensiyaçıların sayının dəyişməsi aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapır.

Cədvəl rəqəmlərindən görünür ki, pensiyaçıların artım tempinin azalması prosesi əhalinin yaş quruluşunda baş verən dəyişikliklər ilə bağlıdır. Qocalığa görə pensiyaların azalması

müharibə illərində ümumi əhali artımının azalması ilə bağlıdır. Pensiyaçıların sayı amil olaraq pensiya ödəmələrinə, onun fondlarının gəlir mənbələrinə təsir etdiyi halda, bütövlükdə pensiya fondları ümumi iqtisadi artım və adam başına düşən pensiya təminatı ilə də ölçülür. Pensiya ödəmələri dövlət xərcləri və müəssisə xərclərinin hesabına, xüsusi sosial müdafiə fondu vasitəsi ilə tənzimlənir, korporativ idarəetmə və sosial tələbata uyğun tənzimləmə yolları ilə müəyyənləşir.

Cədvəl 1.

Pensiyaçıların sayı (ilin əvvəlinə, min nəfər)

	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Pensiyaçıları, cəmi	1227	1206	1177	1202	1200	1245	1285	1327	1373	1399
O cümlədən										
Qocalığa görə	768	737	727	737	734	735	743	751	759	366
Əlilliyə görə	174	161	155	160	168	179	199	230	251	267
Ailə başçısını itirməyə görə	147	160	148	139	137	136	136	128	33	135
Sosial pensiyalar və xidmət illərinə görə	138	148	147	166	180	196	207	218	230	231

Pensiya təminatına oriyentir olaraq mövcud həyat səviyyəsi və adam başına düşən istehlak normaları təşkil edir. Hər bir ölkədə obyektiv səbəblər və iqtisadi sosial normalar, müəyyən yaş qruplarında istehlak üçün zəruri olan gəlirləri və onların mənbələrini müəyyənləşdirir. Pensiya təminatı milli xüsusiyyətlərə uyğun olaraq ailə büdcəsinin formalaşması və birgə yaşayış üçün zəruri məhsulların alınması üçün ailə büdcəsinin tərkibində istifadə olunur. Ona görə də hüquqi cəhətdən hər bir ailə tərkibində pensiya təminatı digər gəlirlərin məbləğini nəzərə almır. Pensiya hüququ olan hər bir şəxs digər gəlir mənbələrini və əmək fəaliyyətini seçməkdə azaddır. Uyğun olaraq özünün gəlir və xərclərini pensiyanın dəyişməsi meyllərinə uyğun olaraq reallaşdırır. Azərbaycan Respub-

likasında orta aylıq pensiya səviyyəsi ilə orta aylıq gəlir səviyyəsi arasında nisbətər təminat səviyyəsinin göstəricisidir.

Pensiya hüquqlarında imtiyazlar hər ir ölkədə pensiyaçıların sayı, onların iş qüvvəsinə olan nisbəti və ölkədə iş yerlərinin əmək qabiliyyətli və məşğul olan əhalinin sayı ilə müəyyənləşir və uyğun optimal nisbətər tənzimlənir. Əgər ölkədə iş yerlərinin sayının artımı əhali artımı və əmək qabiliyyətli əhalinin sayına uyğun gəlmirsə, onda pensiyaçıların iş qüvvəsi kimi istifadəsi və yaxud onların nisbətən istifadəsi yolları axtarılır. Bu yollar sonrakı pensiyaçıların əmək stajını və onların əməkhaqqısının nəzərə alınması bir sıra hüquqi problemlər yaradır. Bu zaman miqrasiya problemlərinin yaranması halları daha da intensivləşir və miqrasiyada iş qüvvəsi kimi istifadə olunan insanların ancaq sosial pensiyası kimi qeydə alınması halları baş verir. Sosializm dövründə pensiya təminatı, ancaq dövlət müəssisələrində, sonradan isə kolxoz və sovxoz təsərrüfatında işləyənlər üçün tətbiq edilirdi. Pensiya təminatının bu yolları, bütövlükdə əmək fəaliyyətinin inzibati yolla bir sahəyə axınına və digər sahələrdə əmək fəaliyyətində təşəbbüskarlığın azalmasına gətirib çıxarırdı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir təsərrüfat fəaliyyətində məşğulluğun pensiya hesabatlarında nəzərə alınmasına, pensiyanın əldə olunan gəlirlər və yaşayış minimumu ilə əlaqələndirilməsi konseptual olaraq yeni pensiya münasibətlərini yaradır. Artıq beynəlxalq səviyyəli sosial təminat sisteminə keçid dövlətlər arasında sosial müdafiə fonduna ödəmələr, yaxud pensiya yaşında dövlətin vəzifəsi kimi harda işləməsindən asılı olmayaraq onun pensiya təminatının təşkili öhdəçiliyi qoyulur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində pensiya təminatının hüquqi bazası kimi yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq, yoxsulluğun ləğvi proqramlarını hazırlamaq və xarici ölkələrin resurslarından istifadə etmək yolları hazırlanır. Pensiya təminatı sisteminə dünyavilik və regional xüsusiyyətləri nəzərə alınan qanunlar sistemi və Nazirlər Kabinetinin qərar və qanunları qəbul olunur. Əhalinin gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğunluğu,

ölkədə istehlak səbətinin dəyərinin dəyişmə dinamikası uyğun olaraq pensiyaların artımı, onun tənzimlənməsi qaydalarını müəyyənləşdirir.

Pensiya təminatı əməli idarəetmə mexanizmi olan strukturları formalaşdırmaq və onların səlahiyyətləri və vəzifə bölgülərini tənzimləmək üsulları həyata keçirilir. Pensiyaların planlaşması, qanunlar əsasında və pensiya konsepsiyasına uyğun reallaşır.

Yaşayış minimumu ilə alıcılıq qabiliyyəti arasında qanunauyğunluq hər il dövlət büdcəsi ilə təsdiq olunur. Sosial müdafiə təminatı məqsədi ilə ehtiyac minimumu hesablanır. Minimum yaşayış şeyləri üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin həcmi planlaşdırmaqla yaşayış minimumu üçün zəruri olan məhsulları əldə etmək üçün zəruri olan pul vəsaitinin miqdarı müəyyənləşir.

Pensiya təminatı insan hüquqları, maddi və mənəvi nemətlərə olan tələbat sistemi və həmçinin iqtisadi artımın nəticələri ilə uyğunlaşdırılır. Pensiya səviyyəsi insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin dəyərinin dəyişməsi, əhalinin rifahı üçün zəruri olan əməkhaqqı və gəlirlərin ehtiyacları ilə ödənilir. Ehtiyac minimumu bazar, tələb və təklif qanunlarına görə tənzimlənir, balanslı inkişaf dinamikasını əhatə edir.

Pensiya təminatının hüququ bazasını, əhalinin tərkibindəki pensiyaçıların perspektivdə sayı və onların hər birinin yaşaması üçün zəruri olan sosial nemətlər və hərtərəfli inkişaf meylləri təşkil edir. Ona görə də pensiya islahatları proqram xarakterli sistem tədbirlərini əhatə edir. Daha çox bu sistemə təminat və onun hüquqi subyektlərinin vəzifələri müəyyənləşir. Pensiya sistemi həmrəylik və differensiallaşma əsaslarla metodiki təminat tələb edir. Belə ki, minimum yaşayış səviyyəsinə uyğun pensiya həcmi hesablamaq üçün minimum istehlak büdcəsinin tərkibinə daxil olan maddi və mənəvi nemətlərin sayı, çeşidi və keyfiyyəti hər bir sosial əhali qrupu üçün ayrıca hesablanmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, minimum əməkhaqqının səviyyəsi, transfert gəlirlər və digər gəlirlərin əməkhaqqıya olan nisbəti və onlar arasında dəyişmə qanunauyğunluqları elmi əsaslarla qurulmuş normativ baza əsasında aparılır. Əmək pensiyaları daha çox əmək qanunları ilə tənzimlənir. Sosial pensiyalar isə yaşayış üçün minimal istehlak büdcəsi ilə müəyyənləşir. Minimal istehlak büdcəsinin dəyişmə meylli bütövlükdə ümumi iqtisadi inkişafı ilə bağlı olmaqla yanaşı hər bir fərdi tələbatın ödənilməsi yollarını əhatə edir. Ona görə də sosializmdən fərqli olaraq müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində minimal hədd təminat üçün əsas olmaqla daima təkmilləşməli, orta və yüksək təminat səviyyəsi üçün fərdi təşəbbüskarlıq sistemində şərait yaradılmalıdır. Ona görə də pensiyada tam bərabərlik, əmək təşəbbüskarlığı və həyat fəallığını azalda bilər. Pensiyaların minimum, orta və yuxarı səviyyələri arasında normativ əlaqə sistemi və mütərəqqi dəyişmə qanunauyğunluğu baş verməlidir. Pensiya fərdi uçot qaydalarının və onun qanunlarının yaradılması və təkmilləşməsi sxemini tələb edir.

6.4. Ünvanlı sosial yardım sistemi

Sosialist sistemi bir sıra sosial müavinətlər ilə xarakterik xüsusiyyətlər kəsb edirdi. O cümlədən, çoxuşaqlığı stimullaşdırmaq üçün hər üçüncü uşağın doğulması ilə birdəfəlik müavinətlər, sonradan hər bir doğulan uşağa yerddi yaşına qədər «uşaq pulu» müavinətləri verilirdi. Pul müavinətləri ilə yanaşı birdəfəlik mükafatlar və pul yardımları verilirdi. Əlbəttə, bazar iqtisadiyyatı müavinətlər sistemində şəffaflıq və ünvanlılıq prinsiplərini tələb edir. Maliyyə hesabları arasında ünvanlılıq və həmçinin maliyyə mənbələri üzərində sahibkarlıq ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin arasında hesab və ödəmə sistemində məqsədlilik və ünvanlılıq tələb edir. Bazar iqtisadiyyatında hər bir təsərrüfat obyektinin mərkəzləşdirilmiş gə-

lirləri, bütün əsasça mənsub olduğu üçün onun istifadəsi üzərində nəzarət və maraqların həmrəylik prinsipi təsir edir.

Bazar tipli inkişaf strategiyası maliyyə resurslarının şəffaflığını artırmağı, onun elmi əsaslarla hesablanmış normativlərə uyğun məsrəflərlə istifadəsi, iqtisadiyyatın ümumi səmərəsinə təsir edir, bölgü sistemində iştirak payı və mənfəətin bölgüsündə payı ilə uyğunlaşır.

Respublika bir sıra xidmət xərclərində güzəşt sisteminin ləğvi onların kompensasiya ilə əvəz edilməsi, ünvanlı sosial yardıma keçid bəzi məhsulların istifadəsinə görə aztəminatlı ailələrə pul kompensasiyası verilir. 2005-ci ildə kommunal nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə ödənilməsi üçün 209,0 milyard manat nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasında ərazi bütövlüyünün uğrunda iştirak etmiş yaxud müharibə veteranı statusu qazanmış vətəndaşlara adam başına ayda 25 min manat müavinətlərin verilməsi üçün 25, 0 milyard manat, təbii qazın qiymətinin qalxması ilə imtiyazlı kontingentlərə 34 mlrd. manat vəsait ayrılmışdır.

Ünvanlı sosial yardım problemi maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsinə və onun istehlak məqsədində sərbəst xərclənməsinə, həmçinin maddi və resursların qənaətli istifadəsinə yönəldilir. Ünvanlı sosial yardımın əsas meyarı, onun aztəminatlı ailələrə və sosial cəhətdən ehtiyaclarının obyektiv əlamətləri olan əhali kontingentlərinə verilir.

Müavinətlər sistemi dövlətin sosial siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla sosial-demografik tərkibdə ehtiyacların xarakteri və həmin ehtiyacları hamarlamaq, yumşaltmaq vasitəsi kimi çıxış edir. Bu müavinətlərdə sosial ədalət və meyarlara uyğun tənzimləmə siyasəti əsas götürülür. Əhalinin yaş və əlillik kateqoriyaları üzrə tərkibində olan hissəsi uyğun ünvanlı güzəştlər və yaxud pul şəklində ödəmələr yolu ilə onların həyat səviyyəsi tənzimlənir. Ünvanlı sosial yardım kontingentləri Azərbaycan Respublikasında məlum səbəblər üzündən qərarlaşmış kontingent qrupları üçün ünvanlanır. Azərbaycan torpaqlarının bütövlüyü uğrunda əlil olan və ya-

xud müharibə veteranları statusu olan insanlar, ailə başçısını itirən və Böyük Vətən müharibəsində iştirak edən veteranlar, yaxud onların dul qalmış arvadları ehtiyacı olan kateqoriya kimi öz gəlir səviyyəsinə görə təmin olunmamış ailələrdir.

Ünvanlı sosial yardımın müasir reallaşma mexanizmləri gəlirlərin ölçülməsi və onun meyarlarının düzgün qiymətləndirilməsi metodikası ilə bağlıdır. Ünvanlı sosial yardım siyasəti, dövlətin özəl sektorun və həmçinin hər bir sosial kontingentin hüquqi-normativ göstəricilərinin aşkarlığını müəyyənləşdirir.

Sosial ünvanlı yardımların əsas meyarı təminatlılıq səviyyəsi olaraq, adam başına düşən gəlir səviyyəsi və yaxud istehlak olunmuş maddi və mənəvi nemətlərin qiymət amilini təcrid etməklə istehlak səviyyəsi və strukturu ilə ölçülür.

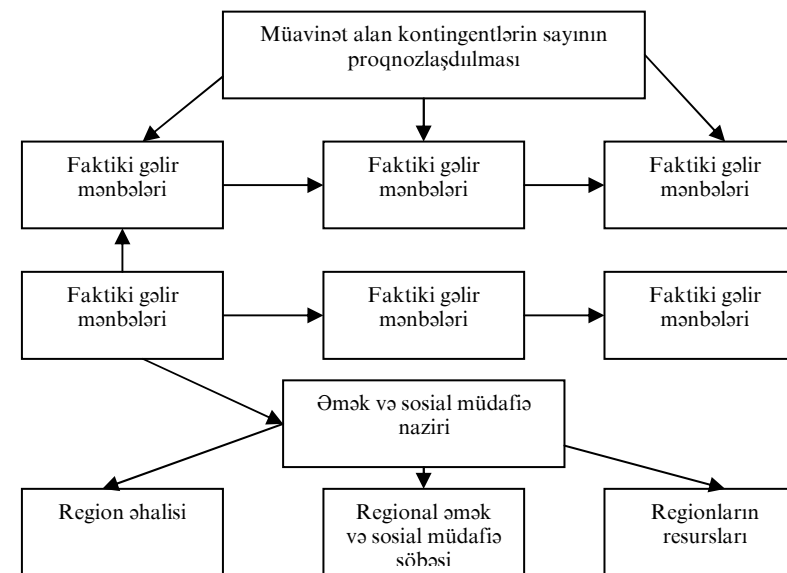
İstehlak amili olaraq ailə gəlirləri və ailə üzvlərinin sayı, onun ehtiyac və həmin ailənin təminat səviyyəsini müəyyən edir. Əhali gəlirlərinin hesablanması metodikası təkmilləşdikcə onların təminat səviyyəsi müəyyənləşir. Uzun müddət əhaliyə müavinət sistemi ayrı-ayrı məhsullar və xidmətlər üzrə tətbiq edilməklə həmin sahələrin rentabellik səviyyəsini saxlamaq üçün dövlət tərəfindən dotasiya yolu ilə və yaxud sahələrə dövlət büdcəsindən çəkilən xərclərə ödəmə prinsipləri tətbiq olunur.

Ünvanlı sosial yardıma keçid əmtəə və xidmət güzəştlərini ləğv etməklə, onlara kompensasiya verib, gəlir səviyyəsini minimum istehlak büdcəsinə çatdırmaq metodları üzərində qurulur. Belə ki, adam başına düşən gəlir səviyyəsinin ailələrin minimumu meyarından aşağı olduqda həmin ailələrin hər birinin gəlirinə əlavə ehtiyac minimumu səviyyəsi həddinə qədər əlavə edilir. Müavinət çox uşaqlı analar, doğulan uşaqların 3 nəfərdən yuxarı olması ilə verilən birdəfəlik ödəmələr, yaxud gəlir səviyyəsi adam başına təsdiq olunmuş səviyyədən aşağı olduqda verilir.

Ünvanlı sosial yardım meyarı təşkilati-idarəetmə mexanizmidir, onun ünvanlılığı və verilmə müddəti hər bir ailə üzrə

altı ayın içerisində monitoring keçirməklə gəlirlərin ölçülməsi və müavinət həcmi ilə müəyyənləşir. Bu metodika iqtisadiyyatın inkişaf ilə dəyişilir. Ailə gəlirlərinin demoqrafik tərkibində dəyişiklər, riskli proseslər baş verdikcə gəlir səviyyəsinin dəyişməsi baş verir. Əhali gəlirləri hər bir ailənin potensiallarının istifadə səmərəsini artırmaq üçün stimullar yaratmalıdır. Ona görə də gəlirlərin süni sürətdə azalması hallarını aşağı salmaq üçün gəlirlər faktiki daxil olmalarla yanaşı potensial imkanlarla da ölçülür.

Müavinətlər qanunvericilik yolu ilə gəlirlərin ehtiyac minimumu səviyyəsindən aşağı olan vətəndaşlar üçün mərkəzləşdirilmiş büdcədən ayrılır. Bununla yanaşı sahibkarlıq inkişaf etdikcə xüsusi gəlirlərin artımı bir sıra müavinət formaları tətbiq edilir. Belə ki, iri şirkətlər və yaxud sahibkarlar, mənzil, kommunal xərclərini öz daxili resursları hesabına ödəməklə və uyğun olaraq vergi və məcburi sosial sığorta ödəmələrini verməklə müavinət sistemində müəyyən rol oynamış olur. Prinsipial olaraq müavinət sistemi bir qayda olaraq ayrı-ayrı əhali qruplarının müraciyyəti əsasında onların potensial gəlirlərinin qiymətləndirilməsi yolu ilə təşkil olunur. Müavinət dövrü ödəmə və maliyyə dəstəyi olduğu üçün onun qiymətləndirilməsi müntəzəm olaraq həyata keçirilir. Sxematik olaraq müavinət sistemini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Sxem. Müavinət sisteminin təşkili və idarə olunması.

Müavinət proqnozları ilə sıx əlaqəlidir. Hər il büdcə ilində güzəştlərin xarakteri onların forma və məbləğləri müəyyənləşir. Müavinətlərin hesablanması proqnoz xarakterli olduğu üçün mövcud dəyişmə meyillərinə və həmçinin hər hansı struktur və islahatlar proqramları nəticəsində mümkün dəyişmə hallarını əhatə edən risklərə əsaslanır. Belə ki, hər bir proqnoz ehtimalı olub, hansı ildə müavinət alanların sayının dəyişməsini nəzərə almalıdır. Müavinətlər dövlət və xarici mənbələr və müavinətin məqsəd və xarakteri ilə müəyyənləşir. Müavinətin proqnozu, büdcənin xərc strukturunda özünü tapır. Hər il büdcə tərtibatı zamanı müavinətçilərin xarakteri onların gəlirləri və xərcləri müəyyənləşir. Respublikada müavinət sistemi aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapır.

Müavinət alanların xarakteristikası bir sıra hadisələrlə bağlı olub valideynlərini və fiziki vəziyyətini itirən insanlar

üçün tətbiq olunur. Ona görə də bu qrup əhalinin sayının azalması halları və yaxud əksinə qiymətləndirmə prosesi baş verdikdə büdcə ayırmalarının sayı dəyişmiş olur. Belə ki, Çernobil qəzasının nəticələrinin dəyişməsi bu ziyanın hansı hala qədər davam edəcəyinin planlaşması ilə bağlıdır. Məcburi köçkünlərə verilən müavinət yemək xərci ilə bağlı olub dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir və icra hakimiyyətləri tərəfindən paylanır (300 manat həcmində). Təbii ki, məcburi köçkünlük statusu torpaqların qaytarılması ilə qurtarar və bu xərclər də yox ola bilər.

Müəyyən edilmiş müavinətlər digər gəlirlərlə əlaqədə götürülməlidir. Bu müavinətlər xüsusi kontingentlər üçün tətbiq edilməklə həmin vətəndaşın başqa gəlir əldə etmək imkanları və müavinət alan kontingentin istehlak qabiliyyətini nəzərə alır. Azərbaycan Respublikasının erməni təcavüzünü müdafiə edərəkən və 1990-cı il 20 yanvar hadisələri zamanı əlil olmuş şəxslərin aylıq müavinəti əlillik dərəcəsindən asılı olaraq birinci qrup üçün 70 manat, ikinci qrup üçün 60 manat, üçüncü qrup üçün 50 manat həcmində təminat verilir ki, ailə üzvlərinin sayına bölünərsə və həmin ailənin digər mənbələrindən gəliri olmazsa, onda ünvanlı sosial yardım subyektinə çevrilir. Belə ki, 2 nəfərdən ibarət olan ailə üçün 70 min manata ünvanlı sosial yardım almaq üçün əlavə 230 min manat vəsait ayrılmalıdır. Ona görə də bir sıra müavinətlərin ləğvi və onların kompensasiya ilə əvəz olunması və sosial yardım yolu ilə həyat səviyyəsinin minimum yaşayış səviyyəsinə çatdırılması konsepsiyası əsas götürülür. Bu məqsədlərlə sosial dövlət funksiyası olaraq gəlirlərin yenidən bölgüsü yolu ilə aztəminatlı ailələrə müəyyən həyat təmin etməyə yönəldilən dövlətdir.

Sosial yardım məbləği yaşayış minimumu ilə əhali gəlirləri arasında fərqi adam başına düşən səviyyəsi ilə həmin səviyyədə olan kontingentlərin sayı ilə müəyyənləşir.

$$S = (Y_{(t)}^{min} - Y_{(t)}^f) N_t$$

Burada, S – sosial yardım potensial həcmi;

$Y_{(t)}^{min}$ – yaşayış minimumunun i müddətində həcmi;

$Y_{(t)}^f$ – faktiki adam başına düşən gəlirlərdir;

N_t - t dövründə yaşayış minimumunda yaşayanların sayıdır.

Təbii ki, bu potensial yardım bir neçə il ərzində iqtisadiyyatın inkişafı ilə yanaşı ödənilir. Sosial yardımın maliyyələşmə mənbəyi və ödəmə formaları müxtəlif olmaqla əməli idarəetmə üsullarından asılıdır.

Sosial yardım müvəqqəti və ünvanlı olması və onun əmək stimullarına can atması arasında qiymətləndirilmək yolları ilə həll olunmalıdır. Sosial yardımlar əhalinin əməyin müxtəlif xarakterinə və onun əməyinə görə stimullarına qarşı qoyulmalı əksinə ona stimül yaratmalıdır. Sosial yardımın ölçüsü, müxtəlif ölkələrdə spesifik olsa da onların ümumi prioritetləri aşağıdakılardır:

- yardım alan kontingent eyni statusa malikdirsə, onlara yardım müəyyən eyni meyardan hesablanır;

- yardım ünvanlı fərdi ehtiyaclara yönəlir. Onun digər alternativ qazanc mənbədən uzaqlaşması obyektiv zəruriyyətlərdən meydana çıxır;

- yardım sistemində keçmiş əməkhaqqı və xidmət ölçüsünə və sosial sığorta ödənişləri ölçüsünə əsaslanıla bilər;

- yardımın ölçüsü müəyyən xidmətlər üzrə tələbatı xüsusən tibbi xidmət üzrə nəzərə ala bilər.

Yardım nəqd və nəqdsiz olaraq müəyyən xidmət sahələri üzrə differensiallaşır. Sosial yardımın texniki iqtisadi forması təkmilləşir. Sosial transfertlər maliyyə yardımını, dotasiyalar müxtəlif növ güzəştlər halında tətbiq edilir. Pulsuz və güzəştli xidmətlər, təhsil, səhiyyə xidməti, pulsuz yemək, əlillər üçün protezlər, güzəştli yaşayış yerləri, əlil avtomobilləri, ayrı-ayrı əlil arabaları və həmçinin xüsusi məktəblər və sosial sferalar planlaşdırılır. Təbii ki, bu xərclərin hər biri normativ sosial xərclər hesabına baş verir. Sosial xərclərin bəzi sahələri özünün mənfəətini də gətirir. Belə ki, güzəştli yardım hesabına yaxud vergilərdən azad olunan xüsusi iş yerləri və xidmət

sahələri, həmin sahədə əlillərin və sosial müavinət kontingentlərinin əməyinin istifadəsinə şərait yaradır.

Belə bərpa mərkəzlərinin yaradılması, yaxud anadan gəlmə əlillərə pulsuz təhsil və uyğun iş yerlərinin açılması yolu ilə sosial dövlət funksiyasını artırır. Bu tədbirlərin əsas maliyyə mənbəsinə sosial müdafiə, sosial təminat xərcləri kimi dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. 2006-cı ilin dövlət büdcəsində bu xərclər 1,498 mlrd.manat təşkil etmiş, onun 1,072 mlrd.manatı sosial müdafiə xərcləri, 426 mlrd. manatı isə sosial təminat xərcləri təşkil edir.

Sosial yardımlar və onların dəyişmə dinamikası az təminatlı ailələrin dəyişmə dinamikası ilə bağlıdır. Təminat səviyyəsinin özünün müəyyənlişməsi dinamik bir proses olmaqla tələbat sistemi dünya bazar tələbatının dəyişmə dinamikası və həmçinin yaşayış dəyərinin artması ilə baş verir.

Vergiyə cəlb olunan minimum gəlirlərin müəyyən edilməsi son nəticədə hamı üçün vergi güzəştlərini kəsb edir. Bu gəlir səviyyəsində hamı vergi yükündən azad olunur. sonrakı vergi yükünün differensasiya əsasında vergiyə cəlb edilməsi metodoloji baxımdan vergi güzəşti kimi sosial xarakter daşıyır yaxud sadələşdirilmiş vergi formaları, sadələşdirilmiş vergiyə cəlb olunan əmtəə və xidmət dövriyyəsinin həcmnin yuxarı səviyyədə qəbul edilməsi və onun qanunvericiliklə tənzimlənməsi son nəticədə güzəşt müstəvisinin əhatə dairəsini genişləndirir.

Ona görə də yoxsulluq həddinin dəyişilməsi ona daxil olan kontingentlərin sayının və yoxsulluqdan uzaqlaşma səviyyəsinin həddi sosial yardımın əsas həcmi və onun əsas verilmə mexanizmini formalaşdırır.

Yoxsulluq həddinin proqnozlaşdırılması, ehtiyac minimumunu kimi onun hesablanması və faktiki gəlirlərin bu minimumdan fərqlənmə dinamikası, bir sıra subyektiv yanaşma və təbii ki, natural gəlirlərin qiymətləndirilməsi, natural istehlak məhsullarının faydalılığı ilə ölçülür.

Aztəminatlı ailələrin gəlirlərinin yüksəlməsi təkcə pul formasında deyil müəyyən ərzaq məhsullarını daxil etməklə

qiymətləndirmə metodikası da genişlənilir. Yoxsulluq üçün ərzaq mallarının seçilməsi və onların informasiya şəraitində tələbatlarla təmin olunması, ünvanlı sosial yardımın konkret tələbatlar üzrə reallaşmasına və ailədə konkret istehlakçılar və ehtiyacların natural formada ödənilməsinə səbəb olur. Ərzaq məhsullarının bölgüsü, qiymət dəyişməsi və həmçinin ərzaq təminatı üçün şərait yaradır.

Sosial yardımın vacib formaları sosial kontingentlərin sayı, onların sosial xidmətə olan ehtiyacları, dövlətin bu məqsədlər üçün ayırdığı vəsaitlərin məcmuu ilə reallaşır. Sosial xidmət əhalinin aşağıdakı kateqoriyalarına göstərilir. Ahıl yaşlı vətəndaşlara, əlillərə, əlil uşaqlara, yetim və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlara ahıl yaşlı şəxslərdən və əlillərdən ibarət olan xəstələrə ailələrə, çoxuşaqlı və natamam (valideynlərdən biri olmayan) ailələrə, əlil uşaqları olan ailələrə, uşaqları olan aztəminatlı ailələrə, qaçqın və məcburi köçkünlər, işsizlərə.

Bu sosial kontingentlərin hər birinin ailə tərkibində yaşaması müavinətlərin həcmindən əlavə pul vəsaitləri ödənilməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də müavinətçilərin gəlirlərini hesablamaq üçün ailə üzvlərinin digər gəlir növlərini də qiymətləndirib orta ailə üzvünə bölməklə tapılır.

$$\bar{G} = \frac{C^M + \sum x_i G_i}{n}$$

Burada, G – orta aylıq gəlir səviyyəsi;

C^M – müavinət həcmi;

G_i – digər i gəlirlərinin həcmi;

x_i – i gəlirlərinin xüsusi çəkisi;

n – ailə üzvlərinin sayı.

Müavinət sisteminin təkmilləşməsi və onun büdcə və yaxud müəssisə gəlirləri ilə kompensasiya sisteminin təkmilləşməsi sosial xidmətin və pul gəlirlərinin istifadəsi prioritetliyi ilə mümkündür. Hər bir ölkədə sosial yardım siyasəti beynəlxalq konvensiya tələblər ilə tənzimləndiyi kimi fərdi ölkələr səviyyəsində də tənzimlənilir.

VII FƏSİL. TURİZMİN İQTİSADİYYATI VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

7.1. Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti

Müasir dövr insanların təsəvvüründə turizm səmərəli keçirilən asudə vaxt, fəal bir istirahət növü kimi canlanır. Səyahət etmək, yeni ərəzilər və insan mədəniyyətləri ilə tanış olmaq, təbii və tarixi abidələri, xalqların adət və ənənələrini canlı seyr etmək ehtiyacları müasir insanların artıq dərk olunmuş bir tələbatlarına-mənafeələrinə çevrilmişdir.

Turizm səfərləri insanların həyatında ta qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Lakin turizmin dünyada kütləvi bir hal alıb XX əsrin beynəlmiləl bir fenomeninə çevrilməsi ikinci dünya müharibəsindən sonraya təsadüf edir. İndi artıq turizm səfərləri dedikdə, bu və ya digər regiona onun ətraf mühitinin, təbiətinin, yerli əhalisinin həyat tərzini, adət və ənənələri, tarixi və milli zənginlikləri ilə tanışlıq, habelə müasir dövr insanların fəal həyat tərzinin nəticəsi kimi itirilmiş fiziki və zehni əmək qabiliyyətinin bərpası məqsədilə həyata keçirilən səyahətlər nəzərdə tutulur.

Cəmiyyətin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafının nəticəsi kimi yaranan mənəvi zənginlik və rekreasiya ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edən turizm sənayesi və onun çox geniş tərkibli sahələri turizmin inkişaf etdirildiyi hər bir ölkədə və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında mühüm yer tutmaqdadır. Müasir dövrdə dünya üzrə xidmətlər bazarının üçdə birini, istehlak xərclərinin 10%-dən çoxunu təmin edən, məşğul əhalinin 10%-nə qədərini əhatə edən turizm sənayesi hətta artıq neft hasilatı və avtomobilqayıрма sənayesi ilə də rəqabətə girmişdir.

Qeyd olunduğu kimi bütün dövrlərdə insanlar turist səfərləri etmişdir, əsas fərq ondadır ki, keçmişdə səfərlərin uzaqlığı yaşayış yerindən bir neçə yüz kilometrədən artıq olmurdu, həmçinin səfərlər təşkilatı baxımdan plansız idi.

Müasir təşkil olunmuş turizmin bünövrəsi və başlanğıcının turizm mütəxəssisləri 1841-ci ildə qoyulduğunu qəbul edirlər. Belə ki, müasir paket-turların nümunəsi kimi ilk səyahəti 1841-ci ildə İngiltərəli keşiş Tomas Kuk təşkil etmişdir. Bu zaman xidmətlər kompleksinə dəmir yolu ilə 20 mil məsafəyə səfər, çay, bulka və nəfəsli orkestr daxil idi.

Artıq müasir dövrdə turizm sahəsi idarə olunan sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən təsərrüfat fəaliyyəti sahəsi statusu alır. Dünyanın bir çox ölkələrində turizmin hesabına yeni iş yerləri açılır, əhalinin yüksək həyat səviyyəsi təmin olunur, ölkənin tədiyyə balansının vəziyyəti yaxşılaşır. Həmçinin turizm fərqli dövlətlər və millətlər arasında harmoniya yaradır, tarixi-mədəni abidələrin qorunub saxlanmasına, milli hakimiyyət orqanlarını, qeyri-hökumət təşkilatlarını və kommersiya strukturlarını ətraf mühitin qorunub mühafizə olunmasında iştiraka sövq edir.

İstənilən elm sahəsinin öz anlayışları mövcud olduğu kimi, turizmin də öz anlayışları vardır: turizm, turist, turizm xidməti, turizm ehtiyatları, turizm sənayesi, tur, turist paketi, turizm məhsulu, sosial turizm və s.

Turizm - fransız sözü olub, tərcümədə səyahət, gəzinti mənasını verir. Bu istirahətin fəal bir növü kimi özündə – ətraf mühiti, bu və ya digər regionun təbiətini, xalqlarını, onların yaşayışını, milli xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə səyahəti; idman və bizneslə əlaqədar olaraq səfərləri əks etdirir.

Turizm bazarında hüquqi və fiziki şəxs qismində subyektlər fəaliyyət göstərir. Onlar turizm məhsulunun istehsalçıları, istehlakçıları və vasitəçilərdir. Turizm bazarının subyektlərini üç qrupa ayırmaq olar: turistlər (turizm məhsulu istehlakçıları) turoperatorlar və turaqentlər.

«**Turist**» anlayışı, ilk növbədə asudə vaxt və pul gəlirləri elementləri ilə bundan başqa isə «sosial vəziyyət», «sosial qrup» anlayışları ilə bağlıdır.

Turist o şəxsdir ki, səyahətçi qismində, iş axtarmaq və daimi yaşayış yerini dəyişməkdən başqa, istənilən məqsədlə 24

saatdan az olmayaraq öz yaşayış yerindən kənarında olur. Bir qayda olaraq turist və ekskursiyaçı siyahısına daxil edilmirlər:

- Ölkəyə gələn və ölkədən gedən mühacirlər;
- Sərhədyanı zonada işləyənlər;
- Diplomatlar, konsulluq işçiləri və hərbcilər;
- Qaçqın və köçkünlər;
- Tranzit səyahətçilər.

Turoperator - turizm məhsulunun hazırlanması ilə məşğul olan və turları komplektləşdirən, bazarda turizm məhsulunun reklamını və irəliləyişini təşkil edən, turların qiymətini müəyyənləşdirən və öz lisenziyası əsasında realizə olunması üçün turaqentə satan turizm təşkilatıdır. Turoperatorlar turizmlə bağlı xidmətləri alır (məsələn: qatarda, təyyarədə yeri, mehmanxanalarda nömrəni və s.), sonra isə bu xidmətləri komplektləşdirərək paket şəklində, gəlir əldə etmək məqsədilə müxtəlif istifadəçilərə (agentə) satır. Eyni zamanda xidməti ayrılıqda da satmaq olar. Bu hal ya gəlir məqsədilə, ya da zərurət olduqda baş verir.

Birinci halda, turoperator xidmət paketini formalaşdırarkən, o turizm məhsulunun istehsalçısı və mülkiyyətçisi rolunda çıxış edir. İkinci halda isə turoperator xidməti ayrılıqda satarkən turizm xidmətini topdan satan diller kimi çıxış edir. Bu o zaman baş verir ki, turoperator istehsaçıdan turist paketini formalaşması üçün lazım olandan artıq xidmət (məhsul) alır.

Turoperator tərəfindən hazırlanan turizm məhsulunu realizə edən və bilavasitə turizm bazarında işləyən vasitəçi-təşkilat **turagent** adlanır. Turagent öz fəaliyyəti nəticəsində mükafatlandırılır (adətən turun qiymətinin 7-15%-i həcmində). Turaqent firmalar bir qayda olaraq, digər firmaların şöbələri və ya törəmə müəssisələri olurlar. Turoperatorlardan fərqli olaraq turaqent turun keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşımır.

Turist paketi - fərdi və ya qrup halında səyahəti özündə əks etdirən turlar seriyasının geniş miqyasda satışının həyata keçirilməsi kompleksidir. Qeyd edək ki, nəqliyyatdan başqa

buraya yerləşmə, əyləncə, gid xidmətləri, qida, ekskursiya və digər xidmətlərdə daxildir.

Turizm məhsulu – turistlərə göstərilən xidmətlər kompleksidir (turistlərin yerləşdirilməsi, daşınması, qidalanması üzrə xidmətlər kompleksi, ekskursiya, həmçinin bələdçi xidmətləri və səfərin məqsədindən asılı olaraq göstərilən digər xidmətlər).

Tur – konkret müddətdə konkret marşrut üzrə fərdi və ya qrup halında səfərdən ibarət olan, turizm məhsulunun vauçer şəklində satılan formasıdır.

Turizm xidməti – turizm müəssisəsinin, turistlərin, ekskursiyaçıların tələbatlarının ödənilməsinə uyğun fəaliyyətinin nəticəsidir.

Sosial turizm – sosial ehtiyaclar üçün dövlətin ayırdığı vəsaitdən yardımlanan səyahətdir.

Turizmin inkişarından əldə olunan sosial nəticələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Turizmin inkişafı əhalinin məşğulluğunu təmin edir, yerli firmaları dəstəkləyən gəlir gətirir. Turizmini inkişafı üçün zəruri olan infrastruktur bir sıra digər sənaye sahələrinin iqtisadi artımına kömək edir. Turistlərlə təmasda olmaqla, əhalinin dünyagörüşü, təhsil və mədəni səviyyəsi genişlənir.

2. Əhalinin öz mədəni irsinə marağı artır. Turist firmaları tərəfindən təşkil edilən filantropiya proqramları, mədəni və təhsil mübadilələri nəticəsində sosial mənfəət əldə edilir.

3. İqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş regionlarda ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri həll edilir. İnkişaf etmiş regionlarda torpaqların istirahət zonaları üçün ayrılması tikintinin sıxlığını azaldır. Həmçinin bitki və heyvanların qorunub saxlanması, mədəniyyətə və tarixə qayğılı münasibət turizmin inkişafından əldə edilən mənfəətə aiddir.

Turizm bazarı bircins deyildir, onun strukturunda bazar öz ölçüsünə görə daha xırda hissələrə bölünür. Bununla əlaqədar olaraq turizm bazarında müxtəlif təsnifat üsulu mövcud olur.

Müəyyən olunmuş rayon üzrə aşağıdakı bazar bölgüsü olur:

- daxili turizm bazarı, rayon əhalisinin bu rayona səyahəti;

- səfər turizmi bazarı, rayona səyahət həmin rayona məxsus olmayan əhali qismində baş verir;

- səfər turizmi bazarı, əhalinin bu rayondan başqa rayona səyahəti baş verir.

Səyahətin məqsədindən asılı olaraq turizm bazarı rekreasiya, işgüzar, elmi, ekskursiya, macəra, əyləncə, idman, etnik və dini turizmə bölünür.

Səyahətin təşkilati xarakterindən asılı olaraq təşkil olunmuş və təşkil olunmamış turizm fərqləndirilir.

Səyahət iştirakçılarının sayı bazarı tək, qrup halında və ailəvi turizmə bölür.

Çatdırma üsulu ilə bağlı bazar piyada, dəmiryolu, dəniz və çay, hava yolu, həmçinin avtomobil turizmi fərqləndirilir.

Turizm cəmiyyətin inkişafının elə mərhələsində baş verir ki, insan öz əmək fəaliyyətini dayandıraraq özünü çörəklə təmin etmək ehtiyatlarından daha çox istirahət haqqında düşünür və turizm səyahətinə çıxır.

Turizm – sahibkarlığın müxtəlif formalarını özündə birləşdirən sənaye sahələrini də əhatə edir. Turizm sənayesi sahibkarlıq üçün asan mənimsənilən sahələrdən biridir. Bir çox müəssisələr, təşkilatlar və şirkətlər öz fəaliyyəti istiqamətini turizm xidməti sahəsində tapırlar. Statistika baxımından turizm müəssisələrinin sahibkarlıq növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: **Turizm** – sahibkarlığın turizm formalarına aid olan, ilk növbədə turizm agentlikləri və turoperator şirkətləri, həmçinin safari, yaxt-klub, turist səfərlərinin və yürüş turlarının təşkili üzrə və s. ixtisaslaşmış müəssisələr. **Xidmətlər sənayesi** – turistlərə əlavə vasitəçi xidmətlər göstərən müəssisələr (avtomobillərin icarəsi, bərbərxana, gözəllik və fitnes salonları, camaşirxana və s.) əhatə edir. **Mehmanxana sənayesi** – turistlərin yerləşməsi sahəsində sahibkarlığın bütün növləri:

mehmanxanalar, kempinqlər, turist düşərgələri, kurortlar, gənclik turist bazaları, pansionatlar, turistlərə icarəyə verilən villalar və s. **Nəqliyyat** – turistlərə davşına xidmətləri göstərən nəqliyyat müəssisələrinin bütün növləri: aviaşirkətlər, avtonəqliyyat müəssisələri, dəmiryol, gəmi və kruiz şirkətləri. **Qidalanma sənayesi** – turistlərə istirahət, syahət və əyləncə zamanı qidalanma xidmətləri göstərən (restoranlar, kafelər, barlar, səyyar bufetlər və s.) bütün növ müəssisələr. **Əyləncə sənayesi** – turistlərin asudə vaxtlarının təşkili və əyləncəsi ilə məşğul olan (tematik parklar və atraksionlar, şou-biznes, ekskursiya təşkilatları, teatr-konsert, idman müəssisələri və s.) müəssisələr daxildir. **Gid – ekskursiya bələdçiləri** – turizm ekskursiya sahibkarlığının spesifik növü ilə məşğul olan, ekskursiya tədbirlərinin hazırlanması, təşkili və keçirilməsində iştirak edən, həmçinin turistləri səyahət zamanı müşayiət edən və onlara müxtəlif məsələlərin həllində kömək edən peşə sahibləri olan insanlar.

Elm və texnikanın inkişafı, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və məlumat məkanının intensivləşdirilməsi zəminində, ötən əsrin 90-cı illərində çox iti sürətlə turizm bazarına sahibkarlığın daha bir növü daxil oldu. Bu, turizm bazarının bir çox subyektlərini əlaqələndirən **bronlaşdırma və rezerv** (ehtiyatda) saxlama sistemi idi. Hazırda turizm bazarında müxtəlif kompyuter bronlaşdırma və rezerv sistemləri fəaliyyət göstərir. Bu sistemlər – aviasiya, dəmiryolu, memaxanalar, həmçinin bronlaşdırmanın və rezerv saxlamanın qlobal kompyuter şəbəkələridir (QKS).

Turizm sənayesi – turizm səyahətini həyata keçirmək prosesində turisti zəruri olan hər şeylə (xidmət, iş, məhsul və s.) ilə təmin edən müəssisələrin və sahibkarların qarşılıqlı əlaqə sistemi kimi başa düşülür. Başqa sözlə desək, turizm sənayesi – yerləşdirmə və nəqliyyat vasitələri, ictimai iaşə, əyləncə, dərketmə, işgüzar, sağlamlıq, idman və digər təyinatlı obyektlərin, turoperator, turagent, ekskursiya və gid-tərcüməçi xidmətləri göstərən təşkilatların məcmuusudur. Deməli, turizm

sənayesi turistin istifadə etdiyi geniş xidmət sahələrini birləşdirən təsərrüfat kompleksidir. Turizm xidmətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- turistlərin yerləşdirilməsi üzrə (mehmanxana, otel, motel, pansionat, turis bazaları və s.) göstərilən xidmətlər;
- turistlərin qidalanması üzrə (restoran, kafe, bar və s.) xidmətlər;
- turistin səfər etdiyi ölkədə sərnişin nəqliyyatının müxtəlif növləri (qatar, gəmi, aviareyslər, avtobus və s.) və hərəkəti üzrə göstərilən xidmətlər;
- reklam xidməti;
- turist agentlikləri tərəfindən həyata keçirilən xidmətlər (məşrutların hazırlanması, mehmanxanada və nəqliyyatda yerlərin bronlaşdırılması). Səyahət və ekskursiya büroları tərəfindən həyata keçirilən xidmətlərə isə gid-tərcüməçi, ekskursiya bələdçisi, qrup rəhbəri ilə təminat və s. aiddir;
- turistlərin mənəvi tələbatlarının ödənilməsi (teatr, kino və konsert zalları, muzey, sərgi, festivallarda idman yarışların və digər tədbirlərdə iştirakı təmin edilməsi) üzrə göstərilən xidmətlər;
- turistlərin işgüzar və elmi maraqlarının təmin edilməsi (konqres, assanbleya, konfrans, seminar, sərgi və s. – də iştirak etmək) üzrə göstərilən xidmətlər;
- həm ümumi, həm də məqsədli (süvenir, hədiyyə və s. satışı) ticarət müəssisələrinin göstərdiyi xidmətlər;
- inzibati nəzarət orqanlarının göstərdiyi xidmətlər (pasport, viza, sərhəd, polis xidməti, sənədlərin hazırlanması);
- təbiətin mühafizəsi, tarixi və mədəni irsin qorunması sahəsində göstərilən xidmətlər;
- informasiya vasitələrinin, dövlət turizm idarələrinin, icimai birliklərin göstərdikləri xidmətlər.

7.2. Turizm ehtiyatları

Hər bir sahənin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün müvafiq ehtiyatları (resursları) mövcud olur. Bu ehtiyatlar sahənin xarakterinə uyğun olaraq formalaşır. O cümlədən turizm sferasının da formalaşmasını və inkişafını təmin edən ehtiyatları vardır.

Turizm ehtiyatları – səfər edilən ölkənin (yerin) təbii, mədəni, tarixi, sağlamlaşdırma obyektləri və turistlərin ayrı-ayrılıqda və ya kompleks halında tələb və ehtiyaclarını təmin edə bilən, onların fiziki və mənəvi qüvvələrinin bərpası və inkişafına kömək edə bilən digər obyektlər məcmusudur.

Turizmin ehtiyatlar potensialını aşağıdakı kimi təsnifata bölmək olar: 1) maddi-texniki baza, 2) insan-əmək resursları, 3) maliyyə resursları, 4) təbii-coğrafi resurslar, 5) informasiya-kommunikasiya resursları vəs.

Turizmin maddi-texniki bazası (MTB) təşkil olunmuş turizmin inkişafının əsasını təşkil edir. Turizmin maddi-texniki bazasına aşağıdakılar aiddir: turist firmaları (turagent, turoperator); mehmanxanalar; turist bazaları; ticarət və qidalanma müəssisələri; avtonəqliyyat müəssisələri; turizm avadanlıqları və inventarları kirayə verən müəssisələr; turist yollayışı realizasiyası büroları; nəzarət-xilasetmə müəssisələri; turist klubları; dayanacaqlar və s. Turizmin MTB obyektləri 3 əsas əlamət əsasında təsnifləşdirilir: 1) göstərilən xidmətin növünə görə, 2) iqtisadi elementlər üzrə, 3) təsərrüfat subyektinin mülkiyyət növünə görə.

Xidmətin növünə görə MTB obyektləri – kompleks turizm xidməti göstərən müəssisələrə (turist firmalarına); səyahətin təşkilini, yerləşməni (yaşayış, gecələmə), qidalanmanı, nəqliyyat xidmətini həyata keçirən müəssisələrə və digər müəssisələrə (tədris müəssisələri, klublar və s.) ayrılır.

İqtisadi elementlərinə görə MTB – əsas fondlara və dövrüyyə vəsaitlərinə ayrılır. Mülkiyyət növü üzrə MTB obyektləri şəxsi turist firmalarına, təsərrüfat subyektlərindən icarəyə

götürülmüş və vətəndaşlardan icarəyə götürülmüş obyektlərə bölünür.

Turizm ehtiyatlarını iki böyük qrupa bölmək olar: 1) Təbii ehtiyatlar; 2) İnfrastruktur ehtiyatlar.

Turizm sənayesi bütünlüklə təbii resurslar bazası ilə əlaqəlidir. Belə bazalar adətən istirahət edən üçün atraksiyon üstünlüyə malik olan toxunulmamış təbiət olmalıdır: a) təbii ərazi turistlərin sıxlığından qaçmaq üçün lazımi səviyyədə geniş olmalıdır, b) müxtəlif risklərdən o cümlədən çirklənmədən, zəhərləyici bitkilərdən, təhlükəli heyvanlardan, həşəratlardan və s. müdafiə olunmuş olmalıdır.

Azərbaycanda turizm bazarının inkişafı üçün bütün obyektiv şərtlər mövcuddur. Bu hər şeydən əvvəl onun əlverişli siyasi - coğrafi mövqeyə malik olması ilə izah olunur. Azərbaycanın qədim tarixə malik olması, Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi, tarixi abidələrlə zənginliyi, dünyanın 11 iqlim qurşağından 9-nun burada mövcudluğu və insanların qonaqpərvərliyi turizmin inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar yaradır. Ölkəmizdə 12 təbii və tarixi qoruq, 17 müvəqqəti qoruq və ovçuluq təsərrüfatı mövcuddur. Müxtəlif regionlarda 6 mindən artıq memarlıq və mədəniyyət abidələri qorunub saxlanılır. YUNESKO tərəfindən qeydiyyatda alınan «İçəri Şəhər», Qız qalası, Şəki Xan sarayı, Möminə Xatun Türbəsi və digər mədəniyyət abidələri artıq bütün dünyada məşhurdurlar.

Turizmin maddi-texniki bazasının əsas və mühüm əhəmiyyət kəsb edən elementlərindən biri yerləşmə vasitələridir. Hal-hazırda dünyada yerləşmə vasitələrinin 30-dan artıq təsnifat sistemi mövcuddur. Hər bir ölkənin öz milli standartları qəbul edilir və istifadə olunur. Bu standartlardan daha geniş yayılmışı ulduzların verilməsidir. Bu xüsusilə avropada daha çox istifadə olunur. 1989-cu ildə Beynəlxalq Turizm Təşkilatı (VTO) təsnifat standartları əsasında regionlararası uyğunluq kriteriyaları ilə, regional komissiyalar tərəfindən mehmanxanaların təbəqələnməsini hazırladı. Bu təsnifatın məsləhət

xarakterli olmasına baxmayaraq, əsasən beynəlxalq standart kimi qəbul edilir.

İnfrastruktur dedikdə fəaliyyətdə olan istehsal və qeyri istehsal sahələrinə xidmət göstərməklə məşğul olan hər hansı təsərrüfat sahəsi başa düşülür. **Turizm infrastrukturunu** isə turizm sənayesinin normal fəaliyyət göstərə bilməsi və turizm resurslarının səmərəli istifadə olunması üçün əruri olan məcmuu şərtlər kimi nəzərdə tutulur. Buraya kompleks şəkildə mühəndis-kommunikasiya şəbəkəsi, o cümlədən telekommunikasiya şəbəkəsi, müxtəlif təyinatlı rahat yollar, hava limanları, turistlərin müvəqqəti qalma yerləri, nəqliyyat vasitələri, əyləncə mərkəzləri, müxtəlif mətbəx nümunələrini təklif edən restoranlar, parklar, istirahət guşələri, rabitə-informasiya şəbəkələri, hədiyyəlik əşya mağazaları daxildir. Turizm infrastrukturunun mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün onun turizm məhsulu kimi necə təklif olunmasını, turizm bazarını-buradakı tələb və təklifin qarşılıqlı münasibətini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Turizm təklifini formalaşdıran elementlərin ilkin və sonradan yaradılmış hissələr halında öyrənilməsi ona əsaslanır ki, turizmin təşkili üçün mövcud olan resurslardan hansıların artıq istifadədə olması və hansıların bu işə cəlb olunması məsələsi aydınlaşsın. Bu baxımdan turizm təklifi kimi istifadə olunmayan, ancaq turistləri özünə cəlb edən ilkin şəraiti qiymətləndirmək lazımdır. Bunun üçün isə aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur.

a) turist qəbul edən ölkənin təbii xüsusiyyətləri (coğrafi vəziyyəti, iqlim xüsusiyyətləri, ərazi quruluşu, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi).

b) turizm destinasiyasının sosial-mədəni mühiti (mədəniyyəti, adət-ənənələri, dünyəvi və dini quruluşu, qonaqpərvərliyi, milli mentaliteti).

c) turizm infrastrukturunu. Bunlar ərazidəki müxtəlif təyinatlı yollar, kommunikasiya sistemləri, elektrik, su və qaz

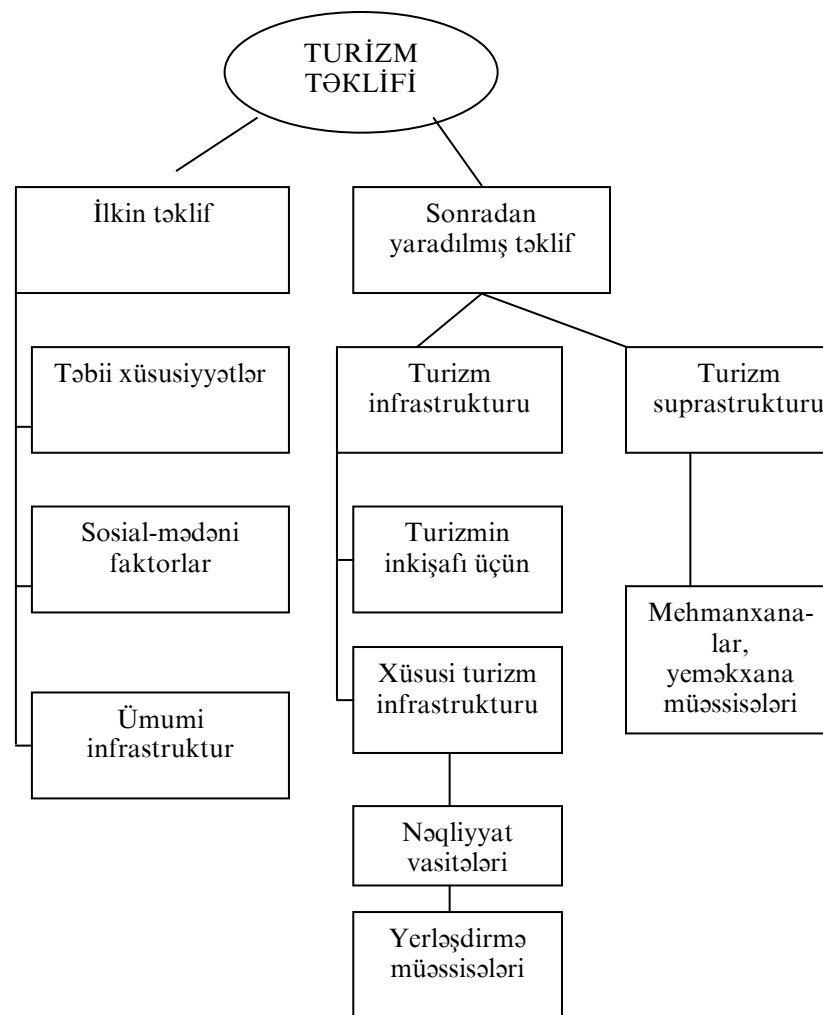
təchizatı, təmizləyicə qurğular, mədəniyyət və istirahət müəssisələri kimi müəyyənləşdirilir.

Turizmdə ilkin təkliflə müqayisədə sonradan yaradılmış təklif tamamilə turizm məqsədi daşımaqdadır. Bununla belə bu təklifin özü də iki hissəyə bölünür. Bunlar turizm infrastrukturunu və turizm suprastrukturuna bölünür. Bundan əlavə turizm infrastrukturunun özünü də iki hissəyə ayırmaq olar. Turizmin inkişafı üçün infrastruktur və xüsusi turizm infrastrukturunu. Turizmin inkişafı üçün nəzərdə tutulan infrastrukturun ümumi infrastrukturla müəyyən bir əlaqəsi mövcuddur. Belə ki, ərazidə yerli əhəlinin normal həyat fəaliyyəti üçün lazım olan ümumi infrastruktur turistlər üçün də kifayət edə bilər. Lakin əksər hallarda əlavə miqdarda insanların (turistlərin) ehtiyaclarını ödəyə bilmək üçün əlavə şəraitin (turizm infrastrukturunun) yaradılmasına ehtiyac yaranır.

Turizm infrastrukturunun mühüm tərkib hissəsi kimi xüsusi turizm infrastrukturunu misal göstərmək lazımdır. Buraya turizm xidmət edən nəqliyyat vasitələri, turistlərin yerləşdirilməsi üçün lazım olan müəssisələr, kurortlar, əyləncə müəssisələri, konfrans və biznes mərkəzləri, müxtəlif vasitəçilik xidmətləri göstərən müəssisələr daxildir.

Turizmdə əvəzsiz rol oynayan mehmanxana və yeməcxana xidmətləri göstərən müəssisələr turizm infrastrukturuna daxil edilmirlər. Başqa sözlə ifadə etsək bu tipli müəssisələr turizmdə yardımçı rol oynamayıb, elə birbaşa turizmin həyatı funksiyasını ifadə etməkdədir. Bu fikri turizm sahəsində məşhur olan belə bir tezislə də ifadə etmək mümkündür: «Yerləşdirmə yoxdursa turizm də yoxdur». Doğrudan da elə turistə verilən tərifdən də görüldüyü kimi turist getdiyi destinasiyada ən azı 24 saat qalmalıdır. Bu işə avtomatik olaraq bu prosesə yerləşdirmə müəssisələrinin (otel, motel, turbazə) və yeməcxana müəssisələrinin (restoran, kafe, bar) iştirakını zəruri edir. Ona görə də bu müəssisələr turizmin təşkilində turizm suprastrukturunu kimi tanınmaqdadır.

Ümumiyyətlə turizm infrastrukturunun sxematik olaraq təsvir etsək, onun təsvirini belə vermək mümkündür:

Bu maraqlı obyektlərə turistlərin çata bilməsi və ya başqa sözlə turizm xidmətinin reallaşması üçün aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

a) turizm obyektini barəsində potensial turistlərə lazımı informasiyanın çatdırılması və onlarda gələcək səfərlər üçün ilkin motivasiyaların yaradılması;

b) turistlərinin bu obyektlərə kifayət qədər təhlükəsiz və rahat bir şəkildə çatdırılması üçün komfortlu şəraitin yaradılması;

c) bütün bu kimi şərtlərin təmin olunması ilə turistlərin geri-öz vətənlərinə müsbət təsüuratla yola salınmasını təmin etmək.

Turizm sferasının *əsas kapitalı* özündə əsas etibarilə MTB sahələrini əks etdirir. Buraya hər şeydən əvvəl mehmanxana-restoran təsüürüfatı, turizm və istirahət bazaları, pansionat, sanatoriya və s. daxildir. MTB-ya daha geniş aspektdə yanaşdıqda-turizm kompleksi səviyyəsində buraya nəqliyyat, qida məntəqələri, mədəni-tarixi obyektlər və turizm kompleksinin digər bölmələri daxil olur. İstənilən halda yerləşdirmə, qidalanma və istirahətdən başqa turizm sferasının əsas kapitalına su, meşə, relyef xüsusiyyətləri olan rekreasiya mühiti də aiddir.

Əsas fondlar özündə əmək vasitələrini əks etdirir. Hansı ki, öz natural əşya formasını dəyişmədən istehsal prosesində bir neçə dəfə istifadə olunur. Əsas fondlara dəyəri əməyin ödənilməsinin minimal məbləğinin 100 ölçüsündən yuxarı və xidmət etmə müddəti bir ildən artıq olan əmək vasitələri daxildir.

Əsas fondlar xüsusiyyətdən asılı olaraq aktiv və passiv hissəyə ayrılır. Aktiv əsas fondlar – bilavasitə məhsulu hərəkətə gətirir, istehsalın ölçüsünü və işçilərin əmək məhsuldarlığını müəyyənləşdirir. Buraya maşınlar, avadanlıqlar, alətlər və s. aid edilir.

Passiv əsas fondlar əmək fəaliyyəti üçün şərait yaradır. Buraya binalar, kommunikasiya vasitələri, qurğular, ötürücü tikililər və s. daxildir.

Turizm inkişafında təbii artım, əhali və ekoloji mühütdə baş verən dəyişmələri nəzərə alır. Təbii artım hər bir

respublikada iqtisadi amilə yanaşı baş verən iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişmələri ilə mövcud olur. O, cümlədən meşə, dağ və iqlimin dəyişməsi adi amil olmaqla hər hansı növ turizmin cari ildə artımına və azalmasına səbəb olur.

Ona görə də turizmin təşkili aspektində kadr potensialı, reklam və həmçinin turist kimi respublikaya gəlmişlərin ictimai rəyi əsas rol oynayır.

Turizmin resurslarına turizmin fəaliyyət strukturunu müəyyən edən amil kimi baxılır. Bu təbii, tarixi – mədəni, infrastruktur obyektlər və komplekslər, onların elementləri və xüsusiyyətləri, əhəlinin sağlamlığının və əmək qabiliyyətinin bərpasını təmin edən, onların intellektual səviyyəsini artıran hansı ki, turizm tələbatında birbaşa və ya dolaylı istifadə olunur və kompleks turist xidməti istehsalı üçün əsas obyekt kimi çıxış edir. Turizm resursları arasında təbii-antropogen, bilavasitə mövcud resurslar və sosial-iqtisadi cəhətdən maksimal istifadə qabiliyyətində olan resurslar fərqləndirilir.

Müasir dövrdə turizm və İnternet birgə inkişaf edən sahələr kimi qiymətləndirilir. Bir-biri ilə olan əlaqələrinə görə turizm və İnternet şəbəkəsi qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayan, bərabər inkişaf edən sahələrdir. Ümumiyyətlə müasir dövrdə informasiya sistemləri ilə bu və ya digər səviyyədə əlaqəsi olmayan sahə tapmaq mümkün deyildir. Turizm isə özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə informasiya dəstəyinə daha çox ehtiyacı olan bir sahədir. Dünyada turizm məhsulunun böyük bir hissəsinin məhz internet vasitəsilə reallaşması turizmin informasiya dəstəyinə nə qədər həssas olduğunu göstərir. Turizmin inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya vasitələri kimi infrastruktur şəraitinin yaradılması sahəsində çoxlu görüləcək işlər vardır. Xüsusən elektron kart tipli avtomat telefon köşklərinin turistlərin istifadəsinə verilməsi, internet kafelərin miqdarının artırılması üçün işlər görülməlidir.

7.3. Turizmin marketing planlaşması

«Marketing» termini ingiliscə «market» (bazar) sözündən götürülüb, bazar fəaliyyəti, bazarla iş mənasını verir.

Marketing təsərrüfat funksiyası və ya müasir biznes fəlsəfəsi kimi bir tərəfdən tələbatın diqqətlə hərtərəfli və sistemli öyrənilməsinə, istehlakçıların zövq və maraqlarının, istehsalın bu istiqamətə yönəlməsinə, bazarda təklif olunan məhsulun ünvanlılığının təmin edilməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən isə o, bazara fəal təsir etməklə alıcıların marağı və tələbatının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bütün bunları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, marketing fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

- alıcıların ehtiyaclarının, tələb və tələbatının müəyyən-ləşdirilməsi;
- alıcılar üçün zəruri olan və onların tələbatını ödəmək qabiliyyətində olan məhsulların hazırlanması və bazara təklif olunması;
- satıcı üçün lazımi gəlir gətirən və alıcılar üçün məqbul sayılan qiyməti təyin etmək;
- məhsulun istehlakçıya çatdırılmasının daha səmərəli və rahat yolunun seçilməsi;
- tələbin formalaşdırılması və stimullaşdırılması məqsədilə bazara fəal təsir vasitəsi və metodlarından istifadə olunması və əsaslandırılması.

Sözsüz ki, qeyd olunan hər bir istiqamət özü-özülüyündə vacibdir. Ancaq o da məlumdur ki, onların hər birinin əhəmiyyəti o vaxt artır ki, onlar birlikdə və bütövlükdə mövcud olsunlar. Bu hala marketing konsepsiyasının realizasiyası deyilir.

Marketing konsepsiyası vasitəsilə firmanın bütün fəaliyyətində bazarın vəziyyətinin daimi uçotu həyata keçirilir və potensial alıcıların ehtiyac və tələbatlarının dəqiq öyrənilməsi, onun qiymətləndirilməsi və gələcəkdə mümkün dəyişikliklərin uçotu əsaslandırılır.

Beləliklə marketing xidməti fəaliyyət sferası kimi anlayışdan idarəetmənin bazar konsepsiyasına qədər yol keçmişdir. Müasir dövrdə bir çox mütəxəssislər marketingə bazarın idarə olunması istiqamətini təmin edən mürəkkəb dinamik bir sistem kimi baxır.

Turizmdə marketing – müxtəlif ölkə sahibkarlarının kollektiv yaradıcılıq məhsuludur. Marketing həmdə zamanla inkişaf edir.

İlkin tarixi mərhələ istehsal konsepsiyası adlandırılır. Bu konsepsiya turizm müəssisələrində 20-ci əsrin 50-ci illərinə qədər geniş istifadə edilmişdir. Məhz bu dövrdə turizm xidmətində tələb təklifi əsaslı şəkildə yüksəlmişdir (satıcı bazarı).

60-cı illərin əvvəllərində turizm bazarında tələb və təklif arasında münasibətlərdə ilk dəyişiklik əlaməti meydana gəlmişdir. Rəqabət mübarizəsi kəskinləşmişdir. Bu öz əksini kommersiya gücünün intensivləşdirilməsi konsepsiyasında tapmışdır. Bu satışın stimullaşdırılması və reklamın vasitəsilə maksimum həcmdə satışın təmin olunmasını göstərir.

70-ci illərin ortalarında turizm sferasında alıcı bazarı formalaşmışdır, hansı ki, burada tamamilə başqa bir «oyun qaydaları» mövcuddur. Bu rəqabət mübarizəsində nailiyyət əldə etmək üçün, ilk olaraq bazarı dərinləndirərək öyrənmək, sonra isə bu bazarın tələbinə uyğun xidməti təklif etmək zəruridir. Deməli alıcı tələbinin bilinməsi, turist-istehlakçı probleminin əsaslı öyrənilməsi realizasiya siyasətini formalaşdırır. «Tələbatı müəyyənləşdir və təmin et» - ifadəsi bütövlükdə turizmdə marketing konsepsiyasını xarakterizə edir.

Marketing konsepsiyası – alıcıların ehtiyac və tələbatlarının kompleks gücünün möhkəmləndirmək istiqamətləndirilməsidir. Marketing fasiləsiz bir proses olub, daimi müştərilərin yeni tələbatını bilmək və səmərəli nəticəyə nəzarət olunmasına xidmət edir. Bu isə son nəticədə inkişafa əlavə stimül verir.

Turizmdə marketing – qərarların hazırlanması, qəbulu və onların istifadəsi ilə müşayət olunur, bu zaman biznesdə qeyri – müəyyənlik və risk səviyyəsi şəraiti nəzərə alınır. Real və vaxtında əldə olunmuş informasiya ilə risk səviyyəsini əhəmiyyətli səviyyədə kiçiltmək və kifayət qədər etibarlılığa malik olmaq olar. Marketing konsepsiyası güman edir ki, informasiya müəssisənin vacib resursu olaraq heçdə maliyyə və işçi heyətindən az əhəmiyyət kəsb etmir. Marketing informasiyası turizm müəssisələrinin fəaliyyətinə aşağıdakı istiqamətlərdə kömək edir:

- konkret üstünlük qazanmağa; maliyyə riskini aşağı salmağa; istehlakçıların firmaya və onun xidmətinə münasibətini aydınlaşdırmağa; daxili və xarici mühitin vəziyyətini təhlil etməyə; strategiyanın realizasiyasını uzlaşdırmağa; bazar fəaliyyətini qiymətləndirməyə; firma və onun xidmətinə inamı yüksəltməyə; menementin həssas imkanlarını doğrultmağa; fəaliyyətin effektivliyini yüksəltməyə.

Beləliklə turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin bütün mərhələlərində uğurlu fəaliyyətin təmin edilməsində marketing informasiyası mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Marketing tədqiqatı aparılan zaman ola bilər ki, həm ilkin, həm də ikinci informasiyadan istifadə olunsun. İlkin informasiya turizmdə müəyyən problemin həll edilməsi məqsədilə birinci yığılan məlumatdır. İkinci informasiya, başqa məqsədlərlə daha tez yığılandır, hansı ki, onu sadəcə olaraq kitabxanada əyləşməklə və yaxud digər məlumat saxlanılan yerlərdən əldə etmək olar. İkinci informasiya mühasibat uçotundan və statistika hesabatlarından, xüsusi publikadan, sorğu kitabçalarından və s. – də əldə edilən məlumatları özündə əks etdirir. Başqa sözlə ikinci informasiya kabinet tədqiqatı yolu ilə yığılır.

İkinci informasiya mənbəyinə görə daxili və xarici məlumata bölünür.

Daxili informasiyaya aşağıdakılar aiddir: gəlir və xərclərin uçotu; balans uçotu; turaqentin və digər kanallarda satış

uçotu; faktura - hesabı; əvvəlki tədqiqatın hesabatı və s. Daxili informasiya turizm müəssisəsinə öz daxilində olan boşluqları tapmağa imkan verir.

Daxili informasiyanın mənbələrini aşağıdakı zəruri hissələrə ayırmaq olar:

- statistik hesabat; mühasibat hesabatı; daxili statistika; bir az əvvəl tədqiqatı aparılan material; mövcud müqavilələr; yoxlama aktları; rəftarla, davranışla tanışlıq; müxtəlif növdə arayışlar, hesabatlar; mövcud və operativ istehsal və elmi – texniki informasiya; istehlakçıların şikayət və təklifləri; işgüzar yazışmalar və s.

Qeyd edək ki, müəssisə rəhbərləri və mütəxəssislər marketing qərarlarının hazırlanması və qəbulu zamanı adətən bu mənbələrin hamısından istifadə edirlər.

Xarici informasiya sistemi metodiki üsul və mənbələrə əsaslanır, hansı ki, onların köməyi ilə xarici marketing mühitində olan hadisə və vəziyyətlə bağlı informasiya almaq olar. Xarici informasiyanın yığılması aşağıdakı istiqamətlərdə müxtəlif növ məlumatların toplanmasını nəzərdə tutur:

- turizm müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi və ya fəaliyyət göstərməyə hazırlaşdığı bazarlarda vəziyyət;
- makro səviyyədə vəziyyət və bu vəziyyətin inkişaf meylləri;
- bazarda fəaliyyət göstərən qüvvələr nisbəti (müvcud və potensial rəqiblər, istehlakçılar, auditoriya əlaqələri və s.).

Xarici informasiya sistemi ümumi marketing informasiyası və məhdud dairədə marketing informasiya mənbəyinə əsaslanır. Ümumi marketing informasiyasında əsasən aşağıdakı mənbələrdən istifadə olunur:

- ümumi iqtisadiyyat istiqamətli kitablar;
- statistik nəşrlər;
- sorğu kitabçaları;
- radio, televiziya;
- kütləvi xarakter daşıyan reklam fəaliyyəti;

- normativ və qanunverici aktlar və digər dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının qərarları;
- sərgilər, toplantılar, təqdimetmə yığıncaqları və s.;
- ictimai, siyasi və dövlət rəhbərlərinin çıxışları vəs.;

Məhdud dairədə marketing informasiya sistemi isə aşağıdakı mənbələrə əsaslanır:

- müəssisənin maliyyə və mühasibat hesabatları buraxılışları;
- turizm müəssisəsinin rəhbər və mütəxəssislərinin hesabat xarakterli müsahibələri;
- dar çərçivədə ixtisaslaşmış dövrü mətbuat nəşrləri (qəzetlər, jurnallar, bülletenlər və s.);
- kitablar, dərsliklər və s.;
- turizmin iqtisadi icmalına dair nəşrlər;
- müəssisənin çap edilmiş reklamları (kataloq, buklet vəs.);
- ixtisaslaşmış sərgi və yarmarkalar;
- turiz müəssisəsinə təşrif buyuranlar;
- turistlərin xarakterlə tanışlıq, ixtisaslaşmış firmalarda geniş istifadə olunan möhürlənmiş məhsul və ya məşin informasiya daşıyıcıları;
- kommersiya bazaları və bank məlumatları;
- şəxsi əlaqə kanalları (istehlakçılarla şəxsi əlaqə, digər firmalarla informasiya mübadiləsi, firmanın sərgilərdə və s.).

Qeyd edək ki, xarici informasiya mənbəyi çoxdur. Ona görə də müəssisənin maraqları sferası ilə bağlı bütün məlumatları toplamaq qeyri mümkündür. Deməli geniş həcmdə mənbələrdən ən qiymətlini seçmək lazımdır. İlk informasiyanın yığılması zəruriliyini müəyyənləşdirdikdən sonra, onun əldə olunması metodunu seçmək lazımdır. İlk marketing informasiyasının yığılmasında əsasən 3 metoddan istifadə olunur: 1) sorğu metodu, 2) müşahidə metodu, 3) eksperiment metodu. Burada konkret metodun seçilməsi aparılan tədqiqatın məqsədi ilə bağlıdır. Sorğu metodu imkan verir ki, verilən suallar vasitəsilə informasiya yığılsın. Sorğu metodu faktiki sorğu, rəy sorğusu və aydınlaşdırıcı sorğuya bölünür.

Faktiki sorğu digər sorğu növlərinə nisbətən daha vacib əhəmiyyətə malikdir. «Siz keçən il məzuniyyətinizi öz ailənizlə nə vaxt və harada keçirmisiniz?» sualı respondentdən dəqiq cavab tələb edir. Faktiki sorğu ilə effektiv nəticələr əldə olunur, baxmayaraq ki, bəzən respondentin yaddaşının zəifliyi qeyri dəqiq informasiyaya gətirib çıxarır.

İstehlakçıların rəy sorğusu metodunun istifadəsi zamanı respondentlərdən nə isə haqqında öz fikirlərini bildirmək xahiş olunur. Məsələn: respondentdən soruşulur, hansı turizm məhsulu onun üçün cəlbedici idi: A yaxud B və yaxud hansı məhsulun reklamı daha keyfiyyətli idi? Bu sorğu dəyərli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Aydınlaşdırıcı sorğuda respondentlər reportyor qisminə çıxış edirlər. Məsələn: onlardan xahiş olunur aydınlaşdırınlar ki, niyə ancaq bu qərarı qəbul etdilər, niyə onlar göstərdikləri aviaşirkəti seçdilər, niyə istirahət üçün göstərdikləri ölkəni seçdilər və s.

Müşahidə metodu bilavasitə insanları və məlumatın yığılması prosesində şəraiti müşahidə etməklə qurulur. Müşahidə metodunun üstünlüyü ondadır ki, o daha dəqiq informasiyanın yığılmasına imkan verir və istehlakçıların davranışlarını təsvir edir. Bu metodun çatışmamazlığı digər metodlarla müqayisədə bəhə başa gəlməsi və onu bir neçə halda da dəyişilməsinin qeyri mümkün olmasıdır.

Eksperiment metodu səbəb – nəticə münasibətlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə testlərin aparılmasını nəzərdə tutur.

Müasir turizmi reklamsız təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Bu o dərəcədə həcmli və çoxaspektli bazar fəaliyyəti formasıdır ki, onu bir çox hallarda müstəqil istiqamətlərə bölürlər. Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, reklam yalnız marketing kompleksində maksimum effektivlik yaradır. O, marketing sisteminin tərkib hissəsidir.

«Reklam» latın mənşəli söz olub (qışqırmaq) aşağıdakı mənaları ifadə edir:

- alıcıları cəlb etmək məqsədilə nəyəsə geniş tanışlıq yaratmaq tədbiridir;

- kimsə və nəyəsə haqqında populyarlığın yaradılması məqsədilə tanışlığın genişləndirilməsidir.

Bir çox mütəxəssislərin fikrincə, reklama kommunikasiya forması kimi baxmaq olar, hansı ki, məhsul və xidmətlərə keyfiyyət gətirməyə çalışır.

Reklam – turizm müəssisəsinin öz müştərilərinə informasiyanın çatdırılması cəhdinin ən ideal alətidir. Onun vasitəsilə müştərilərin diqqətini təklif olunan xidmətə cəlb etmək, müəssisənin özünün müsbət imicini yaratmaq və onun ictimai əhəmiyyətini göstərmək mümkün olur. Ona görə də effektiv reklam fəaliyyəti – xüsusi kommunikasiya strategiyasının və bütövlükdə marketinq strategiyasına nail olmaq məqsədilə mühüm vasitədir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, turizm sferası ən iri reklam sahələrindən biridir. Xarici turizm firmalarının iş təcrübəsi göstərir ki, onlar öz fəaliyyətlərindən əldə etdikləri gəlirin təxminən 5-6 %-ni turizm səfərlərinin reklamına xərcləyirlər.

Marketinq fəaliyyəti çəçivəsində reklam istehlakçılara güclü təsir vasitəsi rolu oynayır. Lakin onun rolunu və əhəmiyyətini hədsiz dərəcədə yüksəltmək də olmaz. Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, marketinq işini yalnız reklam üzərində cəmləşdirmək bazar nailiyyətinin qarantı olmur. Reklam özü-özülüyündə marketinq kompleksinin digər elementləri ilə açıq əlaqədədir, lakin o aşağı effektiv olmaqla yanaşı hətta bəzi hallarda mənfi nəticələrə də gətirib çıxarır. Tanınmış ABŞ mütəxəssisi A. Polits reklamın 2 əsas qanunu qeyd etmişdir:

1. Reklam yaxşı malın satışını stimullaşdırır və pisin iflasını tezləşdirir;

2. Reklam, malın fərqli əlamətinin olmasının hansı ki, əhəmiyyətsiz sayda saxlanılır və istehlakçı bunu görmür, praktiki mövcudluğunu göstərir və bu hal məhsulun iflasa uğramasını gücləndirir.

Reklamda əsas tələblərdən biri doğruluqdur. Təəssüf ki, bu «qızıl» qaydaya bir çox turizm müəssisələri əməl etmirlər. BMT-nin Beynəlxalq siyasi və vətəndaş hüquqları konvensiyasında reklam fəaliyyətinin əsas prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- hüquqi təminatlılıq, ədəblilik, səliqəlilik, vicdanlılıq;
- gerçəklik, cəmiyyət qarşısında cavabdehlik hissi;
- mövcud qaydalara uyğun vicdanlı rəqabət.

Turizmdə reklam fəaliyyəti Azərbaycanda da mövcud qanunvericiliyə əsasən tənzimlənir. Bu fəaliyyət növündə əsas normativ akt – Azərbaycan respublikasının « Reklam haqqında» qanunudur (3 oktyabr 1997-ci il). Turizm məhsulu haqqında məlumat konkret və dəqiq olmalıdır. Bu məsələ qanunda da öz əksini tapmışdır.

Turizmdə əsas reklam vasitələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- kütləvi informasiya vasitələri;
- çap reklam nəşrləri (braşuralar, bukletlər, kataloqlar, plakatlar vəs.);
- kino və videoreklam;
- küçə reklamı;
- reklam süvenirləri;
- sərgilər, birjalar, yarmarkalar;
- kapyüter reklamları və s.

7.4. Turizmin inkişafının dövlət tənzimlənməsi

Ölkəmizin zəngin təbii sərvətlərə malik olması, özünəməxsus iqlimi, fauna və florası, geosiyasi regionda yerləşməsi, Böyük İpək Yolunun Azərbaycandan keçməsi, zəngin neft, qaz və karbohidrogen ehtiyatlarına malik olması daim xarici iş adamlarının diqqət mərkəzindədir. Xarici turizmin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirmək məqsədilə, həmçinin respublikamızın vətəndaşlarının turist kimi xaricə getməsini və xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycana gəlməsini, nazirlik, idarə

və təşkilatların xarici turizm sahəsində fəaliyyətini əlaqələndirmək məqsədilə 1991-ci ilin sentyabrında Xarici Turizm üzrə Baş İdarə ləğv olunaraq, onun əvəzində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti nəzdində Xarici Turizm Şurası yaradılmışdır. Struktur İslahatlara dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına əsasən 2001-ci il 18 aprelində Xarici Turizm Şurası ləğv edilərək Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yaradılmışdır. Həmin ilin sentyabr ayında isə Azərbaycan Ümumdünya Turizm Təşkilatına üzv qəbul edilmişdir. Azərbaycanda turizmin inkişafının hüquqi bazasının əsası isə 27 iyul 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Turizm haqqında» Qanunun qəbulu ilə qoyulmuşdur.

Dövlət turizm fəaliyyətini aşağıdakı istiqamətlərdə tənzimləyir:

1. turizm fəaliyyətinə kömək edir və onun inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır;
2. turizm fəaliyyətinin üstün istiqamətlərini müəyyən edir və onun həyata keçirilməsinə kömək edir;
3. Azərbaycan Respublikası haqqında turizm üçün əhəmiyyətli bir ölkə kimi təsəvvür formalaşdırır.

Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- turistlərin səyahətləri zamanı istirahət, yerdəyişmə azadlığı və digər hüquqlarını təmin etmək;
- ətraf mühiti (təbiəti) qorumaq;
- turistlərin səyahətləri zamanı onların tələbatlarını təmin edən turizmin infrastrukturunu inkişaf etdirmək;
- yeni iş yerləri yaratmaq, dövlətin və onun vətəndaşlarının gəlirlərini artırmaq;
- beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirmək, turizm baxış obyektlərini qoruyub saxlamaq, təbii, tarixi və mədəni irsdən səmərəli surətdə istifadə etmək.

Turizm fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin üsulları aşağıdakılardır:

- Turizm infrastrukturunu sahəsində münasibətlərin təkmilləşməsinə yönəldilmiş normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi;

- daxili və dünya turizm bazarlarında turizm məhsulunun hərəkətə gətirilməsinə kömək göstərilməsi; turistlərin hüquq və maraqlarını müdafiə etmək, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- turist infrastrukturunu sahəsində xüsusi narazılığın verilməsi, standartlaşdırma və turizm məhsulunun sertifikatlaşdırılması;

- turizmin inkişaf etdirilməsi üzrə məqsədli dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması;

- turizm infrastrukturuna investisiya qoyuluşu, o cümlədən xarici investorların cəlb olunması üçün əlverişli şərait yaradılması;

- turizm fəaliyyəti sahəsinin kadr təminatına kömək edilməsi;

- turizm infrastrukturunu sahəsində elmi tədqiqatların inkişaf etdirilməsi;

- Azərbaycan turistlərinin, turoperatorlarının, turagentlərinin və onların birliklərinin beynəlxalq turizm proqramında iştirakına şərait yaradılması;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş digər üsullar.

Turizm sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardır:

- turizm sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarını və bu sahənin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- turizmin inkişafına dair dövlət proqramını işləyib hazırlamaq; turizmin normativ bazasını işləyib hazırlamaq;

- turizmdə sahələrarası və regionlararası fəaliyyəti əlaqələndirmək;

- Azərbaycan Respublikasını xaricdə əhəmiyyətli turizm ölkəsi kimi tanımaq məqsədilə informasiya şəbəkəsi yaratmaq;

-veynəlxalq turizm təşkilatlarında Azərbaycan Respublikasının nümayəndəliyini təşkil etmək, turizmin inkişafına dair beynəlxalq proqramın işlənilib hazırlanmasında iştirak etmək, turizm sahəsində əməkdaşlıq üzrə müqavilələr bağlamaq və onların həyata keçirilməsi mexanizmini işləyib hazırlamaq;

-ərazi turizm ehtiyatları kimi qəbul edilmiş obyektlərin qorunmasını və fəaliyyətini təşkil etmək;

-turizm sahəsində peşə-ixtisas təhsili üzrə istiqamətləri və ixtisasların siyahısını müəyyən etmək;

-turizm qanunvericiliyinin icrasına nəzarət etmək; turizm sahəsində standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma qaydalarını hazırlamaq; turizm təşkilatlarının reyestrini aparmaq;

- mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaaraq, turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan və turistlərə xidmət göstərən bütün müəssisələrdə xidmətlərin dövlət standartlarına riayət olunmasına nəzarət etmək.

Turizm fəaliyyətində dövlət tənzimləməsinin əhəmiyyətini başa düşmək üçün ona idarə olunan bir sistem kimi yanaşmaq məqsəduyğundur. Beynəlxalq turizmin inkişafında Ümumdünya Turizm Təşkilatının rolu əvəzsizdir.

Bu təşkilat 1925-ci ildə Haaqada Rəsmi Turist Assosiasiyaları Beynəlxalq konqresi kimi yaradılmış və ona daimi struktur statusu verilmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra təşkilatın adı Rəsmi Turist Assosiasiyaların Beynəlxalq İttifaqı kimi dəyişilmiş və qərargahı Cenevrə şəhərinə köçürülmüşdür. Hazırda turizm inkişaf edir və müasir həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməyə başlayır. Odur ki, turizmin inkişafına nəzarət, hökumətlərarası əlaqələrin tənzimlənməsini təmin etmək və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün daha effektiv mexanizmin yaradılması tələb olunur. 1970-ci il sentyabrın 27-də Meksikada keçirilən Fövqəladə Baş Assambleyasında Rəsmi Turist Assosiasiyaların Beynəlxalq İttifaqının dövlətlərarası quruma çevrilməsi qərara alındı və Ümumdünya Turizm Təşkilatının nizamnaməsi qəbul olundu. Hazırda bu

təşkilat özündə 150 dövləti birləşdirir və üzv ölkələrin turizm siyasətinin formalaşmasında, həyata keçirilməsində yaxından iştirak edir. İndi bütün dünya 1970-ci ildən başlayaraq hər il 27 sentyabrı Beynəlxalq Turizm günü kimi təntənəli şəkildə qeyd edir. Son dövrlər inkişaf etmiş ölkələrdə bu günün rəsmi surətdə qeyd olunması ənənə halını almışdır.

Turizmə bir sistem kimi iki alt sistemin – turizmin subyektinin və turizmin obyektinin məcmusu kimi baxılır. Turizm subyektini dedikdə, özünün bir sıra tələbatlarının ödəmək üçün spesifik xidmətlərdən istifadə etməklə turizm tədbirlərinin iştirakçısı olan şəxs – turist başa düşülür. Turizmin obyektini isə turizm subyektinin səyahəti zamanı onun maraq dairəsində ola biləcək hər bir şey nəzərdə tutulur. Tənzimlənən bir sistem kim turizmə təsir edən ətraf mühit isə iqtisadi, ekoloji, texnoloji, siyasi və sosial sistemdən ibarətdir. Turizmin inkişafında dövlətin rolunun aydın təsəvvür edə bilmək üçün keçmiş totalitar rejimə aid olan sərt inzibati nəzarətlə müasir bazar iqtisadiyyatı dövrünə aid olan tənzimləmə tədbirlərini müqayisə etmək olar. Həmin rejimin qaydalarına görə beynəlxalq səviyyədə turizm mübadiləsi dövlətin xüsusi maraqları ilə üst-üstə düşürdü. Əksər hallarda isə bir çox ölkələr üçün qapalı olan turizm marşrutları da məhdud idi. Belə olan bir şəraitdə turizmə özü-özünə dinamik inkişaf edən bir sistem kimi yanaşmaq qeyri-mümkün idi. Bu fikrin sübutu kimi indi bizə həmin dövrdən miras qalmış olan zəif inkişaf etmiş turizm sənayesi, infrastrukturunu, maddi-texniki bazası və s. kimi şəraiti misal göstəmək olar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə dövlət hər bir vətəndaşına sərbəst fəaliyyət azadlığı verməklə turizmin də idarə olunmasında liberallığa yol açır. Bu isə eyni zamanda o deməkdir ki, turizm özünün bütün üstün və çatışmayan cəhətləri ilə maneəsiz olaraq inkişaf edə bilər. Belə kəskin iki meyil arasında dövlət özünün sosial yönümlü siyasəti ilə tənzimləyici mövqeyi tutmaqdadır. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatında hər bir fərdin fəaliyyət azadlığı dövlətin ihsarı

ilə cəmiyyətin bütün üzvlərinin ümumi rifahı xeyrinə məhdudlaşdırılır və ya genişləndirilir.

Beləliklə, dövlət turizm siyasəti yeritməklə onun aşağıdakı istiqamətlərdə inkişafının təmin edir. Turizmin məqsədəuyğun inkişafını təmin etmək üçün iqtisadi, ictimai-siyasi şəraitin seçilməsi; Turizm iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması; Əhalinin daha çox hissəsinin turizmin inkişafında iştirakına yer vermək; Beynəlxalq turizm əməkdaşlığı genişləndirmək. Bu istiqamətdə tənzimləmə fəaliyyəti həyata keçirib, turizm sənayesinin kortəbii inkişafını dövlətin və onun vətəndaşlarının mənafeyi istiqamətinə yönəltmək üçün iki qrup tədbirlər sistemi həyata keçirilə bilər. Bunlar ilk növbədə, sahənin inkişafını müəyyənləşdirən hüquqi, maliyyə, iqtisadi bazanın müəyyənləşdirilməsi, ikincisi isə özəl sektorun maliyyələşdirməkdə çətinlik çəkdiyi prioritet sahələrin, zəruri infrastruktura investisiya qoyuluşunun mexanizminin işlənilib hazırlanmasıdır. Həmin tədbirlərin əhatə etdiyi sahəni isə aşağıdakı şəkildə göstərmək mümkündür:

-turizm sferası üçün kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması;

-turizm sahəsində kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi;

-ölkə daxilində turizm sferasının vəziyyəti barədə informasiya yaymaq;

-milli turizm məhsulunun beynəlxalq turizm bazarında tanıtılması;

-yeni milli turizm məhsulu işlənilib hazırlanmasını təşkil etmək və s.

Müstəqil Azərbaycanın neft strategiyasının əsasını qoyan «Əsrin müqaviləsinin» imzalanmasının 8 ili tamam olmasına iki gün qalmış – 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakı şəhərində Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-nin tikintisinin təməli qoyuldu və bu layihə müvəffəqiyyətlə başa çatdırıldı. Bu layihənin davamı olaraq «Avropa-Qafqaz-Asiya» (TRASEKA) nəqliyyat dəhlizi proqramı çərçivəsində 1998-ci il sentyabr ayının 7-8-də

32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın rəsmi nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakı şəhərində tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirildi və burada Avrasiya nəqliyyat dəhlizi üzərində yerləşən ölkələrin inkişafı, onların təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi, iqtisadi potensialdan daha səmərəli istifadə olunması, ticarətin, turizmin və iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün etibarlı zəmin yaradan saziş imzalandı. 2007-ci il 7 fevral tarixində Tiflis şəhərində Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolunun tikintisi haqqında tarixi saziş imzalanmışdır.

7.5. Regional turizmin inkişaf istiqamətləri

Turizm regional inkişafda, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasında, əhali köçlərinin, xüsusən ucqar kəndlərin boşalmasının qarşısının alınmasında güclü bir alət kimi istifadə oluna bilər. Turizmin ən güclü təsirlərindən biri isə onun təşkil olunma səviyyəsi və qonaqpərvərlik nümunələri ilə ölkə haqqında müsbət imicin formalaşdırılmasıdır. Bütün bunları turizm sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş olan ölkələrin təcrübəsində görmək mümkündür.

Lakin göstərmək lazımdır ki, turizmin bu cür inkişafı heç də təsadüfi olamamışdır. Doğrudur, turizm xidmətinin göstərilməsi, ölkəyə xarici turistlərin cəlb olunması üçün turizm məhsulu yaradılmalıdır ki, onun üçün də təbii, tarixi, mədəni, coğrafi, etnik-milli resurslar tələb olunmaqdadır. Turizm məhsulu kimi istifadə olunan resurslar hər bir ölkədə, o cümlədən ölkəmizdə və onun regionlarında da mövcuddur. Belə ki, yuxarıda göstərdiyimiz müxtəlif məzmunlu resurslar o zaman turizm məqsədilə istifadə oluna bilər ki, onlar müəyyən xarakterlərinə görə təkrar olunmaz və orijinal bənzərsizliyi ilə seçilsinlər. Həmin resursların dünyada, yaxud ən azından regionda analoqu olmadıqda müvafiq turizm məqsədilə səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər. İstər təbii, mineral, ekoloji cəhətdən təmiz, qədim tarixi, dini, milli adət-

ənənələri, geostrateji və işgüzar mühitinə görə Naxçıvan Muxtar Respublikası belə resurslarla zəngindir. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, zəruri infrastruktur, təşkilati, idarəetmə və tənzimləmə tədbirləri olmadan həmin resurslar elə resurs olaraq qalacaq, heç bir qiymət ifadə etməyəcəkdir. Bu isə işçi, sahibkar və dövlət büdcəsinin əldə edə biləcəyi külli miqdarda gəlirin itirilməsi deməkdir. Ölkənin regionlarında turist zonalarının və marşrutlarının təşkil edilməsi ilə bağlı 7 marşrut istiqamətində proqramlar hazırlanmışdır. Bu marşrutlara aşağıdakılar daxildir:

1. Abşeron
2. Qobustan-Şamaxı-Ağsu-Göyçay-İsmayılı-Kürdəmir-Zərdab-Ağdaş
3. Xızı-Siyəzən-Dəvəçi-Xaçmaz-Quba-Qusar
4. Qəbələ-Oğuz-Şəki-Qax-Zaqatala-Balakən
5. Gəncə-Goranboy-Xanlar-Gədəbəy-Tovuz-Qazax
6. Salyan-Masallı-Lerik-Lənkəran-Astara
7. Naxçıvan-Şahbuz-Şərur-Sədrək-Ordubad-Culfa-

Babək

Turizm fəaliyyətinin ərazi təşkili ərazinin təbii-rekreasiya sərvətlərinin mövcudluğu şəraitində mümkün olur.

Qədim tarixi ənənələr, əl dəyməməmiş təbii gözəlliklər, insan sağlamlığı üçün faydalı olan mineral ehtiyatlar, ekoloji təmiz ərazilər hər bir ölkənin milli sərvətidir. Bu sərvətlərdən turizm məqsədilə indiki və gələcək nəsillərin rifahı üçün istifadə olunması üçün vaxtında çox mühüm dövlət tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilməlidir. Söhbət təkcə mövcud turizm resurslarının istifadəsi üçün onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, yaxud burada sahibkarlığın inkişaf etdirilməsindən getmir. Qeyd etmək lazımdır ki, turizm özü gənc bir biznes sahəsidir və onun dünya üzrə dinamik inkişafı keçən XX əsrin ikinci yarısından başlayır. Azərbaycanı isə beynəlxalq turizmin və onun ən sərfəli növü olan gəlmə turizmin inkişafı müstəqilliyimizin əldə olunması ilə başlayır. Belə ki, neft müqavilələrinin bağlanması ilə ölkəmizə iqtisadi

cəhətdən ən sərfəli turistlərin-işgüzar turistlərin axını başlamışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə düşmən blokadasının yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq artıq gəlmə turizmi istiqamətində də mühüm işlər görülmüşdür. Buna şərait yaradan amillər kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Türkiyə Respublikası və İran İslam Respublikası kimi dost və əhali ehtiyatları ilə zəngin ölkələrlə qonşuluğunu və eyni zamanda buraya xarici sərmayənin cəlb olunmasını, davam edən siyasi sabitliyi, sahibkarlıq fəaliyyətinə verilən geniş dövlət dəstəyini göstərməkə mümkündür.

Bütün bu amillərin təsiri ilə bizim regionda da beynəlxalq turizmin inkişaf edib öz layiqli yerini tutacağı qənaətinə gəlmək mümkündür. Ancaq turizmin dövlət əhəmiyyəti, turizm xidmətinə olan beynəlxalq səviyyəli norma və tələblər bu sahədə tənzimləmə tədbirlərini zəruri etməkdədir. Burada məsələ ölkə imicinin qorunmasından tutmuş, xarici turistlərin həyat və mal təhlükəsizliyinin qorunması adək çox geniş spektrdəki işlərdən ibarətdir.

Turizm iqtisadiyyatın sosial-mədəni servis sahəsinə Aiddir. Bu sahədə insanın mənəvi, intellektual, tələbatları təmin olunmaqdadır. Ona görə də turizm fəaliyyətində turistlərin qarşılınmasından tutmuş, onların öz vətənlərinə yola salınmasına qədər bütün təşkilati tədbirlərin dünya standartları səviyyəsində həyata keçirilməsi zərurəti yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq turizmin də bir biznes sahəsi kimi geniş reklama ehtiyacı vardır. Reklam vasitəsi olaraq turizm səfərlərindən qayıtmış dost-tanışların tövsiyələrindən tutmuş, İnternetdə yerləşdirilmiş məlumatlara qədər hər cür informasiyalar ola bilər. Maraqlı cəhət odur ki, dünya statistikasına nəzər saldıqda həmin məsləhətlər digər Vasitələrdən—qəzet, jurnal, bukletlər, radio, televiziya, İnternetdən ən inandırıcısı sayılır. Məhz bu cəhətin nəzərə alınması, turizmin təşkilində xüsusilə vacib məsələdir. Gənc biznes sahəsində tələsik olaraq təşkil olunmuş işin reklamı gələcəkdə bizim üçün ağır nəticəli antireklama çevrilə bilər. Ona görə də

bütün dünya bələklərində olduğu kimi yeni yaranan turizm xidməti üzrə fəaliyyət göstərən müəssisə və firmalara lisenziyaların verilməsi, burada standartlaşma və sertifikatlaşma işləri Ümumdünya Turizm Təşkilatı (ÜTT) və ölkəmizdə bu sahənin işinin tənzimlənməsinə dair qəbul edilmiş qanunların tələblərinə cavab verməlidir. Respublikada ərazi üzrə yerləşməsi turizmin perspektiv inkişafında disproporsiyaların aradan qalxmasına uzunmüddət təsir edə bilməz. Belə ki, daha çox Abşeron və Bakı iqtisadi zonasında sahibkarlığın inkişafı bu regionda olan otel təsərrüfatı, kommunikasiya xidmətləri, rekriasiya obyektləri, turizmin inkişafı üçün formal potensial olduğu üçün onun regionlarda təşkili və inkişafı əlavə kapital məsrəflərinə və həmçinin maliyyə-kredit siyasətinin regionlarla reallaşmasına şərait yaradır. Turizmin respublikada inkişafı xüsusiyyətləri respublika əhalisinin məşğulluq strukturu və ailə tərkibində yaş quruluşuna uyğun əlverişli mühitə malikdir. Hər şeydən əvvəl əhalinin 1,3 mln. nəfərinin pensiya yaşında olması, kənd yerlərində fərdi təsərrüfatın istehsal strukturunda aparıcı rol oynaması və bir sıra regionlarda turistlərin təminatında formalaşmış ənənə sonrakı inkişaf üçün əsas yaradır. Turizm sahibkarlığının əsas istiqaməti olaraq sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Sahə strukturunda əl əməyinə əsaslanan, yerli resursların olması və təbii resursların iqlim və ekoloji mühitə xüsusiyyətlərini nəzərə alan sahələrin inkişafı mühüm istiqamət olaraq qalır. Turizmin sahibkarlığında sahə strukturunu turizm məhsulunun turizm bazarında tələbat sistemi ilə müəyyənləşir. Sahə səmərəsi xalis və istehsal göstəricisi ilə deyil, sosial tələbat baxımından da qiymətləndirilir. Belə ki, iş yerlərinin açılması, qadınların turizm sahəsində məşğulluğuna üstünlük verilməsi, ailə gəlirlərinin formalaşmasında sahibkarlıq gəlirlərinin artımı, regionda infrastrukturun inkişafı ilə digər sahələrin şəraitinin yaxşılaşması inteqral səmərə kimi formalaşır.

Turizmin regional aspektləri kənd təsərrüfatının kəndin sosial-iqtisadi inkişafı üçün şərait yaradır. Belə ki, regional

potensialın turizm dövriyyəyə cəlb edilməsi hesabın məşğulluq artım və kənd yerlərində yerli sənaye, kənd təsərrüfatı məhsullarının hesabına artırılır.

Turizmin regional aspektləri regionda sosial proseslərin, sosial təminat və sosial müdafiə problemlərini həll etmək üçün vəsaitlərin və sosial investisiyaların mənbəyi artır. Onlardan istifadə etməklə əhalinin məskunlaşma problemi həll olunur.

VIII FƏSİL. SOSIAL SAHƏLƏRİN TƏŞKİLATI İDARƏETMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İDARƏ OLUNMASI MEXANİZMLƏRİ

8.1. Qeyri-kommersiya fəaliyyətin əsas xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəlləşmə, sahibkarlıq və rəqabət mühiti mülkiyyət formasından və mülkiyyət xüsusiyyətlərindən asılı olmayan fəaliyyət səmərəliliyi və davamlı inkişaf məqsədləri ilə öz biznes planını və marketinq əsaslarını, perspektiv inkişaf meyllərini və özünün dinamik inkişaf strategiyasını hazırlayır. Bu məqsədlə dövlətin təşkilatı amilləri və tənzimləmə mexanizmləri qeyri-dövlət sektorunun inkişafına onun ümumdaxili məhsulun artımı, iş yerlərinin çoxalması və əhalinin sosial müdafiə üçün yaratdığı iqtisadi və təşəbbüskarlıq mühitinin səmərəsi ilə ifadə olunur. Hər bir təşkilat və müəssisə özünün fəaliyyətinin cari və perspektiv imkanları nəzərə almaqla restruktizasiya edir yaxud onun transformasiyasının çevik və səmərəli variantlarını əsaslandırır. Xarici təsirlərə məruz qalan istehsal və qeyri-istehsal sahələri, xidmət və sosial fəaliyyət yaradan təsərrüfatçılıq bazar tələbinə uyğun olaraq özünün inkişafının struktur dəyişmələrini, onun effektivini müəyyənləşdirir. Belə ki, iqtisadi struktura ayrı-ayrı lokal məqsədlərin və fəaliyyətlərin daha səmərəli variantını yeni təşkilatı quruluşla ifadə edir. Belə hallarda istehsal və xidmət sferası və sosial tələbat növləri kommersiya maraqlarına uyğun olmaqla, əhalinin bir sıra tələbatlarını ödəməkdə sosial maraqları üstün tutmalıdır. Sosial maraqların ödənilməsi və insanın inkişafının əsas parametrləri uyğun olaraq istehsal və xidmət təklifini yaradır. Məcmuu tələbatla təklif arasında tarazlılıq kommersiya səyi və sosial ödəmələrin arasında optimal nisbətlərin olması ilə mümkündür.

Qeyri-kommersiya maraqları və idarəetmə sistemləri real iqtisadiyyatın struktur elementidir. Daha çox cəmiyyətin «sossiallaşma» dərəcəsini müəyyən edir. Dövlət sosial məqsədlərə

və onların maddi-maliyyə bazasına şərait yaratdıqca, bəzi ehtiyacılı fərdlərin və qrupların, həmçinin gələcək nəsillərin insan kapitalı kimi maddi əsasının yaradılmasına üstünlük verməsi, artıq kommersiya maraqları və ünvanlılıqlan daha çox ictimailəşmə xarakterini kəsb edir. Ona görə də qeyri-kommersiya fəaliyyətinin maddi, maliyyə və kadr potensialının təkrar istehsalına, bütövlükdə təkrar istehsalın tərkib hissəsi kimi baxıldıqda bu fəaliyyətlərin iqtisadi tənzimlənməsi, stimullaşması və idarə olunması üsulları və istiqamətləri meydana çıxır.

Bazar tipli inkişaf və sosial məqsədlərin daha intensiv artması, ictimai təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları və həmçinin pulsuz xidmət və minimum ehtiyaclara uyğun mənfəət gətirmədən ancaq ayrılan vəsaitlər həcmində formalaşan və inkişaf edən fəaliyyət növləri mövcuddur. Bu fəaliyyət növləri sosial dövlətin funksiyasını, yaxud əhalinin özünün vəsaitləri və həmçinin məqsədləşdirilmiş vəsaitlərin ictimai tələbat üçün ayrılması yolları ilə bağ verir.

Qeyri-kommersiya fəaliyyətinin sosial məqsədi əhalinin müştərək və kollektiv tələbatını ödəmək, cəmiyyətin sosiallaşma səviyyəsinə, ictimai şəraitin və dünya standartlara uyğun həyat fəaliyyətini formalaşdırmaq vəzifəsi durur.

Qeyri-kommersiya fəaliyyəti nisbi meyarlarla təsnifatlaşdırılır. Onun maliyyə əsasını mərkəzləşdirilmiş gəlirlər və yaxud üzvlük hesabına yaradılan kapital təşkil edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qeydiyyatından keçsədə, onun əsas məqsədi şərait yaratmaq və insan inkişafı üçün ictimai mühit yaratmaqdan ibarətdir.

Qeyri-kommersiya təşkilatları sosial idarəetmə subyektii kimi müəyyən funksional vəzifələr həyata keçirir. Belə ki, sosial müdafiə fondu pensiyaçıların sosial müdafiəsi funksiyasını yerinə yetirməklə gəlirləri və xərclərinin çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Qeyri-kommersiya fəaliyyəti funksional təsnifat prinsipləri üzərində qurulur. Əhali və sosial qrupların iş və məşğulluq təsnifatına uyğun olaraq komitələr, təşkilatlar yaratmaqda ix-

tisaslaşmış xidmət və maraqlara xidmət edir. Bu maraqlarda istifadə hüququ bərabərləşir və ictimailəşir. Bu sahələrin maliyyə əsasını uyğun olaraq dövlət, yerli büdcələr və əhali yaxud fiziki və hüquqi şəxslər yaradır. Sahibkar fəaliyyəti sayılmayan təşkilatların və hüquqi şəxslərin yaradılması əhalinin öz ehtiyaclarını ödəmək üçün iştirak payına uyğun xidmət sferası, infrastrukturaya yaratmaq və həmçinin nizamnaməyə əsasən həmin xidmətlərdən istifadə payı və məbləği müəyyənləşir. Təbii ki, bu ittifaqlar istehsal, bank, əhali və ətraf mühit sahələri üzrə bölünür. Maliyyələşmə mənbələri hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər, onların verdikləri faiz və aldıkları dividendlər olur.

Sosial sahələr karakter etibarlı ilə dövlətin və cəmiyyətin inkişafı üçün infrastruktur rolunu oynayır. Ona görə də bütün sosial sahələr kommersiya maraqları və səyinə uyğun olmur. O cümlədən, sosial sahələr olan təhsil, mədəniyyət və sağlamlıq və ətraf mühitin qorunması cəmiyyətin inkişafı üçün perspektiv potensialın əsas parametrlərini formalaşdırır. Sosial sahələr funksional təyinatına görə təsnifatlaşdırıldıqda, onun əsas məqsədi əhalinin minimum tələbatının ödənilməsi mənbələrini təmin etməkdir. Bu baxımdan sosial sahələrin əsas maliyyə mənbələrini gəlir gətirmək niyyəti deyil, tələbatı ödəmək funksiyası təşkil edir. Sosial təşkilatların maliyyə əsaslarını onların artım tempi və istifadə mexanizminə uyğun olaraq dövlət büdcəsi, yerli büdcələr və əhalinin xüsusi vəsaitlərinin birbaşa istehlak məqsədinə yönəlməsi təşkil edir.

Belə ki, sosial yönümlü qeyri-hökumət təşkilatlarının maliyyə mənbələrini, ayrı-ayrı korporasiyalar, banklar və yaxud dünya inteqrasiya sistemində baş verən hadisələrin, epidemiya və xəstəliklərin, gənclərin və yaxud xüsusi qayğıya ehtiyacları olan sosial təbəqələrin həyat fəaliyyətini, maddi maliyyə ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə olunur. Sosial təşkilatların bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyəti dövlətin və sahibkarların yaratdığı humanitar təşkilatlar vasitəsi ilə baş verir. Amma bu təşkilatların maliyyə əsasları, onların gəlirləri və xərcləri üzərində nəzarət dövlət təşkilatları, auditorlar və həm-

çinin xəzinədarlıq tərəfindən baş verir. Sosial normalara uyğun olaraq tənzimləmə prinsipləri maliyyə nəzarətinin əsas istiqamətlərini, o cümlədən əməkhaqqı, ərzaq və yaxud təlim-təربiyə və digər maddi xərcləri özündə əks etdirir. Sosial normativlərin qeyri-hökumət və özəl sektorda tətbiqi dövlət standartları və dövlət mexanizmləri vasitəsi ilə reallaşır.

Qeyri-kommersiya fəaliyyətinin təşkilatı quruluşu uyğun olaraq mülkiyyət formaları, idarəetmə strukturu ilə ixtisaslaşır. Onun xərclərində dövlətlə iqtisadi əlaqələrin maliyyə güzəştləri, pulsuz xidmət və birbaşa xərclər idarə olunur.

Qeyri-kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi dövlət fondları, mərkəzləşdirilmiş gəlirlər, həmçinin xarici şirkət və dövlətlərin əhalinin ödəmələri hesabına nizamnamə kapitalı və onun istifadəsi ilə mümkün olur. Nizamnamə kapitalı, minimum ehtiyacları ödəmək üçün minimal xidmətlər çərçivəsində reallaşır. O cümlədən, dövlət sosial müdafiə təşkilatları gəlir və xərc strukturu ilə tarazlaşdırılır. Sosial müdafiə məqsədi ilə əhalinin pensiya təminatı, müavinətlər və həmçinin bu sahədə fəaliyyət göstərənlərin əməkhaqqı xərcləri bütöv gəlirlərlə tarazlaşdırılır.

İctimai təşkilatların əsas hissəsi – insan hüquqları ixtisaslaşmış mənəvi dəyərləri qrup maraqlarını qorumaq, bütöv təşkilatı sistem yaratmaqla seçki hüquqlarını, azadlıqlarını qorumaq məqsədi ilə formalaşır. İctimai təşkilatlar iqtisadi və sosial maraqlara uyğun olaraq ixtisaslaşır. Onun təşkilatı quruluşu iştirak payı və idarəetmə sistemində səsvermə hüquqları ilə idarə olunur. Belə ki, hər bir regionda və müəssisədə funksional məqsədlər üçün ictimai qruplar formalaşır. Qərar qəbulu hər bir üzvün səsi ilə müəyyənləşir.

Xarici humanitar təşkilatların yaratdığı qeyri-hökumət və ictimai-siyasi qurumlar ölkədə transformasiya sisteminin əlverişli variantlarını reallaşdırmaq yolu ilə mümkün olur. Sosial problemlərin reallaşmasında qeyri-hökumət orqanlarının artımı bazar prioritetləri şəraitində sosial gərginlik və sosial ehtiyacların ödənilməsində birbaşa əhali iştirakı həll olunur.

8.2. Sosial normalar və sosial normativ-hüquqi mexanizmlər

Sosial inkişaf sosial tərəqqi, təminat səviyyəsi və hər hansı sahənin sosial prioritetliyini təmin etmək, müəyyən normalar və hüquqi-təminat göstəriciləri və onların planlaşması tətbiqi istiqamətləri ilə reallaşır. Sosial normalar maddi, mənəvi və davranış normalarına ayrıla bilər. Ədəbiyyatda və dərslik məqsədi ilə bunlara sosial indikatorlar da demək olar. Sosial indikatorlar nisbi normalar və yaxud artıq formalaşmış adət-ənənəyə görə qərarlaşmış göstəricilərlə idarə olunur. Fizioloji normalar insan orqanizminin enerji, karbonatlar və yaxud kilokaloriy ilə ifadə də müəyyən göstəricilərlə ifadə olunur. Belə ki, sosial normaların fizioloji aspektləri iqtisadi və hüquqi normalarla uzlaşdıqda normal həyat fəaliyyəti baş tutmuş olur. Ona görə də maddi, mənəvi normalar insana zəruri olan maddi nemətləri, xidmət və sosial bazarı formalaşdırır. Sosial-iqtisadi normalar iqtisadi artımın dinamikasını, onun əhali rifahı üçün zəruri olan həcmi və strukturunu formalaşdırır. Uyğun olaraq normalaşma və normativ bazar sosial-iqtisadi tənzimlənmənin metodologiyasını və müasir şəraitdə müqayisəli təhsil və proqnoz modellərini formalaşdırır. Normaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- maddi nemətlərin istehlak normaları;
- xidmətin həyat fəaliyyəti üçün istehlak və yaxud potensial normaları;
- normalaşmış xərc strukturu və tarazlı inkişafı təmin edən sosial-iqtisadi sahə normaları;
- həyat tərzini və həyat fəaliyyətinin ictimai və hüquqi normativlərə uyğun təşkil normaları.

Bu normaların hər biri əsaslanma, tərtibat, proqnoz və istifadə mexanizmlərinə malik olduğu onların elmi proqnozlar və elmi prinsiplər əsasında qurulması və istifadəsi baş verir. Sosial normaların tərkib hissəsi sahələrin əhəlinin tələbat normasına uyğun minimal, orta və ən əlverişli sahələrinin təş-

kili metodları təşkil edir. İstehlak normaları ərzaq bazarını, qeyri-ərzaq istehlak mallarının istehsalı idxalı və bazarda alıcılıq qabiliyyətinə uyğun təşkili və həmçinin xidmət sahələri olan səhiyyənin, təhsilin və mədəniyyət obyektlərinin fəaliyyətini təşkil etmək, planlaşdırmaq istiqamətləri daxildir.

Sosial normalar əhəlinin sosial qruplarını, onların iş və məişət şəraitini nəzərə almaqla minimal, orta və minimal səviyyələrdə planlaşdırılır və istifadə olunur. Sosial normaların minimal səviyyəsi dövlətin təminat alətidir. Daha çox minimum tələbatı ödəməklə dövlət müdafiə olunan xərcləri tənzimləyir. Belə ki, minimum əməkhaqqı minimum pensiya hər min nəfərə düşən səhiyyə, təhsil və mədəni obyektlərin, mənzil təminatının bəzi kateqoriyalar üçün tətbiqi idarə olunan minimumlardır. Minimumlar insan fəaliyyətinin təkrar istehsalının minimum səviyyəsini təmin etmək öhdəlikləri və prinsipləri üzərində qurulur. Bu da öz növbəsində dövlətin və əhəlinin ictimai-siyasi fəaliyyətin bu minimumlara uyğun davranış modelini yaradır. Sosial təminatların minimal səviyyəsi həm də dinamik olaraq dəyişir. İqtisadi inkişaf və insanın həyatın dəyərinin dəyişmə dinamikasına uyğun olaraq təkmilləşir. Kəmiyyət və keyfiyyətə müəyyən hədəflərə uyğun strukturlaşır. Ona görə də həyat fəaliyyət həyat tərzini kimi sosial idarə etmə və özünü tənzimləmə prinsipləri üzərində qurulur. Özünü tənzimləmə mexanizmlərini təmin etmək bir sıra qanunlar, normativ-hüquqi aktlar və təlim-tərbiyə, təhsil, mədəni normaların, onların mənimsənilməsinin tarifi, milli, ənənəvi xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir.

Sosial normalar birgə yaşayış, birgə davranış münasibətlərin reallığı onların daha adekvat və sosial səmərə baxımından əlverişliyi ilə müəyyənləşir.

Sosial normaların qanunverici bazasını iqtisadi sosial qanunlar və hökumətin hazırladığı, tətbiq etdiyi normalar təşkil edir. Belə normalar istehlak normaları şəkildə ifadə olunur. İstehlak normaları minimal istehlak büdcəsini, minimum yaşayış səviyyəsini, rəşional istehlak büdcəsini və həmçinin ən

əlverişli sosial-iqtisadi proqramların, yoxsulluğun azaldılması, sosial inkişafın ərazi və sosial proqramlarının tərtibi və istifadəsi istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Sosial normalar həm sosial qruplar, həm də maddi nemətlər və biri-birini əvəz edən məhsullar və xidmətlər ilə təmin olunur. Belə ki, minimum istehlak normaları adambaşına düşən istehlak səbətini təmin etmək üçün zəruri olan ərzaq, qeyri-ərzaq, xidmət və bir sıra məcburi ödəmələri özündə əks etdirir. Minimum istehlak səbətinə daxil olan maddi nemətlər və xidmətlər təbii ki, respublikada istehsal olunan məhsulları və əhalinin formalaşmış tələbatını nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Minimum istehlak səbətinin dəyəri zəruri olan yaşayış minimumunu özündə əks etdirir. Sosial normalar uyğun olaraq istehlak və müəssisələr, funksional və məsrəflər üzrə təsnifatlaşdırılır. Belə ki, hər nəfərə düşən ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları, yağlar, vitaminlər müxtəlif mənbələr və məhsullar üzrə ödənilir. Ona görə də funksional tələbat normaları uyğun istehsal və sahələrin inkişafı ilə ödənilir. O, cümlədən səhiyyənin, təhsilin inkişaf normaları hər şagirdə və nəfərə düşən təhsil müəssisələrin sayı, onların tutumu, onların il və gün ərzində göstərdiyi xidmətin miqdarı əsas götürülür. Səhiyyənin, təhsilin yaratdığı məhsul və xidmətin kəmiyyət və keyfiyyət müəyyən yaxud proqnozlaşdırılan normalara uyğunluğunu göstərir.

Sosial normalar ərazilər və sosial qruplar üçün differensiallaşır. Sosial normalar sosial siyasətin, dövlətin sosial müdafiə məqsədləri üçün ayırdığı vəsaitlərin planlaşmasının və onların dəyişmə dinamikasını müəyyənləşdirir. Belə ki, gəlir və istehlak arasında nisbətləri tənzimləmək üçün ehtiyac minimumu deyilən sosial müdafiə meyarı Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunur. Hər il büdcə ilində bu rəqəm iqtisadi inkişafa və əhalinin tələbatına uyğun proqnozlaşdırılır və təsdiq olunur. Bizim respublika üçün 2009-cu ildə ehtiyac minimumu hər ayda 55 manat təşkil edir. Əhalinin adambaşına düşən gəlir səviyyəsi bu normadan aşağı olduqda həmin ailələrə əlavə

vəsait verilir. Sosial müdafiə xərcləri yaşayış minimumu, minimum ehtiyaclar və minimal istehlak normalarına uyğun idarə olunur. Sosial standartlar xarici dövlətlər və normal inkişaf dinamikası çərçivəsində həll olunur.

8.3. Sosial qanun və sosial hüquqi təminat

Sosial sahələri beynəlxalq təcrübəyə və respublikanın sosial xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qanunvericilik bazası və normativ-hüquqi aktlar və mexanizmlər ilə idarə olunur. İqtisadi qanunlar sahə və funksional vəzifələri həyata keçirən qanunlara ayrılır. Sosial müdafiə pensiya təminatı, gənclər haqqında və yaxud ayrı mədəni sahələrin qorunması və fəaliyyətini, məqsəd və resurslara uyğun tənzimləyən qanunlar mövcuddur. İnsanın hərtərəfli inkişafı üçün sosial qanunlar uyğun olaraq yaşayış minimumu, ünvanlı sosial yardım Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı və bir sıra beynəlxalq səviyyəli sosial xartiyaya qoşulmaqla sosial inkişaf və onun inteqrasiya sistemini tənzimləmək vacibdir. Sosial müdafiə qanunları konstitusiyaya prinsiplərinə əsaslanaraq zəruri olan şəraitin və vətəndaşların hər hansı mənəvi nemətə münasibətini formalaşdırır.

Sosial-iqtisadi qanunlar sistem halında obyekt, predmeti, mexanizmi və resursları əhatə etməklə işlək prinsiplərinin metodiki aspektlərini yaradır. Qanunlar əsasında hökumətin və yaxud müvafiq icra orqanının səlahiyyətləri və mexanizmləri əhatə dairəsi və məhdudiyətləri tərtib olunur və təsbiq olunur. Hər bir nazirliyin əsas çərçivə və funksional qanunu Milli Məclis yaxud prezident fərmanı ilə təsdiq olunan prinsiplərə uyğun idarə olunur. Əhalinin sosial qrupları, yaş və cinsindən asılı olaraq hüquqi müdafiəsi üçün fəaliyyət dairəsini və əsas vəzifələrini müəyyən edən qanunlar həmin nazirliyin resurs potensialını və onun strateji istiqamətlərini maliyyə mexanizmlərini özündə birləşdirir. Nazirliyin quruluşu funksional vəzifələrin reallaşması üçün təşkilatı idarəetmə sis-

temini, onların maliyyə əsasını, xərc strukturunu və istehsal həcmi, yaxud onun marketing segmentləşməsi planını hazırlayır. Nazirlik və sosial təşkilatlar, bütövlükdə sistem halında büdcə sistemi və qanunlar sisteminin fəaliyyətinə uyğun olaraq konseptual və konkret proqramlar əsasında fəaliyyət göstərir.

Müasir şəraitdə məqsədli kompleks proqram idarəçiliyi və bu proqramların tərtibi və təsdiqi, həmçinin reallaşması bazar şəraitində kompleks sosial tədbirlərin təşkilatı iqtisadi və maliyyə əsası kimi çıxış edir. Məqsədli proqramlar planlı təsərrüfatdan fərqli olaraq ali və lokal məqsədlərin prioritetliyi və uyğun olaraq resursların bölgüsü və onlardan faydalı istifadə etmək texnologiyaları üzərində qurulur. Sosial proqramların tərtibində əsas məqsədlərin seçilməsi, onların vacibliyi və faydalılığına görə prioritetlər əsasında qurulması və hər bir məqsədin adekvatlığına görə idarəetmə orqanları tərəfindən idarə olunması metodikası bu sistemin əsasını təşkil edir. Prinsipial olaraq məqsədlər, resurslar, proqnozlar və qərar qəbulu bütövlükdə idarəetmə sisteminin təşkili, quruluşu və onun sahə, ərazi prinsiplərini müəyyənləşdirir.

Məqsədli proqramlar regionların sosial iqtisadi və sosial inkişafını, yeni iş yerlərinin açılması və sahibkarlığa şərait yaratmaqla daha çox sosial problemlərin həllinə gətirib çıxarır. Bu məqsədlə ərazi və sahə proqramları onların vəhdəti və funksional proqramlarda ünvanlıq prinsipləri artır.

Məqsədli proqramlar uyğun metodların tərtibinə və onların tətbiqinə şərait yaradır. Məqsədli proqramlar hər bir təşkilatı orqanın vəzifələrini yeni resurslara tələbatı artırır. Ona görə də sosial iqtisadi inkişafın konseptual əsasları formalaşır. Məqsədli proqram metodları məqsədlərin proqnozunu və uyğun resurslara tələbat və onlardan istifadə variantlarını tərtib etməyə imkan verir.

Proqnozlar sosial nəticə kimi iqtisadi artımın əsas istiqamətlərini və tarazlı inkişaf dinamikasını və mənbələrini formalaşdırır. Respublikada bazar şəraitində məqsədli pro-

qramların əsas vəzifəsi hər bir regionun resurslarını iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi və həmin regionlarda sosial problemlərin həllinə kömək edir. Məqsədli proqramların reallığı uyğun ixtisaslar və iş qüvvəsi üzrə layihələr və xarakteri etibarı ilə əl əməyinə, yaxud intensiv faktorlara əsaslanan layihələr işlənilib hazırlanır. Sosial proqramlar iqtisadi əsaslarla, təşkilatı-iqtisadi idarəetmə metodlarına əsaslandığı üçün təkmilləşmə istiqamətləri kəsb edir. İlk növbədə maliyyə təminatı, maliyyə şəffaflığı, prioritetləri regional və ərazi xüsusiyyətlərini, metodiki aspektlərini təkmilləşdirmək əsas istiqamət olaraq formalaşır.

Sosial-iqtisadi proqramlar qeyri-müəyyənlik şəraitində daha çox təcrübəyə və meyllərə uyğun adekvat qərar qəbulu ilə reallaşır. Bu məqsədli sistem idarəçiliyinin üzvü əlaqəsini təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası**, B., 2002, s.17, 61,116
2. Azərbaycan Respublikasının vergi məəcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. **Büdcə zərfi materialları**, IV cild, B., 2003
3. **Azərbaycan Respublikasının mülki məəcəlləsi**, s. 357
4. Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi. **Qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar**, B., 2000, s.273
5. **Azərbaycan Respublikası 1991-2001**. Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının 10 illik yubileyinə həsr olunur, B., XXI-Yeni nəşrlər evi, 2001, s.360
6. **Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2002**. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, B., Səda nəşriyyatı 2002, s.768
7. **Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2003**. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, B., Səda nəşriyyatı 2003, s.773
8. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. **Elmi əsərlər toplusu**, IV buraxılış, İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, B., 2003, s.295
9. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı problemləri. **Elmi-praktik konfransın materialları**, Auditorlar Palatası, B., Nağıl evi, 2003, s.334
10. Abdullayev A. **İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət**, B., Asiya, 2003, s.216
11. Axundov Ş., Axundov M. **İqtisadiyyat, sahibkarlıq, bazar münasibətləri, marketing və səmərəlilik**, B., 1992, s.272
12. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. **İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi**, B., Nasir, 2002, s. 445
13. **Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin hüquqi bazası**, Bakı, Pədoqoqika, 2002, s.243
14. Əhmədov M.Ə. **Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması**, B.,Azərənşr, 2003, s.523

15. Əliyev A., Qasımov N. **Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri**, B., Səda nəşriyyatı, 2000, s.225
16. Əliyev M. N. **Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemləri)**, B., Bakı Universiteti, 2003, s.42
17. Əliyev A.Ə, Şəkərəliyev A. **Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti**, B., Bakı Universiteti , 2002, s.440
18. Əlirzayev Ə.Q. **Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyası və proqramı**, B., Odlar Yurdu nəşriyyatı, 1999, s.104
19. Əlirzayev Ə.Q. **İqtisadiyyat: Düşüncələr. Baxışlar**, B., Bakı Universiteti, 2002, s.466
20. Əlirzayev Ə.Q. **İqtisadi artım və maddi rifah**, B., 1989, s.112
21. Əlirzayev Ə.Q. **İqtisadi və sosial idarəetmə: Bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar**, Bakı, Diplomat nəşriyyatı, 1997, s.208
22. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayeva T.Ə. Əhalinin həyat səviyyəsinin dinamikası, amilləri və tənzimləmə problemləri. **Audit jurnalı N-1**, Bakı Biznes Universiteti, 2003, s.28-33
23. Əlirzayev Ə.Q, Əlirzayeva T.Ə. Əhali gəlirlərinin formalaşmasının maliyyə mənbələri. **Odlar Yurdu Universitetinin elmi-pədoqoji xəbərləri N6**, 2003, s. 94-102
24. Əlirzayeva T.Ə. Dövlət və əhali gəlirləri arasında əlaqələr, **Odlar Yurdu Universitetinin elmi-pədoqoji xəbərləri N9-10**, 2003, s.70-71
25. Əlirzayev Ə.Q, Əlirzayeva T.Ə. Əhalinin pensiya gəlirləri və onun maliyyə təminatının təkmilləşdirilməsi , **Audit jurnalı N4**, Bakı Biznes Universiteti 2003, s.35-42.
26. Ə.Q.Əlirzayev. İslahatlar və sürətləndirmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı, 2005. səh. 535.

27. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycan dövlətçiliyinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi üzrə təcrübə və perspektiv düşüncələr. Bakı, - Adiloğlu, - 2006, - 512 s.
28. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayeva T.Ə. Əhali gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmi. Bakı, 2007, səh.252.
29. Əlirzayev Ə.Q., Qurbanova F.Ə. Əhaliyə mənzil-kommunal xidmətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində transformasiyası və perspektiv istiqamətləri». Bakı, 2006.
30. Ə.Q.Əlirzayev, S.İ.Aslanova. Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, - «Adiloğlu» - 2006, 163 s.
31. Feyzullabəyli İ. **Real bazara doğru**, B., 1993, s.174
32. Heydər Əliyev İqtisadi idarəetmə məktəbi, II buraxılış, B., İqtisad Universiteti, 2003, s.207.
33. Kərəm Əliyev. Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafının regional problemləri. Bakı, 2009. səh.157.
34. Quliyev T.Ə. **Menecmentin (İdarəetmənin) əsasları**, B., 2001, s.518
35. Quliyev R. **Böyük transformasiya: Azərbaycan təşəbbüsləri**, B., Nurlar nəşriyyatı, 2002, s.254.
36. Məmmədov A.Q. **Azərbaycanın keçid iqtisadiyyatında yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşması və reallaşması problemləri**, B., 1998, s.332.
37. «Müstəqil Azərbaycan – 10 il» və BMT-nin illik məlumatları.
38. Nağıyev Ə., Novruzov.V., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə.Q. **Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı**, B., Azərənşr, 1998, s.386
39. Nağıyev Ə.T., Quliyev R.M., Abbasova Ş.A., **Tətbiqi iqtisadiyyatın elementləri**, B., Səda, 2001, s.196
40. Nağıyev Ə.T. **Sosial iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri**, B., Azərənşr, 2002, s.296
41. Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q, Quliyev A.O. **Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri**, B., BDU, 2001, s.234
42. Nağıyev Ə.T., Mürşüdoğ R.İ. **Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri**, B., Səda, 2002, s.135

43. **Naxçıvan Muxtar Respublikası 1992-2001 illər ərzində**, Müstəqilliyimizin 10 ili, Naxçıvan, Əcəmi, 2001, s.48
44. Mehbalıyev S., İsgəndərov R. **Əmək bazarı və əhəlinin sosial müdafiəsi**, B., Çarşıoğlu, 2002, s.544
45. Piter Droker. **Mənfəət güdməyən təşkilatların idarə edilməsi. Post kapitalist cəmiyyəti**. B., Nurlar nəşriyyat - poliqrafiya mərkəzi, 2003, s.400
46. Rüstəmov A.A.**Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində əhəlinin maddi rifahının yüksəldilməsinin iqtisadi problemləri**, B., 2003, s.349
47. Sadıqov M.M., Balayeva E.Ə., Həmişəyeva S.U. **Beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi**, B., İqtisad Universiteti, 2003, s.195
48. Səmədzadə Z.A. **Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi**, B., 2001, s.317
49. Səfərov S. **İlham Əliyev ümumi milli liderliyə layiq şəxsiyyət**, B., Qismət nəşriyyatı, 2003, s.208
50. Səfərov S. **Müstəqillik və iqtisadiyyat**, B., 1999,2003, s.101
51. Şəkərlıyev A.Ş. **Keçid iqtisadiyyatı və dövlət**, B., BDU, 2000, s.280
52. Vəliyev D.Ə, Balakışiyeva Y.N., Rəfibəyli İ.R., İmanov E.E., Qarabalov E.M., **Vergi hüququ**, Dərslik, Azərbaycan Universiteti, B., 2003,s.482.
53. Xudiyev N.N. **Dövlət sığortası və sığorta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi**, B., 1993, s.122.
54. **Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət Proqramı (2003-2005)**, Bakı, “Qapp-Poliqraf” korporasiyası, 2003, s.288
55. Авдомеева С., Ястребова О. Государственная поддержка в регионах: состояние и проблемы реорганизации. **Вопросы экономики №5**, 2001, с.(113-127)

56. **Адресная социальная помощь (теория, практика, эксперимент)**, под.ред.акад. РАЕН Римашевской Н.М.,ИСЭПН, с. 256
57. Алирзаев А.Г. **Взаимосвязь социальных и экономических процессов. Методология планирования и прогнозирования**. Баку, Элм, 1986, 130 с.
58. Алирзаев А.Г. Финансовая налоговая политика Азербайджана, ее социальные последствия, пути совершенствования. **Социально-экономические проблемы переходного общества из практики стран СНГ**, М., Наука, 2002, 312 с.
59. Алирзаев А.Г., Курбанова Ф.А. Трансформация экономики стран переходного периода в условиях интеграции. Баку, 2006, стр.152.
60. Алирзаев А.Г. Налоговая политика Азербайджана: ее социальные последствия, пути совершенствования. М., Журнал «Общество и экономика» №10-11.
61. Алирзаев А.Г., Алирзаева Т.А. О формировании доходов населения Азербайджанской Республики. М., Ж. «Экономика и общество» №3, 2004.
62. Алиев А.А. **Проблемы личного потребления в условиях социального развитие**, Баку, 1982, 224с.
63. **Альтернатива: выбор пути (перестройка управления и горизонты рынка)**, М., Мысль, 1990, с.463
64. Анчишкин А.И. **Наука, техника, экономика**, 1986, 383с.
65. Анчишкин А.И. **Прогнозирование роста социалистической экономики**, М., Экономика, 1973, 294 с.
66. Азербайджан.Экономический анализ стран. Из кризисного состояния к стабильному развитию. **Документ Всемирного Банка**, 1993 г.,Вашингтон, Округ Колумбия, 1994, 223 с.
67. **Банковское дело**, М., Финансы и статистика, 1995, с.475

68. Вифлемский А. Роль образовательного комплекса в постиндустриальном обществе, **Вопросы экономики №8**, М., 2002, с.115-122
69. **Всемирная история экономической мысли**, том 1, М., Мысль, 1987, с. 606
70. Гусейнов С.К. **Социальная инфраструктура и ее роль в формировании территориально-производственных комплексов**, Свердловск, 1983, 165 с.
71. Джандосов С.У., Байзаков С.Б., Хусаинов Ж.С. **Принципы оптимизации регионального планирования**, Алма-ата, 1981, с.265
72. Джеффри Д.Сакс, Фелипе Ларен Б. **Макроэкономика. Глобальный подход**, М., Дело, 1996, с.848 (с.106-139)
73. **Дифференцированный баланс доходов и потребление населения и его использование и планировании**. под.ред. Маера В.Ф. и Ершова Э.Б., М., НИЭИ при ГосПлане СССР, 1973, с.223
74. **Дифференцированный баланс доходов и потребления населения**, М., 1977, с.222
75. Дыжков Н.И. **О перестройке управления народным хозяйством на современном этапе экономического развития страны**, М., Политиздат, 1987, с.267
76. Жуков Е.Ф. **Деньги, кредит, банки**, М., Банки и биржа, Юнити, 1999, с.622
77. Зыкин Б.Н. **Эффективность региональной экономики**, М., Наука, 1981, с.191
78. Иноземцев В.Л. **Социально-экономические проблемы XXI века: попытка нетрадиционной оценки**, М., 1999, 100 с.
79. Купаев Т. Медицина и медицинское страхование в Азербайджане. **Consulting and Business**, июнь 2001, с.52-53
80. Культурная политика в Азербайджанской Республике. **Министерство культуры Азербайджанской Республики**, 2000, 106 с.

81. Киселев А., Гемонов А., Шейман М. Страховая медицина или новая модель финансирования здравоохранения, **Вопросы экономики**, №11, 1990, с.23-33
82. Кочерга А.И. **Социальная инфраструктура-вопросы теории и практики**, Киев, Наук.Думка, 1982, 335 с.
83. Кочерга А.И. **Сфера обслуживания населения**, Москва, Мысль, 1979, 293с.
84. Кочерга А.И., Мазараки А.А. **Народно-хозяйственный комплекс и социальные проблемы**, М., Мысль, 1981, 271 с.
85. Кошанов А.И и другие. Обновление концепции занятости и рынка труда в условиях устойчивого экономического развития страны. **Материалы международной конференции** (Концептуальные основы, механизмы, результативность), М., 2001
86. **Комплексный план развития сферы обслуживания населения**. под.ред. Рутгайзера, М., Экономика, 1977, 231 с.
87. Ларина Н.И., Кисельников А.А. **Региональная политика в странах рыночной экономики**, М., Экономика, 1998, 172.с
88. Левин А.И., Яркин А.П. **Платежеспособный спрос населения**, М., Наука, 1976, 380 с.
89. Маер В.Ф. **Уровень жизни населения СССР**, М., Мысль, 1977, 442 с.
90. Маер В.Ф. **Доходы населения и рост благосостояния народа**, М., Мысль, 1968, 250 с.
91. **Методологические указания к разработке государственных планов экономического и социального развития СССР**. Госплан СССР.М., Экономика, 1980, 179 с.
92. Мехбалиев С.С. **Азербайджан сегодня. Проблемы занятости и социального партнерства**, Баку, 1999, 140 с.
93. Можина М.А. Анализ дифференциации доходов населения, **Экономист №1**, 1995, с.33-42

94. Мустафаева Н.М. Проблемы формирования социальной среды при переходе к рыночным отношениям в Азербайджанской Республике. **Сборник научных трудов**, том 2, Баку, Елм, 1999
95. **Население и глобализация**, под.ред. Римашевской Н.М. М., Наука, 2002, с.322
96. Новрузов В.Т. **Социально-бытовая инфраструктура Азербайджана**, Баку, Азернешр, 1991, 120 с.
97. Некрасов И.Н. **Региональная экономика** (теория, проблемы, методы), М., Экономика, 1978, 344 с.
98. Нуреев Р. Теории развития: новые модели экономического роста (вклад человеческого капитала). **Вопросы экономики №9**, 2000, (136-157)
99. **Обзор экономического положения Европы в 1996-1997 гг.**, ООН, Нью-Йорк, Женева, 1998, 416 с.
100. **О социально-экономическом развитии Азербайджанской Республики в 1997 г.**, Баку, 1998, 28 с.
101. О коренной перестройке управления экономикой. **Сборник документов**, М., Политиздат, 1987, 254 с.
102. Павлов К. Этноэкономика как научное направление, **Общество и экономика №11,12**, 1998
103. Певзнер А., Совушкин В. Медицинское страхование. **Вопросы экономики №11**, 1991, с. 23-32
104. **Плановый дифференцированный баланс доходов и потребления населения**, под.ред. Римашевской, М., 1981, 253 с.
105. **Промежуточный документ Государственной Программы в Области Сокращения Бедности**, Баку, 2001, 382.с
106. Райцин В.Я. Математические методы и модели планирования уровня жизни, М., Экономика, 1970, 272 с.
107. Римашевская Н.М., Робкина Н.Е. **Основы дифференциальных доходов и заработной платы**, М., 1979, с.288
108. Римашевская Н.М. **Человек и реформы: Секреты выживания**, М., 2003, с. 388

109. Рутгайзер В.М. **Ресурсы развития непроизводственной сферы**, М., Мысль, 1975, с.229
110. Серегина С.Ф. **Роль государства в экономике**, М., Дело и сервис, 2002, с.288
111. Смирнова Г.Б. **Менеджмент**, М., с.352
112. Сидорович А.В. **Государственная экономическая политика: опыт перехода к рынку**, М., 1998, с.319
113. Система индикаторов уровня бедности в переходный период в России. **Научный доклад № 98/04**, с.65
114. Слагода В.Г. **Основы экономики**, М., Форум-инфра, 2003, с.210
115. **Современная экономика**. Под.ред. Мамедова О.Ю., Ростов на Дону, с.543
116. Солодков М.В. **Непроизводственная сфера при социализме**, М., Мысль, 1978, с.188
117. Соловьев Б.А. **Потребности, рынок, спрос**, М., Экономика, 1982, с.286
118. Социально-экономические проблемы развития Азербайджанского села. **Материалы конференции**, Баку, Элм, 1988, с.152
119. **Социальная защита населения**. Под.ред.Н.М. Рима-шевской, М., РИЦ ИСЭПН, 2002, с.288
120. **Социальная инфраструктура: вопросы теории и практики** (под.ред. А.И. Кочерги), Киев, Наукова Думка, 1982, с.152
121. **Социальная статистика** (под. ред. М.Г. Назарова), М., Финансы и статистика, 1988, с.317
122. Столмов Л.Ф. **Изучение и прогнозирование покупательского спроса**, М., Экономика, 1972, с.231
123. Ташенко Ж.Т. **Социальная инфраструктура: сущность и пути развития**, М., Мысль, 1980, с.271
124. Федеренко Н.П. **Оптимизация экономики**, М., 1982, с.
125. **Финансы. Толковый словарь. Англо-русский**, М., Инфра-М, 2000, с.496
126. **Финансы и кредит**. Учебное пособие. Под.ред.проф. Ковалевой А.М., М., Финансы и статистика, 2002, с.512
127. **Финансы, денежное обращение и кредит**. Учебник, М., 2001, С.486
128. Хасбулатов Р. Современная экономика-смешанная экономика, **Экономика и жизнь**, №22, с 5-10
129. Хоскинг А. **Курс предпринимательства**, М., Международная отношения, 1993, с.352
130. **Художественная культура и развитие личности**, М., 1987
131. Шаталин Е.С. Методологические проблемы анализа народного благосостояния, **Вопросы экономики**, №10, 1980
132. Шевяков А.Ю., Кирута А.Я. **Измерение экономического неравенства**, М., Лето, с.320
133. Шутов И.Н. **Личное потребление при социализме**, М., Мысль, 1972, с.233
134. **Экономика**, под ред. А.С. Булатова, М., БЕК, 1997, с.785 (с.335-365)
135. **Экономика: учебное пособие для вузов**, под.ред.проф. А.Г. Грязновой и др., М., Юнити-Дана, 2001, с.822 (с. 491-508)
136. Atkinson A.B., Rainwater L., Smeeding T. Income distribution in European countries. **LIS Working Paper series**, 1995
137. **Consumers in Europe - Facts and Figures**. Data 1996-2000. Theme 3, Population and social conditions, 2001, p.23
138. Lucie Laliberte. Income from Bonds: Treatment in the System of National Accounts 1993. **IMF Working Paper 02/221**, December 2002, p. 29
139. Kenichi Ueda. Implications of Migration on Income and Welfare of Nationals. **IMF Working Paper/02/215**, December 2002, p. 29.
140. Matanuska-Susitna Borough. **Population, employment, earnings and personal income trends**. Sonoran Institute, 2002, p.27.

Nəşriyyatın müdiri: *Kamil Hüseynov*
Baş redaktor: *İsmət Səfərov*
Redaktor: *İsabə Hüseynova*
Korrektor: *Südabə Manafova*
Kompyuter yığımı: *Təranə Baxşəliyeva*
Dizayner: *Vüsalə Axundova*

Əlirzayev Ə.Q.
Sosial sferanın iqtisadiyyatı
və idarə edilməsi

Dərs vəsaiti

Çapa imzalanıb 23.02.2010. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 20,5 ç.v. 19 ş.ç.v. Sifariş 53. Sayı 500.

"İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6
